

9(C41)
63.3(2Γ)
9(47.922)
ა 923

ნაშრომში შესწავლილია XI—XIII საუკუნეების საქართველოს ქალაქების სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ვითარება. განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა ქალაქის ტერიტორიული ზრდისა და დემოგრაფიის საკითხებს, შესწავლილია ხელოსნობის სხვადასხვა დარგები და ხელოსნური წარმოების მასშტაბურობა, გაშუქებულია სავაჭრო-ეკონომიკური და სოციალური ურთიერთობათა რიგი საკითხები, მოცემულია ფეოდალური ქალაქის გარეგანი სახის სურათი. ნაშრომში გარკვეული ადგილი ეთმობა ქალაქის სასოფლო-სამეურნეო რაიონსაც.

წიგნი განკუთვნილია სპეციალისტებისა და საქართველოს ისტორიით დაინტერესებულთა ფართო წრისათვის.

შესავალი

„ქალაქების სიმრავლე... ამა თუ იმ
ქვეყნის ეკონომიურსა და კულტურულ
სიმაღლეზეა დამოკიდებული“

ივ. ჯავახიშვილი

XI ს. — XIII ს. დასაწყისში ფეოდალური საქართველოს ეკონომიკამ განვითარების მაღალ დონეს მიაღწია. სოფლის მეურნეობის, ხელოსნობისა და ვაჭრობის ზრდამ, თავის მხრივ, განაპირობა ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების შემდგომი აღმავლობა.

ქალაქი თავის წარმოშობის დღიდანვე დიდ როლს თამაშობდა ქვეყნის ეკონომიკურ, პოლიტიკურ თუ კულტურულ ცხოვრებაში. როგორც ამას დიდი ქართველი მეცნიერი ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, „დაწინაურებული საქალაქო ცხოვრებისა და ქვეყნის ეკონომიკური ძლიერების საუკეთესო გამომხატველად ქალაქების სიმრავლე და სიმდიდრე ითვლება“¹.

უდავოა, რომ ქალაქების შესწავლას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება საქართველოს ისტორიის მეცნიერულ კვლევაში. უნდა აღინიშნოს, რომ ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში ამ მხრივ უკვე მნიშვნელოვანი ნაბიჯია გადადგმული; სამეცნიერო ლიტერატურაში შემოვიდა ახალი წერილობითი მასალები, გაიზარდა არქეოლოგიური მონაპოვარი, გამოქვეყნდა ცალკეული მონოგრაფიები შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქების შესახებ. ყოველივე ამან, ცხადია, მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა წინამდებარე ნაშრომში დასმული რიგი საკითხების მეცნიერულ კვლევაში.

წინამდებარე ნაშრომის მიზანი არ ყოფილა XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქების პოლიტიკური, ეკონომიკური, სოციალური და კულტურული ისტორიის სრული სურათის წარმოჩენა. მისი მთავარი ამოცანაა აჩვენოს ქალაქის ადგილი და როლი ქვეყნის ეკონომიკურ ცხო-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქალაქები, საქალაქო წესწყობილების და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII—XVIII სს., „პრომეთე“, № 1, 1918, გვ. 35.

ვრებაში, შეისწავლოს საქალაქო ცხოვრებასთან დაკავშირებული ზოგი საკითხი (ხელოსნობა, ვაჭრობა, ქალაქის ტერიტორია, მისი გარეგანი სახე, დემოგრაფიული საკითხები, ქალაქის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ზოგიერთი ასპექტი და სხვა).

განსახილველი საკითხების შესწავლას აძნელებს საჭირო წყაროების სიმცირე. და ამიტომ ხშირად იძულებული ვართ მივმართოთ გარესამყაროს პარალელებსა და ანალოგებს.

საჭირო წყაროების სიმცირე და უქონლობა არის მთავარი მიზეზი იმისა, რომ ჩვენ ამ ნაშრომში აღძრული საკითხების სრული გადაწყვეტის პრეტენზია არა გვაქვს.

შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქების შესწავლის პირველი ცდა დაკავშირებულია XVIII ს-ის ქართული ისტორიოგრაფიის სახელოვანი წარმომადგენელის ვახუშტი ბაგრატიონის სახელთან. მას განხილული აქვს თითქმის ყველა ქალაქი და მცირე ქალაქი; ახდენს ცალკეულ ქალაქთა ხასიათის განსაზღვრას, აღწერს მის სიმაგრეებს და ზოგიერთ შემთხვევაში მოკლედ ეხება ქალაქის პოლიტიკურ ისტორიასაც, მაგრამ თითქმის უყურადღებოდ ტოვებს ეკონომიკურ და სოციალურ მხარეს.

ვახუშტი ერთმანეთისაგან კარგად არჩევს „ქალაქსა“ და „ციხე-ქალაქს“. ასევე ერთმანეთის საპირისპიროდ ხმარობს „ქალაქს“, „მცირე ქალაქს“ და „დაბას“. მაგალითად, „აქა არს დაბა დიდი გომარეთი, ვითარცა მცირე ქალაქი“².

ვახუშტის კარგად ესმის, რომ ქალაქობისათვის საკმარის არ არის მხოლოდ თავდაცვითი ნაგებობანი. მის მთავარ განმსაზღვრელ კრიტერიუმად მას მიაჩნია „მართველობა და განწყობილება ქალაქთა“³.

ვახუშტის შემდეგ, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ მ. ბარათაშვილს⁴, XIX ს. შუა ხანებამდე ქართული ქალაქების შესახებ თითქმის არაფერი თქმულა. 1850 წ. გამოქვეყნებულ მონოგრაფიასა⁵ და რიგ სხვა ნაშრომებში პ. იოსელიანი ცდილობს გააშუქოს ძველი ქალაქების წარმოშობის თუ საქალაქო ცხოვრების რიგი საკითხები.

² ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., თბ., 1973, გვ. 318.

³ იქვე, გვ. 651.

⁴ М. Баратов. Нумизматические факты Грузинского царства, СПб., 1844, СБ—К. I разд., с. 53; ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 9.

⁵ П. Иоселиани, Города, существовавшие и существующие в Грузии, Тифлис, 1850.

⁶ არ. ბარათაშვილი, პლატონ იოსელიანი და იბერიის (ქართლის) ისტორიული გეოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი. — კრ., კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966, გვ. 422—431.

საქართველოს შუა საუკუნეების ქალაქების შეაწავლის საკითხი მყარ ნიადაგზე დგება ივ. ჯავახიშვილის სამეცნიერო ასპარეზზე გამოსვლის შემდეგ.

ივ. ჯავახიშვილი ქართულ ქალაქებს ძირითადად წერილობითი წყაროების საფუძველზე იკვლევდა. იგი მწვავედ გრძნობდა ისეთი დამხმარე დისციპლინების საჭიროებას, როგორიცაა ისტორიული გეოგრაფია⁷ და არქეოლოგია⁸ და გულისტყვილით აღნიშნავდა, რომ საქართველოში ქალაქი ჯერ კიდევ არ იყო არქეოლოგიურად ისე შესწავლილი, რომ „საქალაქო კულტურის“ გამოსარკვევად გამომდგარიყო⁹. „ასეთი მასალების უქონლობის გამო, — შენიშნავდა მეცნიერი, — ჩვენ იძულებული ვართ მხოლოდ იმ ცნობებით დავეკმაყოფილოდეთ. რომლებიც წყაროებში მოგვეპოვება“¹⁰. მიუხედავად ამისა, ივ. ჯავახიშვილის მიერ ყველა წყარო ისე დეტალურად და ყოველმხრივ არის განხილული, რომ დღესაც, როცა „ნაქალაქართა დიდი ნაწილი არქეოლოგიურადაც გათხრილი თუ დაზვერილია, ქალაქების შესახებ მის მიერ გამოთქმული მოსაზრებანი კვლავ დიდ მნიშვნელობას ინარჩუნებენ“¹¹.

ნ. ბერძენიშვილის სიტყვებით რომ ეთქვათ, ივ. ჯავახიშვილმა „ქართული ისტორიოგრაფიისათვის აქამდის უჩვეულო სიღრმითა და მოცულობით სრულიად ახლად დაამუშავა ჩვენი ისტორიის აურაცხელი საკითხები“¹². ამ „აურაცხელ საკითხებს“ შორის თამამად შეიძლება დავასახელოთ ქალაქები და მასთან დაკავშირებული რიგი პრობლემები, კერძოდ: ხელოსნობა, ვაჭრობა, ქალაქის სოციალური და გარეგანი სახე, საქალაქო წყობილება თუ ხელოსან-ვაჭართა ორგანიზაციები.

ივ. ჯავახიშვილი თავის სამაგისტრო ნაშრომში დაწვრილებით მოიხილავეს დასახლებათა ცალკეულ ტიპებს და იძლევა ტერმინ „ქალაქის“ ანალიზს¹³.

ივ. ჯავახიშვილი ფეოდალური ხანის საქართველოს ქალაქებს. რა-

7 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 346; ვ. დონდუა, საისტორიო ძეგლები, I, თბ., 1967, გვ. 10.

8 გ. ლომთათიძე, ივ. ჯავახიშვილი და გათხრითი არქეოლოგია საქართველოში, „მომოხილველი“, II, თბ., 1951, გვ. 16.

9 ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, თბ., 1946, გვ. 51.

10 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 52.

11 ლ. კილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, I, თბ., 1968, გვ. 8.

12 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966, გვ. 344.

13 И. Джавахов. Государственный строй древней Грузии и древней Армении, СПб., 1905, с. 40.

ობის თვალსაზრისით, ეკონომიკურ, ადმინისტრაციულ და კულტურულ ცენტრებად თვლიდა¹⁴.

ქალაქის მთავარი დამახასიათებელი ნიშნები, მისი შემადგენელი ნაწილები, საქალაქო, საეპრო და საზოგადოებრივი დანიშნულების ნაგებობანი — აი საკითხთა წრე, რომლებსაც იკვლევს ივ. ჯავახიშვილი თავის ცნობილ ნაშრომში „მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში“.

1907 წ. გამოქვეყნებულ „საქართველოს ეკონომიკურ ისტორიაში“ ივ. ჯავახიშვილმა მთელი თავი დაუთმო VIII—XIII სს. საქართველოს ქალაქებს.

ივ. ჯავახიშვილი თავის ერთ-ერთ ნაშრომში შენიშნავს, რომ მცდარია „გაბატონებული აზრი, ვითომც საქალაქო მართვა-გამგებლობის წესწყობილება ჩვენში პირველად რუსეთის მთავრობას შემოეღოს“¹⁵ და იქვე დამაჯერებლად აჩვენა ამ აზრის სრული უსაფუძვლობა. მან ჯერ კიდევ 1907 წელს პირველმა გამოთქვა მოსაზრება XI ს. თბილისში საქალაქო თვითმმართველობის არსებობის შესახებ¹⁶.

ივ. ჯავახიშვილი თავის სხვადასხვა ხასიათის ნაშრომებში გარკვეულ ადგილს უთმობს საქართველოს შუა საუკუნეების ქალაქებს, საქალაქო ცხოვრების რიგ საკითხებს, კერძოდ: ხელოსნობა, ვაჭრობა, მმართველობა, დემოგრაფიული და სოციალური საკითხები და სხვა, რითაც მყარი საფუძველი შეუქმნა ქართული ურბანისტიკის შემდგომ განვითარებას¹⁷.

XI—XIII სს. საქართველოს ისტორიის უმნიშვნელოვანესი საკითხების შესწავლისას ს. ჯანაშია ჩერდება აღნიშნული ხანის საქართველოს ქალაქთან დაკავშირებულ რიგ საკითხებზე. განსაკუთრებულ ყურადღებას იგი საგარეო ვაჭრობაზე ამახვილებს¹⁸.

ნ. ბერძენიშვილი თავის ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის თუ სხვა ნაშრომებში მნიშვნელოვან ადგილს უთმობს ფეოდალური ხანის ქალაქებთან დაკავშირებულ საკითხებს, კერძოდ: ფეოდალური ქალაქის

¹⁴ იქვე, გვ. 43—44; მისივე, საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, 1907, გვ. 19.

¹⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქალაქები, საქალაქო წესწყობილების და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII—XVIII სს., „პრომეთე“, № 1, ტფ., 1918, გვ. 60—61.

¹⁶ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, გვ. 24—25; შ. შეხსია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ. 1962, გვ. 15.

¹⁷ უფრო გრცლად იხ. გ. აფრასიძე, ფეოდალური ხანის საქართველოს ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების ძირითადი საკითხები აკად. ივ. ჯავახიშვილის შრომებში, საისტორიო კრებული, ტ. VI, თბ., 1976, გვ. 7—20.

¹⁸ ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან მე-13 ს-მდე, შრომები, ტ. II, თბ., 1952, გვ. 412—434.

რაობა, ქალაქების ეკონომიკური მდგომარეობა, გზების როლი და მნიშვნელობა საქალაქო ცხოვრების განვითარებაში, ქართული ქალაქების აღმავლობისა და დაქვეითების მიზეზები, „აგარაების“ როლი და ადგილი ქალაქების წარმოშობასა თუ მათ ზრდა-განვითარებაში¹⁹.

საქართველოს ფეოდალური ქალაქების მეცნიერულ შესწავლაში დიდი წვლილი მიუძღვის შ. მესხიას. მას არაერთი სახელმძღვანელო დებულება აქვს გამოთქმული ფეოდალური ხანის ქალაქთა წარმოშობა-აღმოცენების თუ მათი განვითარების შესახებ.

მისი პირველი შრომა, რომელიც ეხება ფეოდალური ხანის საქართველოს ეკონომიკურ მხარეს, არსებული წყაროების საფუძველზე გვიხატავს მრავალდარგიანი ხელოსნობის საინტერესო სურათს²⁰.

შ. მესხია განსაკუთრებით ჩერდება ახალი ქალაქების წარმოშობა-განვითარების საკითხებზე, კერძოდ იმ ხელსაყრელ, ხელშემწყობ პირობებზე, რამაც განაპირობა VIII—X საუკუნეებში ძველი ქალაქების გაძლიერება და ახლების წარმოშობა²¹.

შ. მესხიამ მონოგრაფიულად შეისწავლა X—III სს. თბილისის ისტორია²². არსებული წყაროების ყოველმხრივი ანალიზის საფუძველზე ნაშრომში შესწავლილია საქალაქო მმართველობის ფორმა, ქალაქის ბერთა ინსტიტუტი, ქალაქის საზოგადოებრივი ფენები, პოლიტიკური და სოციალური ბრძოლის საკითხები.

არაერთი მონოგრაფია თუ სტატია მიუძღვნა შ. მესხიამ XI—XIII საუკუნეების საქართველოს ქალაქების მთელი სიღრმე-სიგრძით შესწავლის საკითხებს²³ და ამით უდავოდ მტკიცე საფუძველი შეუქმნა

¹⁹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. I, თბ., 1964, გვ. 187—194, 301—331; ტ. II, თბ., 1965, გვ. 49—71; VII, თბ., 1974, გვ. 204—206, 315—325; მისივე, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბ., 1966.

²⁰ შ. მესხია, ხელოსნობა ძველ საქართველოში (V—XI სს.), საისტორიო ძიებანი, ტ. I, თბ., 1982, გვ. 9—157.

²¹ Ш. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959, с. 33—38.

²² შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962.

²³ Ш. Месхиа, Горы..., с. 38—90; მისივე, Из истории грузинского феодального города IX—XIII вв., ისტორიის ინსტ. შრომები, ტ. II, თბ., 1956, გვ. 131—180; მისივე, საქართველოს ქალაქების სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, „მომთხილველი“, II, თბ., 1951; მისივე, თბილისის ისტორია, თბ., 1958; მისივე, სოციალ-პოლიტიკური მოძრაობათა ბუნებისათვის XII ს-ის საქართველოში. კრ., „საბჭოთა საქართველო 40-წელი“, თბ., 1961; მისივე, ქართული ამქრული ორგანიზაციების ისტორიიდან, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, III, თბ., 1949; მისივე, იქვე ქართული ამქრული ორგანიზაციების ისტორიის შესახებ, „მომთხილველი“, II, და სხვ.

ქალაქმცოდნეობას ქართულ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში.

ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების საკითხებთან დაკავშირებით საქართველოს ქალაქებს ეხება მ. ლორთქიფანიძე, რომელმაც თავისი შეფასება მისცა ფეოდალური ქალაქის როლსა და მნიშვნელობას როგორც ქვეყნის პოლიტიკურ გაერთიანებაში, ისე მის შემდეგ²⁴. მის მიერვეა შესწავლილი და გაშუქებული XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქებისა და საქალაქო წყობის რიგი საკითხები²⁵.

საქართველოში ფეოდალიზმის ჩასახვა-წარმოშობის გარიჟრაჟზე წარმოქმნილი ქალაქი უჭარბა მონოგრაფიულად შეისწავლა დ. მუსხელიშვილმა²⁶. მასვე ეკუთვნის ფეოდალური ხანის საქართველოს და ამიერკავკასიის როლის წარმოჩენა საერთაშორისო ვაჭრობაში IV—XIII საუკუნეებში²⁷. ამასთან, დ. მუსხელიშვილს, „ამირას“ და „ამირთამირას“ ურთიერთმიმართების საკითხის შესწავლისას, გამოთქმული აქვს არაერთი საყურადღებო მოსაზრება²⁸.

შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქებს დ. მუსხელიშვილი ეხება თავის ისტორიულ-გეოგრაფიულ ხასიათის ნაშრომებშიც, სადაც იძლევა მეტად საინტერესო დაკვირვებებს²⁹.

ფეოდალურ ქალაქებზე ინტენსიურად მუშაობს ლ. ჭილაშვილი. მას თავისი გამოკვლევის („ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში“) პირველ წიგნში ფართოდ აქვს მიმოხილული ძველი ქართული ქალაქების ტოპონიმია და ტიპოლოგია, მათი მნიშვნელობა სტრატეგიული პუნქტებისა და სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრების ნიშნის მიხედვით. ცალ-ცალკეა განხილული „ქალაქი“, „დაბა“, „უბანი“, „ციხე“, „ციხე-ქალაქი“, „ველისციხე“ და სხვა³⁰.

²⁴ მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963, გვ. 35—41.

²⁵ მ. ლორთქიფანიძე, თბილისის საამიროს ისტორიიდან, „მომოხილველი“, II, 1951, გვ. 185—200; მისივე, ქალაქის წიგნელთა საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში, მსკი, ნაკ. 30, 1954, გვ. 143—157; მისივე, История Грузии XI—начала XIII века, Тб., 1974, с. 36—47.

²⁶ დ. მუსხელიშვილი, ციხე-ქალაქი უჭარბა, თბ., 1966.

²⁷ დ. მუსხელიშვილი, ფეოდალური ხანის საქართველოს და ამიერკავკასიის მნიშვნელობა საერთაშორისო ვაჭრობაში (VI—XIII სს.), ცისკარი, № 11, თბ., 1970.

²⁸ დ. მუსხელიშვილი, თბილისის ამირთამირობის ინსტიტუტისათვის, კრ., საქართველო რუსთაველის ხანაში, თბ., 1966, გვ. 199—221.

²⁹ დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, თბ., 1980.

³⁰ ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, I, თბ., 1968; ვ. გაბაშვილი, ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში,

გამოკვლევის მეორე წიგნში (IV—XIII სს.) იგი ეხება ადრეფეო-
დალური და შუაფეოდალური ხანის ქალაქებს. გაშუქებული აქვს ფე-
ოდალური ხანის ქართული ქალაქების პერიოდიზაციის საკითხები, შე-
სწავლილია საქართველოს ქალაქების პოლიტიკური, ეკონომიკური და
კულტურული ისტორიის რიგი საკითხები³¹. მასვე ეკუთვნის რუსთავი-
სა³² და ურბნისის³³ მონოგრაფიული შესწავლა.

ვ. გაბაშვილმა თავის ერთ-ერთ ნაშრომში ყურადღება გაამახვილა
და შეისწავლა X—XI სს. თბილისის მმართველობის თავისებურება-
ნი³⁴. მანვე შეისწავლა და დაამუშავა XI—XII სს. თბილისის სოცია-
ლური ურთიერთობის რიგი საკითხები და საქართველოს სავაჭრო
ურთიერთობა უცხოეთის ქვეყნებთან³⁵.

სპარსული და არაბულენოვანი წყაროების შუქზე შეისწავლა და
ახლებურად გააშუქა XI—XIII საუკუნეების თბილისის ისტორიის
მთელი რიგი საკითხები რ. კიკნაძემ³⁶.

ჩვენთვის საინტერესო ხანის პერეტიის ქალაქები, სავაჭრო გზები
და ვაჭრობის როლი პერეტიის ეკონომიკურ განვითარებაში საინტერე-
სოდ შეისწავლა და დაამუშავა თ. პაპუაშვილმა³⁷.

შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქებზე წარმატებით მუშა-

წ. I და II, მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1972, გვ. 153—160.

31 ლ. კილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, II, თბ., 1970.

32 ლ. კილაშვილი, ქალაქი რუსთავი (ისტორიულ-არქეოლოგიური ნარკვე-
ვი), თბ., 1958.

33 ლ. კილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი (ისტორიულ-არქეოლოგიური გა-
მოკვლევა), თბ., 1964.

34 ვ. გაბაშვილი, თბილისის მმართველობა X—XI საუკუნეებში, თსუ
შრომები, ტ. 108, თბ., 1964, გვ. 331—357.

35 ვ. გაბაშვილი, ქალაქ თბილისის სოციალური ისტორიიდან (ჯამთაღმწე-
რელის ერთი ცნობის განმარტება), ნარკვევები აღმოსავლეთის ქალაქების ისტო-
რიიდან, თბ., 1966, გვ. 122—162; მისივე, თბილისის სოციალური ისტორიიდან (მო-
ქალაქეთა ამბობება 1122—1123 წწ. თბილისში), კრ., ძიებანი საქართველოსა და
კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1976, გვ. 166—177; მისივე, საქართველოს ქალაქების
ისტორიის მასალები გენიზას დოკუმენტებში, კრ., აღმოსავლური ფილოლოგია, ტ.
IV, თბ., 1976, გვ. 292—296; მისივე, საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობანი XII
საუკუნეში, თსუ შრომები, ტ. 121, თბ., 1967, გვ. 201—224; მისივე, საქართველო-
ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიიდან (XI—XII სს.), კრ., XII საუკუნის საქარ-
თველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1968, გვ. 55—81.

36 რ. კიკნაძე, XI—XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, ისტორიის ინსტ.
შრომები, ტ. V, ნაკ. I, თბ., 1960, გვ. 109—137; მისივე, არაბული და სპარსული
ისტორიული წყაროები თბილისის შესახებ, „ცისკარი“, № 10, თბ., 1958, გვ. 163—
168.

37 თ. პაპუაშვილი, პერეტიის ისტორიის საკითხები, თბ., 1970, გვ. 313—370.

ობს მ. გაბაშვილი. მან არაერთი სტატია თუ წერილი მიუძღვნა ფეოდალური ხანის ქალაქებს, რომელიც ამ ბოლო დროს ცალკე მონოგრაფიად გამოქვეყნდა³⁸. ნაშრომში ქართული და უცხოური (უპირატესად აღმოსავლური) წყაროების საფუძველზე XI—XII სს. საქართველოს ქალაქების პოლიტიკური, ეკონომიკური, სოციალური და კულტურული ვითარების მთელი რიგი საკითხები ახლებურად არის დასმული და გააზრებული.

XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქებთან დაკავშირებით არაერთი საყურადღებო მოსაზრება აქვს გამოთქმული თავის ნაშრომებში რ. მეტრეველს³⁹.

საქართველოს ძველი ქალაქების, კერძოდ, ფეოდალური ქალაქების შესწავლა განსაკუთრებით მიდის წინ მათი არქეოლოგიური გათხრების დაწყების შემდეგ. პირველი ფეოდალური ქალაქი რომელიც XX ს. 30-იან წლებში გაითხარა იყო დმანისი⁴⁰. არქეოლოგიურმა გათხრამ უაღრესად საყურადღებო მასალა მოგვცა ფეოდალური ქალაქის მეცნიერულად შესწავლისათვის.

1948—1950 წლებიდან იწყება თბილისის, რუსთავის, უჯარმის⁴¹ არქეოლოგიური კვლევა-ძიება, რის შედეგადაც მტკიცედ ჩაეყარა საფუძველი ფეოდალური ქალაქების არქეოლოგიურ შესწავლას.

XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქების, საქალაქო ცხოვრების საკითხებთან დაკავშირებით საყურადღებო მონაცემებსა და დოკუმენტებს შეიცავს არქეოლოგიური გამოკვლევები⁴². ჩვენთვის ასევე მნიშვნელოვანია ნუმისმატიკური ნაშრომებიც⁴³.

38 მ. გაბაშვილი, საქართველოს ქალაქები XI—XII საუკუნეებში, თბ., 1981.

39 რ. მეტრეველი, შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში (XII ს), თბ., 1973, გვ. 294—302; მისივე, დეკლასირებული ელემენტები შუა საუკუნეების საქართველოში, თბ., 1976; მისივე, ზელოსნობა, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბ., 1979, გვ. 102—108.

40 ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი (ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერა). კრ., შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბ., 1938.

41 გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წ. ზამთარში; მისივე, რუსთავში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები; ო. ჭაფარიძე, „განჯის კარის“ 1948 წლის არქეოლოგიური გათხრის ანგარიში. სამივე ანგარიში დაბეჭდილია კრებულში — მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, I, თბ., 1955.

42 ა. გძელაშვილი, ო. ტყეშელაშვილი, თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები, თბ., 1961; ვ. ჭაფარიძე, ქართული კერამიკა, თბ., 1956; ზ. მაისურაძე, ქართული მხატვრული კერამიკა, თბ., 1953; ნ. უგრელიძე, მინა ძველ საქართველოში, თბ., 1961; მისივე, ადრეულ შუასაუკუნეთა ქართლში მინის წარმოების ისტორიისათვის, თბ., 1967; მ. მიწიშვილი, მოქიქული ჭურჭელი ძველ სა-

დასასრულს უნდა აღინიშნოს, რომ ავტორს არა აქვს პრეტენზია XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქების ისტორიოგრაფიის სრული გაშუქებისა. მაგრამ, ისიც უნდა ითქვას, რომ წინამდებარე ნაშრომში დასმული საკითხების დამუშავებისას ავტორი ითვალისწინებდა ყველა იმ მიღწევას, რაც ქართულ საბჭოთა ისტორიულ მეცნიერებას გააჩნია.

ქართველოში IX—XIII სს., თბ., 1969; მისივე, მოკიეული კერამიკის საწარმო შუა საუკუნეების თბილისში IX—XIII სს., თბ., 1979, ტ. ჩ ი კ ი ძ ე, ქალაქი თელავი (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა), თბ., 1979; ე. ჭ ა ნ დ ი ე რ ი, ჭავჭავთის ახალ-ქალაქის ისტორიისათვის, კრ., ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, I, თბ., 1969; მ. ჩ ხ ა ტ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, შინის კურკელი შუა საუკუნეთა საქართველოში თბ., 1978 და სხვა.

⁴³ თ. ლომოური, ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში. კრ., შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბ., 1938; ნ. ქოიავა, ფულის ტრიალი რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, ენციკლის მოამბე, ტ. III, თბ., 1938; დ. კ ა ნ ა ძ ე, ქართული ნუმისმატიკა, თბ., 1969; Е. А. Пахомов, Монеты Грузии, Тб., 1970; И. Л. Джалаганиа, Иноземная монета в денежном обращении Грузии V—XIII вв., Тб., 1970.

I. საქართველოს ქალაქები XI—XIII საუკუნეებში

XI საუკ — XIII საუკ. დასაწყისი — ეს პერიოდი საქართველოს ისტორიაში ცნობილია ქვეყნის მკვეთრი სოციალურ-პოლიტიკური და კულტურულ-ეკონომიკური აღმავლობის ხანად.

აღნიშნულ საუკუნეებში საქართველოს ეკონომიკური განვითარების მაღალი დონე, უპირველეს ყოვლისა, განპირობებული იყო ქვეყნის საწარმოო ძალების განვითარებით. სოფლის მეურნეობის ცალკეული დარგების (მიწათმოქმედება, მეცხოველეობა, მევენახეობა, მეხილეობა-მებაღეობა) განვითარების მაღალი დონე და მეურნეობის ინტენსიფიკაცია¹ კიდევ უფრო აღრმავებდა საზოგადოებრივი შრომის შემდგომ დანაწილებას, ზელს უწყობდა ხელოსნური წარმოებისა და ვაჭრობის განვითარებას. ხელოსნური წარმოებისა და ვაჭრობის დაწინაურებამ საქალაქო ცხოვრების აღმავლობა გამოიწვია: გაჩნდნენ ახალი ქალაქები, გაძლიერდნენ არსებულნი, მომრავლდნენ დაბა-ქალაქები. მსხვილი ქალაქების გვერდით დაბა-ქალაქების მომრავლება „იმისი მოწმობაა, რომ ურთიერთობა ცხოველია, რომ აღებმიცემობა, შრომის საზოგადოებრივ დანაწილებას რომ ემყარება, იქამდე განვითარებულია. რომ წარმოშობს მცირე ქალაქებს, დაბა-ქალაქებს“².

საქართველოში ფეოდალური ქალაქის წარმოშობა-ჩამოყალიბების ხანგრძლივი ისტორიული პროცესი დასრულებულ სახეს იღებს IX—X სს., ე. წ. „ახალქალაქობის“ ხანაში³.

ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრების აღმავლობის პარალელურად XI—XIII საუკუნეებშიც ხდება რიგი ახალი ქალაქების წარმოშობა-და-

¹ XI—XII სს საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური დონის შესახებ იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, თბ., 1979, გვ. 79—98.

² ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, თბ., 1974, გვ. 118.

³ გ. აფრასიძე, ფეოდალური ქალაქის წარმოშობა საქართველოში („ახალქალაქობის ხანა“, IX—X სს.), საისტორიო კრებული, V, თბ., 1974, გვ. 177—205; ვ. გაბაშვილი, საქართველოს ქალაქების ისტორიიდან (არტანუჯი, უჯარმა), საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები, წიგნ. I, თბ., 1976, გვ. 3—18. ლ. კილაშვილი „ახალქალაქობის“ ხანად IX—XI სს. მიიჩნევს (ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, II, თბ., 1970, გვ. 71—124).

არსება. მაგრამ, ვფიქრობთ, ეპოქის მთავარ მახასიათებელ ნიშნად შეიძლება მიჩნეული იქნას არა ქალაქების რაოდენობრივი ზრდა, არამედ მათი მნიშვნელობის ძლიერება⁴.

აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ საქართველოს ქალაქების ნორმალური განვითარების გზა მნიშვნელოვნად შეფერხდა თურქ-სელჩუკთა შემოსევების შედეგად (XI ს. 60-იანი წლებიდან იმავე საუკ. 90-იან წლებამდე). მაგრამ მას შემდეგ, რაც დასრულდა საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება (1122 წ.), ქვეყნის შიგნით დამყარდა ხანგრძლივი მშვიდობიანი პერიოდი, კვლავ შეიქმნა ყველა პირობა საქალაქო ცხოვრების ნორმალური განვითარებისათვის.

შექმნილ ხელსაყრელ პირობებში საქალაქო ცხოვრებამ არნახული გაქანება განიცადა. XII—XIII საუკუნეთა მიჯნაზე საქართველოს ქალაქებში არსებობდა ყველა პირობა ახალი, წინმავალი ელემენტების ჩასახვისათვის. მაგრამ, სამწუხაროდ, საქალაქო ცხოვრების განვითარების ნორმალური გზა ხანგრძლივი არ აღმოჩნდა. XIII ს. შუაწლებიდან, შექმნილ არახელსაყრელ საგარეო გარემოცვის პირობებში, საქალაქო ცხოვრების წიაღში ახალი ელემენტების ჩასახვა, მათი შემდგომი ზრდა-განვითარება უპერსპექტივო შეიქმნა.

სულ ახლახან ქართულ ისტორიოგრაფიაში დაისვა საკითხი იმის შესახებ, რომ „შემუშავებული იქნას „ქალაქის“ ცნების განსაზღვრის ობიექტური, მეცნიერების დღევანდელი დონისათვის შესაფერისი კრიტერიუმები და „ქალაქის“ არ ვუწოდებდეთ ამა თუ იმ პუნქტს იმის გამო რომ იქ სავაჭრო ადგილებია და მას წყაროები იხსენიებენ „ქალაქად“⁵, და ამასთან, ერთგვარი ეპიკი კი იქნა შეტანილი XI—XIII სს. საქართველოში არსებული ქალაქების სიმრავლეში⁶.

ვახუშტი ბაგრატიონი თავის ისტორიულ გეოგრაფიაში ოთხმოცდაათამდე ქალაქს ასახელებს საქართველოში. ამის გამო ნ. ბერძენიშვილი შენიშნავდა, რომ „ამ რიცხვის ასზედ გადაჭარბება ადვილად შეიძლებოდა...“ და იქვე იძლევა „ქალაქის“ ცნების განმარტებას: „ქალაქი ამ დროს (XII ს. — გ. ა.) ეწოდება არა მაინცდამაინც ზღუდე შემოვლებულს და შიდა ციხით დაცულ მოსახლეობას, არამედ უპირველეს ყოვლისა ისეთ სავაჭრო-სახელოსნო პუნქტს, რომელსაც გან-

⁴ შ. ა. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959, с. 46.

⁵ ილ. ანთელავა, XI—XV საუკუნეების საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, თბ., 1980, გვ. 100.

⁶ ილ. ანთელავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 100.

სხვაეებით სოფლისაგან „ქალაქის განწყობილება“ და „მართველობა“ ჰქონდა⁷.

ქალაქის რაობის განსაზღვრა ჯერ კიდევ ადრე ვახუშტიმ მოგვცა, როცა იგი წერს: „კუალად რაოდენნი დაბანი ციხოვან-კოშკოვანნი დავსწერეთ, იგინი მათ უწოდებენ ქალაქად. არამედ ვინაჲთგან არა აქუსთ მართველობა და განწყობილება ქალაქთა, აქა დაბად ესთქვთ“⁸.

ქართული წერილობითი წყაროები შესანიშნავად არჩევენ დასახლებულ პუნქტებს ერთმანეთისაგან და შესაბამის ტერმინით გამოხატავენ ამას (ქალაქი, ციხე-ქალაქი, დაბა, სოფელი, ციხე, უბანი, რაბადი და სხვ)⁹. და ამდენად არა გვაქვს უფლება არ ვენდოთ მათ.

უნდა აღინიშნოს, რომ „ქალაქის“ ცნების განმარტებისას საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში ერთიანი აზრი არ არსებობს. მკვლევართა ერთი ნაწილი ქალაქის განმსაზღვრელ კრიტერიუმად მოსახლეობის რაოდენობას თვლის, მეორენი — ხელოსნური წარმოებისა და ვაჭრობის განვითარებას, ხოლო მესამენი კი — ქალაქის განსაკუთრებულ წყობას¹⁰.

მაგრამ შუასაუკუნეების ქალაქს, რომელიც წარმოადგენს ხელოსნობისა და ვაჭრობის ცენტრს, სადაც თავმოყრილია მოსახლეობის დიდი რაოდენობა, აქვს თავისი განსაკუთრებული საქალაქო წყობილება, აკისრია აგრეთვე სხვა ფუნქციებიც, კერძოდ, ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური, სამხედრო-თავდაცვითი და კულტურული. ყველა ეს მა-

⁷ 6. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბ., 1966, გვ. 14. შუა საუკუნეების ქალაქების რაობისა და იერსახის შესახებ იხ. აგრეთვე ივ. ჯავახიშვილი, „საქალაქო წყობილება და ცხოვრების ევოლუცია XVIII—XVIII სს., „პრომეთე“, № 1, 1918, გვ. 54; მისივე, საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, 1907, გვ. 19; Б. Д. Греков, Киевская Русь, М., 1949, с. 94; М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, М., 1956, с. 8.

⁸ ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 651.

⁹ 9. ლ. ქილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, I, თბ., 1968, გვ. 70—129; გ. ჟორჯოლიანი, „ქალაქი“ ძველ ქართულ მწერლობაში (IX—XI სს.), საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიასთან არსებული არქეოგრაფიული კომისიისა და ხელნაწერთა ინსტიტუტის გაერთიანებული სამეცნიერო სესიის თეზისები, 1978, გვ. 14—15; მისივე, ქალაქის ცნება საქართველოსა და მახლობელი აღმოსავლეთის მუსლიმანურ ქვეყნებში (IX—XI სს.), საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების მე-60 წლისთავისა და საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის დაარსების მე-40 წლისთავისადმი მიძღვნილი თბილისის ახალგაზრდა მეცნიერთა საიუბილეო კონფერენცია, თეზისები, 1981, გვ. 29.

¹⁰ 10. М. Г. Рабинович, Очерки этнографии русского феодального города, М., 1978, с. 16; А. А. Зимин, Состав русских городов XVI в., Исторические записки, т. 52, 1955, с. 336—337; П. Г. Рындзюнский, Основные факторы городского образования в России второй половины XVIII в., Русский город (историко-методологический сборник), М., 1976, с. 105, 108—109.

ხასიათებელი ნიშანი, ცხადია, მხედველობაში უნდა იქნას მიღებული ქალაქის რაობის განსაზღვრისას. მაგრამ თავიდათავი, ჩვენი გაგებით, მაინც მისი ეკონომიკური მხარე — ხელოსნობა და ვაჭრობაა, რამაც ესა თუ ის პუნქტი თუ სამოსახლო ადგილი ქალაქად აქცია.

ვფიქრობთ, თუკი საკითხს ამ კუთხით მივუდგებით, მაშინ შეიძლება ითქვას, რომ ქართული წერილობითი წყაროები სრულ ნდობას იმსახურებენ ამა თუ იმ პუნქტის „ქალაქობის“ შესახებ.

XI—XIII სს. საქართველოში 35-ზე მეტი ქალაქი შეიძლება აღირიცხოს. ამას გარდა იყო აგრეთვე უამრავი დაბა-ქალაქი—საეპრო-ხელოსნური დასახლებანი, რომელნიც ასევე მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებაში.

XI—XIII სს. საქართველოში არსებული ყველა ქალაქი, რა თქმა უნდა, ერთნაირი სიდიდისა და მნიშვნელობის როდი იყო. ამიტომაცაა რომ წერილობითი წყაროები გაცილებით მეტ ცნობებს იძლევიან წამყვანი ქალაქების შესახებ, ვიდრე შედარებით ნაკლებ მნიშვნელოვან ქალაქებზე.

არტანუჯი იყო სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ქალაქი და სტრატეგიული პუნქტიც. მის სტრატეგიულ მხარეზე აშკარად მიუთითებს წყაროს ჩვენება, რომლის თანახმადაც „და ვითარცა წარმოვიდა (ვახტანგ გორგასალი — გ. ა.), იხილა კლდე შუა კლარჯეთსა, რომელსა სოფელსა ერქუა არტანუჯი. და მოუწოდა არტაევზს ..., და დაადგინა იგი ერისთავად; და უბრძანა, რათა ააგოს ციხე არტანუჯისა; და უბრძანა, რათა გამონახოს კევსა მას შინა ადგილი სამონასტრე და აღაშენოს ეკლესია, და ქმნეს მონასტრად... და რქუა არტაევზს: „უკეთუ განძლიერდენ სპარსნი ჩუენ ზედა, საყუდელი ჩუენი აქა ყოფად არს“¹¹.

წყაროს ეს ცნობა მრავალმხრივია საყურადღებო; ჯერ ერთი, არტანუჯის, როგორც ციხის თუ პუნქტის წინ წამოწევა ძირითადად ნაკარნახევი იყო მისი სტრატეგიული მდებარეობითა და გარკვეული პოლიტიკური მოსაზრებით¹². მეორე, ვახტანგი არტანუჯში სვამს ერისთავს და აშენებს ეკლესიას. ასევე ყურადღებას იპყრობს ისიც, რომ „მას სოფელსა ერქუა არტანუჯი“ (მაგრამ ამაზე უფრო ქვემოთ).

¹¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 177—178.

¹² ლ. კილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, II, გვ. 104—105; დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, თბ., 1980, გვ. 204—205. არტანუჯის ციხის სტრატეგიულ მნიშვნელობაზე ხაზგასმით უთითებს დ. ბაკრაძე (Д. З. Бакрадзе, Об археологической поездке, совершенной в 1879 г. по поручению Академии наук в Чоросский бассейн, в Батум, Артавин и Артанудж, ЗИАН, т. 37, I, СПб., 1880, с. 47).

არტანუჯი ციხე ამიერიდან ძლიერ სტრატეგიულ პუნქტს წარმოადგენდა თუხარის-არტაანის გზის მონაკვეთზე (მთლიანად კი — ტრაპიზონი-თბილისის მაგისტრალზე). გზის ამ მონაკვეთმა და საერთოდ მაგისტრალმა დიდი როლი შეასრულა ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებაში¹³.

VIII ს. 30-იან წლებში, როგორც ამას სუმბატ დავითის ძე გადმოგვცემს, არტანუჯის ციხე დაუნგრევია მურვან ყრუს. მაგრამ მალე არტანუჯი კვლავ ტაო-კლარჯეთის მნიშვნელოვანი პუნქტი ხდება.

არტანუჯი განსაკუთრებით დაწინაურდა ტაო-კლარჯეთის სამთავროს („ქართველთა საკურაპალატო“, „ქართველთა სამეფო“) შექმნის შემდეგ¹⁴. აშოტ I კურაპალატი მურვან ყრუს მიერ შემუსვრილ არტანუჯის ციხეს ანახლებს და იგი ხდება ამ სამთავროს პოლიტიკური ცენტრიც, რეზიდენციაც¹⁵. სუმბატ დავითის ძე გადმოგვცემს: „ამან აშოტ კურაპალატმან პოვა კლარჯეთის ტყეთა შინა კლდე ერთი, რომელი პირველ ვახტანგ გორგასალს ციხედ აღეშენა, სახელით არტანუჯი; და აოჯრებული იყო ბაღდადელისა მის ყრუობითგან. იგი გაანახლა აშოტ და აღაშენა ეგრეთვე ციხედ, და წინა-კერძო მისსა ქუეშეთ აღაშენა ქალაქი. და აღაშენა ციხესა მას შინა ეკლესია ... და შექმნა მას შინა საფლავი თვისი დაეძვიდრა ციხესა მას შინა ცხოვრებად“¹⁶.

ციტირებული ადგილიდან ნათლად ჩანს, რომ ქართლიდან ლტოლვილი აშოტ I სტრატეგიული თვალსაზრისით მნიშვნელოვან პუნქტზე — არტანუჯზე აჩერებს ყურადღებას და, ამასთან, იქვე იწყებს ქალაქის მშენებლობასაც. როგორც ჩანს, საამისო პირობები უკვე არსებობდა¹⁷.

¹³ ლ. კილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 106.

¹⁴ პ. ინგოროყვას აზრით, ტაო-კლარჯეთის სამთავროს უნდა ეწოდოს „ქართველთა სამეფო“ (პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 54). მ. ლორთქიფანიძეს უსაფუძვლოდ არ მიაჩნია ტაო-კლარჯეთის სამთავროსათვის „ქართველთა საკურაპალატოს“ ან „ქართველთა სამეფოს“ წოდება (მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963, გვ. 207, შენ. 201). დ. მუსხელიშვილი კი თვლის, რომ ტაო-კლარჯეთის სამთავროს IX ს-თვის ეწოდოს „ქართველთა საკურაპალატო“, ხოლო X ს. დასაწყისიდან კი — „ქართველთა სამეფო“ (დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. II, გვ. 188).

¹⁵ აშოტ კურაპალატის შემდეგ არტანუჯი არა მთლიანად ტაო-კლარჯეთის, არამედ მხოლოდ კლარჯეთის ცენტრს წარმოადგენდა (დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 205).

¹⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 377.

¹⁷ მართალია, არაბობამ საკმაოდ დაზარალა სამხრეთ-საქართველო, მაგრამ, როგორც ამას მ. ლორთქიფანიძე შენიშნავს, წყაროები აშკარად ტენდენციური არიან ამ მხარის აღწერას (მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პო-

არტანუჯის შესახებ მცირე ცნობებს გიორგი მერჩულეც გვაწვდის. მისი გადმოცემით „... აშოტ კურაპალატმან დაიპყრა მრავალნი ქუეყანანი და აღაშენა ციხე არტანუჯისაჲ საცხოვრებლად დედუფლისა, მეუღლისა თვისისა“¹⁸.

გიორგი მერჩულეს მიხედვით გამოდის, რომ არტანუჯის ციხე აუშენებია აშოტ კურაპალატს, მაგრამ, როგორც ეს ზემოთ ვნახეთ, აქ განახლებაზე უნდა იყოს საუბარი¹⁹.

როგორც კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობიდან ჩანს, X ს. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში არტანუჯი ითვლებოდა ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ქალაქად. იგი წერს: „აღრანუჯის ციხე ძალიან მტკიცეა და აქვს დიდი „რაბატიც“ და დაბა ქალაქიც; და იქ მოდის საქონელი ტრაპეზუნტისა, იბერიისა. აფხაზეთისა, და არმენიის და სირიის ყველა ქვეყნიდან; და ამ საქონლებიდან მას უამრავი ბაჟი შემოდის. აღრანუჯის ციხის მიწაწყალი, ესე იგი არზენი²⁰, დიდია და ნაყოფიერი და წარმოადგენს იბერიის, აფხაზეთისა და მესხთა ქვეყნის გასაღებს“²¹.

ციტირებული ადგილი მრავალმხრივად საყურადღებო როგორც ეკონომიკური, ისე თვით ქალაქის ტოპოგრაფიის თვალსაზრისით, რაზედაც უფრო დაწვრილებით ქვემოთ გვექნება საუბარი. აქ კი დავემაყოფილებთ იმისი აღნიშვნით, რომ არტანუჯის სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა კავკასიისა და წინა აზიის ქვეყნებთან საკმაოდ ინტენსიურია და რომ. როგორც ეკონომიკურად დაწინაურებული ქა-

ლიტიკური გაერთიანება, გვ. 201—202). ეს კარგად ჩანს იმავე წყაროთა ჩვენებით, საიდანაც ირკვევა, რომ არც სამონასტრო კოლონიზაცია და არც აშოტ ბაგრატიონის საქმიანობა ცარიელ ადგილზე არ დაწყებულა (იხ. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 376; ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, თბ., 1964, გვ. 257). ასე რომ, გარკვეული საფუძველი უკვე არსებობდა შავშეთ-კლარჯეთის მეურნეობის აღორძინებისათვის.

18 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 296.

19 გიორგი მერჩულესთან არტანუჯი ციხის ან „არტანუჯის“ სახელდებითაა ნახმარი (ძვ. ქართ. აგიოგრ. ლიტ. ძეგლები, I, გვ. 296—297). ჯუანშერი მას „სოფელს“ უწოდებს (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 177). კონსტანტინე პორფიროგენეტთან არტანუჯი „ქვეყანასაჲ“ ნიშნავს (გეორგიკა, IV, ნაკ. 2, თბ., 1952, გვ. 275—277; დ. მუხილიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 143, შენ. 13).

20 წყაროს არტანუჯის ციხის მიწა-წყალს, ესე იგი, „არზენს“ მკვლევრები სამართლიანად აიგივებენ კლარჯეთთან. სწორედ კლარჯეთის დედაქალაქი იყო არტანუჯი (ს. ჭანაშია, კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობები ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ, თსუ შრომები, ტ. 18, 1941, გვ. 72; დ. მუხილიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 231, შენ. 101).

21 გეორგიკა, IV, ნაკ. 2, გვ. 278—280; ექ. თაყაიშვილი, სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ, თბ., 1949, გვ. 22.

ლაქი, რომელიც მდებარეობს სავაქრო გზების გასაყარზე²², წარმოადგენს ფართო მასშტაბის ეკონომიკური შეხების წერტილს (ტრაპეზუნტი, იბერია, დასავლეთ საქართველო, არმენია, სირია). მაშასადამე, არტანუჯი ეკონომიკურად დაკავშირებულია, ერთი მხრივ, ამიერკავკასიასა და აღმოსავლეთთან, ხოლო, მეორე მხრივ, ტრაპეზუნტთან. ეს უკანასკნელი წარმოადგენდა უმნიშვნელოვანეს სავაქრო ცენტრს მუსლიმანურ სამყაროსა და ბიზანტიას შორის.

ტრაპეზუნტი შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროს უმნიშვნელოვანესი საექსპორტო ნავსადგური იყო. ამას გვიდასტურებს X ს. პირველი ნახევრის ცნობილი არაბი გეოგრაფი ისთახრი. იგი წერს: „ტრაპეზუნტი ბერძნების საზღვაო ქალაქია. ჩვენი ვაჭრები ყველანი იქ მიემგზავრებიან; ყველა ბერძნული საფეიქრო ნაწარმი და ყველა ფარჩა, რომლებიც შემოაქვთ მუსლიმანურ ქვეყნებში, ტრაპეზუნტიდან შემოდის“²³. მეორე არაბი გეოგრაფოსი აღნიშნავს, რომ ტრაპეზუნტში იმართება ყოველწლიური ბაზრობა, რომელიც იზიდავს დიდი რაოდენობის მუსლიმან, ბერძენ, სომეხ, ჩერქეზ და სხვა ვაჭრებს²⁴. აქედან ჩანს, რომ ტრაპეზუნტის ვაჭრობაში არაბ და ბერძენ ვაჭრებს გარდა აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ არა მარტო ამიერკავკასიის, არამედ ჩრდილო კავკასიის ხალხებიც.

ყოველივე ამის შემდეგ პორფიროგენეტის ცნობას არტანუჯის ეკონომიკური კავშირურობის შესახებ დიდი მნიშვნელობა ენიჭება. ამასთან, არ შეიძლება არ გავიხსენოთ ე. წ. „არტანუჯის გზა“, რომლითაც საქართველო უკავშირდებოდა ბიზანტიას, ხოლო ამ უკანასკნელის აღმოსავლეთ პროვინციები კი — სპარსეთს. სწორედ ამ გზით შეეძლოთ ტრაპეზუნტში²⁵ მოხვედრა სომეხებს, ჩერქეზებს თუ კავკასიის სხვა ხალხებს. პორფიროგენეტი არტანუჯს, ასეთი მოხერხებული მდებარეობის გამო, „იბერიის, აფხაზეთის (დას. საქართველო — გ. ა.) და მესხთა ქვეყნის გასაღებს“²⁶ უწოდებს. ასე რომ, არტანუ-

22 ლ. კილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, II, გვ. 128; დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 194.

23 დ. მუსხელიშვილი, ფეოდალური ხანის საქართველოსა და ამიერკავკასიის მნიშვნელობა საერთაშორისო ვაჭრობაში (IV—XIII სს.), ცისკარი, № 11, თბ., 1970, გვ. 135.

24 იქვე.

25 საერთაშორისო ვაჭრობაში შუამავლობის როლი ტრაპეზუნტს არც შემდგომ საუკუნეებში დაუკარგავს. განსაკუთრებით ეს ითქმის XIII—XIV სს., როცა ის ერთგვარ „ზღვის კარადაც“ კი იქცა კავკასიისა და წინა აზიის ხალხების ეკონომიკურ ურთიერთობაში (იხ. С. П. Карпов, Трапезундская империя и западнокавказские государства в XIII—XV вв., М., 1981, с. 10, 21, 42).

26 გეორგიკა, IV, ნაკ. 2, გვ. 278—280. ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებდა, რომ

ჯის კარგმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამ შესაძლებელი გახადა აქ ჯერ ფორპოსტის მოწყობა, შემდეგ კი დაწინაურება ეკონომიკურად²⁷.

მაგრამ მარტო მოხერხებული გეოგრაფიული მდებარეობა ვერ განაპირობებდა როგორც ქალაქის წარმოშობას, ისე მის შემდგომ ზრდა-განვითარებას. მთავარი და მთავარი, ჩვენი ვარაუდით, ამ შემთხვევაში იყო, როგორც ამას წყარო გვამცნობს, „არტანუჯის ციხის ნაყოფიერი მიწაწყალი“, ე. ი. ეკონომიკური თვალსაზრისით მდიდარი რაიონი.

არტანუჯს თავისი ეკონომიკური თუ პოლიტიკურ-სტრატეგიული მნიშვნელობა არც შემდეგში დაუკარგავს.

XI საუკუნის პირველ ნახევარში ბიზანტია-საქართველოს ომების თუ იმ დიპლომატიური ბრძოლების დროს, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ამ ხანაში, არტანუჯი და მისი ციხე, როგორც კლარჯეთის ყველაზე მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტი, განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა.

ქართლის მატიანის ჩვენებით, ბაგრატ IV-ის მეფობის პირველ წლებში (დაახლოებით 1027—1030 წწ) არტანუჯი წარმოადგენს საერისთავო-ადმინისტრაციულ ცენტრს; წყაროს მიხედვით „ციხე არტანუჯისა ჰქონდა იოვანეს ერისთავსა აბუსერსა“²⁸. აქედან ჩანს, რომ არტანუჯი აღნიშნულ ხანაში საგამგეო მხარის გამგებლის, მეფის მოხელის — ერისთავის რეზიდენციაა. მაგრამ მას შემდეგ, რაც ბაგრატ IV-ს განუდგა კლდეკარის მფლობელი, ძლიერი ფეოდალი ლიპარიტი, რომლის ზურგს უკანაც თვით ბიზანტიის დიპლომატია და მხარდაჭერა იდგა, იწყება დაუნდობელი შინაფეოდალური ბრძოლა მათ შორის. ამ პიდილში ერთ-ერთი ბრძოლის ობიექტს წარმოადგენს არტანუჯი და მისი ციხე. ვის ხელთაცაა ეს მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტი, მის ხელთაა ამ მხარის როგორც ეკონომიკური, ისე პოლიტიკური ბატონობა. ამიტომ არტანუჯის ციხე ხელიდან ხელში გადადის.

დაახლოებით 1046—1047 წლებში ლიპარიტმა შეიპყრო „აბუსერი ერისთავი არტანუჯისა“²⁹ და ციხეც დაიჭირა. მაგრამ რაკი ბაგრატ მეფეს ლიპარიტის შვილი ივანე მძევლად ჰყავდა, ლიპარიტმა თა-

„არტანუჯის ციხე საქართველოს ზღუდე და კარი იყო“ (ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 64). „არტანუჯის“ ეტიმოლოგიური ახსნა სცადა ა. შანიძემ. მისი ვარაუდით იგი სახელშეცვლილი ქანური გამოთქმაა „არტანისწყუჯი“, ე. ი. „არტანის ყური“, „არტანის ყურე“, „არტანის კარი“ (ა. შანიძე, ჯ. ბგერის წარმოშობის წყაროები ქართველურ ენებში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. საზოგ. მეცნიერ. განყ. მოაზრებ., 2, 1960, ძვ. 227—228)

²⁷ ლ. კილაშვილი, ქალაქები ..., II, გვ. 109.

²⁸ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 293.

²⁹ იქვე, გვ. 300.

ვისი შვილი ითხოვა ბაგრატიანთან „და ნაცვლად გაუშვა აბუსერი თავის ციხითა (არტანუჯის ციხე — გ. ა.) მშვილობით“³⁰. შემდეგში არტანუჯის ერისთავად გრიგოლ აბუსერიძე ჩანს³¹.

მაგრამ შემდეგში, დაახლოებით 1051 წელს, სულთნის ტყვეობიდან განთავისუფლებული, ბიზანტიისაგან ზურგმომავრებული ლიპარიტი დაეპატრონა თითქმის მთელ სამხრეთ საქართველოს, ბუნებრივია, არტანუჯსაც. ამ ამბავთან დაკავშირებით ქართლის მატიანე გვატყობინებს, რომ ლიპარიტის მომხრეებმა „მასვე ომსა შეიპყრეს გრიგოლ, ძე აბუსერისი, და სთხოვეს არტანუჯი სიკუდილისა ქადებითა და მისცა“³². აქედან მოყოლებული, ვიდრე სულა კალმახელისა და მესხი დიდებულების ზიერ ლიპარიტის შეპყრობამდე (დაახლ. 1059 წ.) არტანუჯი იმყოფება ლიპარიტის მფლობელობაში. ამას აშკარად ადასტურებს წყაროს ჩვენება, როცა იგი გვატყობინებს: „მოვიდა მეფესა წინაშე სულა ჭავახეთს, და მოჰუარა ლიპარიტ და ივანე პყრობილნი, და მოაქსენა: კელთა აღიხუნა ლიპარტეთაგან ციხენი არტანუჯი და ყუელი, უფლისციხე და ბირთვისი“³³.

ზემოთ მოტანილი მასალა აშკარას ხდის, რომ არტანუჯი იყო სამეფო ქალაქი. XI ს. კი საქვეყნოდ გამრიგე მოხელის — ერისთავის რეზიდენცია, ხოლო XIII საუკუნეში უკვე ჭაყელების კუთვნილება ხდება³⁴.

თურქ-სელჩუკების შემოსევებმა, განსაკუთრებით კი „დიდ თურქობამ“ დიდი ზიანი მოუტანა არტანუჯს. წყაროს თანახმად, თურქ-სელჩუკებმა „დაწუეს ქუთაისი და არტანუჯი“³⁵. მაგრამ არტანუჯი ეკონომიკურად კვლავ მალე მოღონიერდა და მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა ქვეყნის ეკონომიკურ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

„ახალქალაქობის“ ხანაში უნდა იყოს წარმომოხილი ტაოს პროვინციის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ქალაქი ოლთისი³⁶.

ქართულ წერილობით წყაროებში ოლთისი პირველად იხსენიება ქართლის მატიანის ქრონიკაში. მატიანის თანახმად, 1021 წელს, როცა ბასილმა გამოილაშქრა „... გიორგი მეფე განვიდა სპითა დიდითა წინააღდგომად მისსა. და დაიბანაკეს ორთავე ქუეყანასა ბასიანისასა მრავ-

³⁰ იქვე.

³¹ იქვე, გვ. 301

³² იქვე, გვ. 302.

³³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 305.

³⁴ ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959, გვ. 273, 304.

³⁵ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 319; ნ. შენგელია, სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში, თბ., 1968, გვ. 310.

³⁶ ოლთისის ტოპოგრაფიის შესახებ იხ. ექ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, პარიზი, 1938, გვ. 47,

ვალდებულ. და არა მიმართეს ბრძოლად ურთიერთას. მორიდა გიორგი მეფემან, მოვიდა და დაწუა ქალაქი ოლთისი“³⁷.

ქართლის მატიანის ამ ცნობას ავსებს და ადასტურებს არისტაკეს ლასტივერტეცი როცა იგი წერს: „გიორგიმ, ჰპოვა რა შესაფერისი დრო, მიაღწია ქალაქ უხტიქს (ოლთისს — გ. ა.) და უბრძანა ჯარებს გადაეწვათ ლამაზი ნაგებობები, იაფარეყოთ მისი მთელი საქონელი, მაგრამ ხალხისათვის ენება არ მიეყენებინათ“³⁸. როგორც ვხედავთ, წყარო იძლევა მეტად საყურადღებო მინიშნებას ქალაქის ბრწყინვალე ნაგებობათა და მისი სიმდიდრის შესახებ. სამწუხაროდ, აქ არ ჩანს, ამ ბრწყინვალე, ლამაზ ნაგებობებში სამოქალაქო დანიშნულების ნაგებობები იგულისხმება თუ სამხედრო-თავდაცვითი. უფრო დასაშვებია აქ სამხედრო თავდაცვითი ვიგულისხმოთ. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ გიორგი აფრთხილებს თავის მოლაშქრეებს „ხალხისთვის ენება არ მიეყენებინათ“. ესეც რომ არ იყოს, პირველ რიგში, რა თქმა უნდა, სამხედრო-თავდაცვითი დანიშნულების ნაგებობებს მოსპობდა, რათა მტერს, ქალაქის ხელში ჩაგდების შემთხვევაში, მოუხსოს თავდაცვითი საშუალებანი (ასე მოხდა აბულ-კასიმის ლაშქრობისას, უფლისციხის ზღუდენი ხომ მორღეველი დახვდა მას). მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ მას სამოქალაქო დანიშნულების ბრწყინვალე ნაგებობანი არ ექნებოდა. ისეთ მდიდარ ქალაქს, არისტაკეს ლასტივერტეცის სიტყვებით რომ ვთქვათ „დიდ ქალაქ ოლთისს“³⁹, თავისთავად ცხადია, სამოქალაქო დანიშნულების ბევრი, ლამაზი ნაგებობანიც ექნებოდა.

ოლთისს უფრო ადრე, კერძოდ 1001 წლის ამბებთან დაკავშირებით იხსენიებს არისტაკეს ლასტივერტეცი; 1001 წელს დავით კუროპალატის გარდაცვალებასთან დაკავშირებით ბასილ კიისარი გამოემართა ტაოსაკენ. იქ მას მიეგებნენ მეფე გურგენ და მისი შვილი ბაგრატ. კეისარმა აფხაზთა მეფე ბაგრატ III-ს კუროპალატობა უბოძა, ხოლო მის მამას, ქართველთა მეფე გურგენს კი — მაგისტროსობა. დავით კუროპალატის ჯაბრძანებლის გამგებლობა ერთ ბერძენ მოხელეს ჩააბარა⁴⁰, ხოლო „თვითონ კი წავიდა, გადაიარა ჰარკი და მანაზკერტი, დაბრუნდა ბაგრევანდის და მოვიდა ქალაქ უხტიქში (ოლთისში — გ. ა.). მან მრავალი გაეარი, ციხე და ქალაქი დაიპყრო. აქ

37 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 284, იხ. აგრეთვე გვ. 383.

38 არისტაკეს ლასტივერტეცი, ე. ციკარიშვილი, გამოც. თბ., 1974, გვ. 45; Повествование Вардапета Аристакеса Ластивертши, перевод К. Н. Юзбашяна, М., 1968, с. 61

39 Повествование Вардапета Аристакеса Ластивертши, с. 57.

40 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 130.

მან დააყენა საქმისგამგებლები, მოსამართლეები და ზედამხედველები“⁴¹.

გიორგი II-ის დროს ოლთისი გრიგოლ ბაკურიანის ძის გამგებლობაშია. დავითის ისტორიკოსის გადმოცემით, გრიგოლ ბაკურიანის ძეს „ჰქონდეს ოლთისნი, კარნუ-ქალაქი და კარი“⁴².

IX—X საუკუნეებში უნდა იყოს წარმოშობილი ჭავჭავთის მნიშვნელოვანი ქალაქი ახალქალაქი. თვით სახელწოდებაც — „ახალქალაქი“ — მიგვანიშნებს იმაზე, რომ იგი ალორძინების ხანაში, „ახალქალაქობის“ ხანაში წარმოშობილი ქალაქია.

ახალქალაქი მდებარეობდა მნიშვნელოვან სავაჭრო გზაზე, რომლითაც თბილისი დაკავშირებული იყო სამხრეთ საქართველოს პროვინციებთან. მაგრამ მარტო სავაჭრო გზაზე მდებარეობით ვერ აიხსნება ახალქალაქის როგორც წარმოშობა, ისე მისი შემდგომი დაწინაურება. ამ შემთხვევაში ეკონომიკურ მხარეს (სოფლის მეურნეობის, ხელოსნური წარმოების განვითარებითა და სხვა ეკონომიკური თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი რაიონი) განმსაზღვრელი მნიშვნელობა ენიჭება⁴³.

სამეცნიერო ლიტერატურაში სამსარის ერთ-ერთი წარწერის საფუძველზე, სადაც ნათქვამია: „... ესე წმინდა ეკლესია ოდეს აშენდა მაშინ ესე ადგილი ტყისაგან არ ჩანდა“⁴⁴, მითითებულია, რომ ამ მხარის ინტენსიური დასახლება განსაკუთრებით X—XI საუკუნეებიდან უნდა იყოს მოსალოდნელი⁴⁵. მაგრამ, ვფიქრობთ, ეს პროცესი უფრო ადრე უნდა დაწყებულიყო. ამაზე მეტყველებს თუნდაც ის, რომ ვახტანგ გორგასალის დროს როგორც წუნდის საერისთავო, ისე წუნდის საეპისკოპოსოც ერთ-ერთი ძლიერი ერთეული ჩანს⁴⁶.

ახალქალაქში მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის საფუძველზე ე. ჯანდიერი წერს: „დღევანდელი ახალქალაქის მიდამოებში ანტიკური ხანის დაწინაურებული სამოსახლოს ნიშნები ჭერჭერობით არ-

⁴¹ არ ისტაქეს ლასტივერტეცი, ისტორია, გვ. 41—42; Повествование Вардапета Аристакеса Ластивертци, с. 57.

⁴² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 318.

⁴³ შტრ. დ. ბერძენიშვილი, ჭავჭავთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, საქართველოს ისტ. გეოგრაფიის კრებული, ტ. V, თბ., 1975, გვ. 109.

⁴⁴ ე. ციციკარიშვილი, ჭავჭავთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1959, გვ. 42. სამსარის ეს წარწერა X—XI საუკუნეებითაა დათარიღებული. წარწერაში ლაპარაკია იმ პუნქტებზე და მის შემოგარენზე, სადაც ეს ეკლესია აშენდა და არა საერთოდ ჭავჭავთზე. ასე რომ, ეს წარწერა არაფერს გვეუბნება ჭავჭავთის არც ინტენსიურ დასახლება-ათვისებაზე და არც პირუტყვ.

⁴⁵ ლ. კილაშვილი, ქალაქები ..., II, გვ. 88.

⁴⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 198.

სად ჩანს, მაგრამ ზეგან-კონცხზე უკვე შუაფეოდალურ ხანაში წარმოშობილი ციხე-ქალაქის ნაშთების არქეოლოგიური შესწავლისას, აღრეულ ფენებში შეიმჩნეოდა ზოგი ნიშანი, თითქოს ანტიკური ხანის სამოსახლოსი (ზეგანის ჩრდილო-დასავლეთ ბოლოში), რომელზედაც შემდეგ, შუა საუკუნეებში უნდა განვითარებულიყო ახალქალაქი — ჯავახეთის ძველი, ჯერ კიდევ ანტიკური დროის ცენტრის, წუნდის შემცვლელი. კერძოდ, იქ აღმოჩენილი კერამიკის მცირე ნაწილი შეიძლება იმ ადგილების გვიანანტიკურ ხანაში დასახლების კვალის მაუწყებლად ჩაითვალოს ... ყოველივე ეს გადაჭრით გვიანანტიკური თუ, არა, აღრეფეოდალური ხანისა მაინც ჩანს⁴⁷.

ასე რომ, დასახლების უწყვეტი კვალი, არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, ახალქალაქში ჯერჯერობით გვიანანტიკური ხანიდან თუ არა, აღრეფეოდალური ხანის დასაწყისიდან მაინც შეიძლება ვივარაუდოთ და რაც შეეხება მის ინტენსიურ ათვისებას — VIII—IX საუკუნეთა მიჯნიდან, კერძოდ ქართლში არაბთა ბატონობის დამძიმებისა და ერისმთავრის ხელისუფლების გაუქმებიდან, რასაც მოჰყვა შიდა ქართლიდან მოსახლეობის ემიგრაცია როგორც დასავლეთ საქართველოში, ისე სამხრეთშიც⁴⁸.

ჯავახეთის ინტენსიურმა დასახლებამ, მისმა ეკონომიკურმა აღორძინებამ შექმნა პირობები თვით ახალქალაქის წარმოშობისათვის. ჯავახეთისა და თრიალეთის ადგილები უძველესი დროიდან ცნობილი იყო საზაფხულო საძოვრებით⁴⁹. მისი ინტენსიური ათვისების ერთ-ერთი ფაქტორიც სწორედ მესაქონლეობის განვითარება უნდა ყოფილიყო⁵⁰.

მეორე მხრივ, უდავოა, რომ აღნიშნულ ხანაში ტაო-კლარჯეთიდან მომავალ საგაქრო გზას⁵¹, რომელიც თბილისამდე მოდიოდა და ა. შ., დიდი როლი უნდა ეთამაშნა როგორც ქალაქის წარმოშობაში, ისე მის შემდგომ ზრდა-განვითარებაში, მაგრამ, ვიმეორებ, არა განმსაზღვრელი.

ახალქალაქი სტრატეგიული თვალთახედვითაც მნიშვნელოვანი პუნქტი იყო. იგი გაშენებული იყო მაღალ კლდოვან მასივზე, ორი

47 ე. ჭ ა ნ დ ი ე რ ი, ჯავახეთის ახალქალაქის ისტორიისათვის, კრ., ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, I, თბ., გვ. 49.

48 აღრეფეოდალური ხანის ქვემო და ზემო ჯავახეთის ნასოფლარები თუ მატერიალური კულტურის ძეგლები აშკარად ლაპარაკობენ ამ მხარის ინტენსიურ ათვისებაზე ჯერ კიდევ V—VIII სს: (იხ. დ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 95—109).

49 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 85—86.

50 დ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 109

51 ლ. ქ ი ლ ა შ ე ი ლ ი, ქალაქები ..., II, გვ: 88—90.

მდინარის — ჭავჭავეთის მტკვრისა და ახალქალაქის წყლის — შესაყართან. ის ძლიერ სტრატეგიულ პუნქტს რომ წარმოადგენდა, ამას მოწმობს ისიც, რომ ატენთან ლიპარიტის მომხრეების უკუგდებისთანავე ბაგრატ IV იწყებს ახალქალაქის ზღუდეთა გამაგრებას⁵².

ახალქალაქი და ატენი შეხების ორი ყველაზე მტკივნეული წერტილია, სწორედ, აქ გამაგალი გზის მნიშვნელობის გამო. ეს ორი პუნქტი — ახალქალაქი და ატენი განლაგებული არიან ერთ გზაზე (სამხრეთ საქართველოდან შიდა ქართლისაკენ მიმავალი გზა), საიდანაც თვალნათლივ ჩანს მათი დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობა.

ამასთან, წყარო პირდაპირ გვეუბნება, რომ ბაგრატ IV-ის მომხრეებმა „... იწყეს ახალქალაქისა ზღუდეთა შენებად, რამეთუ მას უამსა უზღუდო იყო“⁵³. ივ. ჭავჭავაძის მიხედვით, ეს ამბავი უნდა მომხდარიყო დაახლოებით 1044—1045 წლებში⁵⁴. მაშასადამე, ირკვევა, რომ ახალქალაქი XI ს. 40-იან წლებში ჯერ კიდევ უზღუდო ყოფილა. მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ იგი მანამდე ქალაქი არ იყო. წყაროს მითითება ზღუდის შემოვლება, ე. ი. ქალაქის მოზღუდვას ეხება და არა თვით ქალაქის დაარსებას. ვიდრე ქალაქს ზღუდეს შემოავლებდნენ, მისი დაცვა, ალბათ, ციხეს ჰქონდა მინდობილი. ამის გამო ლ. ჭილაშვილი წერს: „მატიანის ცნობა შეეხება პერიოდს, როცა ახალქალაქის ციხე ველარ აკმაყოფილებს მოზარდი ქალაქის მოთხოვნილებას, რომელსაც უკვე გასჩენია ხალხმრავალი მოსახლეობა და საჭირო გამხდარა ახალი სახე ნაგებობებისა“⁵⁵. და ეს ახალი ნაგებობა სწორედ თავდაცვისუნარიანობის განმტკიცების მიზნით იყო ნაკარნახევი.

ახალქალაქის ზღუდით შემოვლება, რომელიც 1044—45 წლებში დაიწყო, ოცი წლის შემდეგაც, ალფ-არსლანის დროისათვის, ჯერ კი-

⁵² ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანის მიხედვით, ბაგრატ მეფემ „ააშენა ახალქალაქის ზღუდე“ (ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, ი. აბულაძის გამოც., თბ., 1953, გვ. 226; შდრ. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 298). ქართლის ცხოვრების სომხურ თარგმანს ყურადღება მიაქცია დ. ბერძენიშვილმა, რომელმაც მიუთითა, რომ „ახალქალაქის ზღუდეთა მშენებლობა მეფის ინიციატივა ყოფილა, რომელიც თავს ჭავჭავეთის პატრონად თვლიდა. ამასთან იგი ზემო ჭავჭავეთის ცენტრში ძირითად მაგისტრალებს აკონტროლებდა“ (დ. ბერძენიშვილი, ჭავჭავეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, გვ. 109. შდრ. ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები ..., II, გვ. 101; ე. ჯანდიერი, ჭავჭავეთის ახალქალაქის ისტორიისათვის, გვ. 54).

⁵³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 298.

⁵⁴ ივ. ჭავჭავაძე, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 143.

⁵⁵ ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 98 იხ. აგრეთვე გვ. 96. საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ გიორგი მცირის თხზულებაში „გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება“ ნათქვამია, რომ გიორგი მთაწმინდელი (1009—1065) დაიბადა „ახალქალაქს ჭავჭავეთისასა“ (იხ. ზ. სარჯველაძე, ჭავჭავური დიალექტიკის შედგენის ცდა, მნათობი, № 1-1, 1983, გვ. 172).

დევ არ იყო დამთავრებული. „ქართლის მატიანის“ მიხედვით, „წავიდეს (თურქები — გ. ა.) ჯავახეთს და მოადგეს ახალქალაქს, რამეთუ მესხნი აზნაურნი და ზემოსა კერძისანი ძლიერად დგეს ახალქალაქს, და ბრძოდეს სამ დღე, რამეთუ არა ზღუდითა მტკიცითა განსრულებულ იყო ახალქალაქი. ვერღარა დაუდგმიდეს ბრძოლათა ძლიერთა, აღიჭურნეს მყოფნი ქალაქისანი, და განახუნეს კარნი, და შებნეს ძლიერად, მოსრნეს პირთა მახვლისათა. და შევიდეს ქალაქად თურქნი და ტყვე ყვნეს ურიცხვნი სულნი ქრისტიანეთანი; აღიღეს განძი და ტყუე ძლიერი, და შეიღება წყალი ახალქალაქისა სისხლითა“⁵⁶.

როგორც ციტირებული ადგილიდან ჩანს, ქალაქის ზღუდენი ჯერ კიდევ არ ყოფილა განსრულებული, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, როგორც ჩანს, ქალაქი მაინც საკმაოდ მტკიცედ ყოფილა გამაგრებული. ის ამბავი, რომ მტრის ურიცხვ ძალებს სამი დღე ებრძოდა ქალაქი და რომ სპეციალური კარიც კი გააჩნდა მას, მიუთითებს მის საკმაოდ თავდაცვისუნარიანობაზე. ამასთან, წყაროს ჩვენება ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს თვით ქალაქის ურიცხვი ქრისტიანი მოსახლეობისა თუ სიმდიდრის — განძის შესახებ.

„ქართლის მატიანის“ ამ ცნობას ადასტურებს იბნ ალ-ასირიც. თუმცა იბნ ალ-ასირი ზღუდის დაუმთავრებლობის შესახებ არაფერს ამბობს. პირიქით. იგი ხაზს უსვამს მის ძლიერ გამაგრებაზე. აი რას წერს იბნ ალ-ასირი: „Он (ალფ-არსლანი — გ. ა.) направился к городу А'аллялю (Ахалкалаки); это укрепленный город с высокими стенами, высокими постройками. С восточной и западной сторон он пастроен на высокой горе, на которой имеется несколько укрепленных замков, а с других двух сторон он окружен большой непроходимой рекой“⁵⁷. მისივე სიტყვით, ალფ-არსლანის ლაშქარმა ახალქალაქში „Захватили большую добычу, которая не поддается счету“⁵⁸. აქაც იბნ ალ-ასირი ადასტურებს „ქართლის მატიანის“ ცნობას იმის შესახებ, რომ თურქებმა „აღიღეს განძი“, რაც უდავოდ მიუთითებს ქალაქის მაღალ ეკონომიკურ დონეზე.

⁵⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 306.

⁵⁷ Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-Камиль Ибн аль-Асира, Баку, 1940, с. 119. იხ. აგრეთვე ნ. შენგელია, სელჩუქები და საქართველო XI საუკუნეში, გვ. 223—224, მისივე, საღრ-ად-დინ ჰუსეინი ალფ-არსლანის საქართველოსა და ამიერკავკასიის ქვეყნებში ლაშქრობის შესახებ, კრ., ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1976, გვ. 189—190; З. М. Буннатов, Некоторые сведения Садр-ад-дина Хусейна о Грузии, „მაცნე“, №1, 1971, ს. 26—93.

⁵⁸ Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-Камиль Ибн аль-Асира, Баку, 1940, с. 120.

ზემომოტანილ მასალათა საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ შემდეგი: ახალქალაქი IX—X საუკუნეებში წარმოშობილი ქალაქია; თავდაპირველად საერთოდ ქალაქის, კერძოდ მოსახლეობის დაცვა მინდობილი ჰქონდა ციხეს, მაგრამ შემდეგში მოსახლეობის ზრდის შედეგად ციხე ვერ აკმაყოფილებს დაკისრებულ მოვალეობას — დაიცვას ქალაქი გარეშე საშიშროების შემთხვევაში და ამიტომ, ბუნებრივია, დღის წესრიგში დგება ქალაქის მოზღუდვა, მისი ზღუდით შემოვლება, რაც დიდ ეკონომიკურ სახსრებსა და დროს მოითხოვდა. ასე რომ, ბაგრატ IV-ის დროისათვის ქალაქის ზღუდის მშენებლობის დაწყება არ ნიშნავს თვით ქალაქის დაარსებას. ამას უფრო ადრე ჰქონდა ადგილი, რაზედაც თვით არქეოლოგიური მასალაც მეტყველებს.

მაგრამ ნიშნავს თუ არა ეს იმას, რომ აღნიშნულ ხანაში საქართველოში ვივარაუდოთ უზღუდო ქალაქების, ე. ი. დაუცველი ქალაქების არსებობა? რა თქმა უნდა, არა. შინაფეოდალური ომები თუ გარეგანი საფრთხე მოითხოვდა ქალაქების, როგორც ეკონომიკური, პოლიტიკური და სტრატეგიული პუნქტების განსაკუთრებით გამაგრებას. გავიხსენოთ თუნდაც ბაგრატ IV-ის და ლიპარიტის ურთიერთობა, როდესაც მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტები ხელიდან ხელში გადადიოდა და სწორედ მაშინ გახდა აუცილებელი თვით ახალქალაქის შემოზღუდვა.

ი. როსტომაშვილი ახალქალაქის აშენებას უციხოდ მიაწერს ბაგრატ III (980—1014 წწ)⁵⁹. შ. მესხია ახალქალაქის დაფუძნებას IX—X საუკუნეებით ათარილებს⁶⁰. ლ. ჭილაშვილის აზრით, ახალქალაქის წარმოშობა სავარაუდოა X საუკუნის მიწურულსა და XI საუკუნის დასაწყისში. ასევე დასაშვებად მიაჩნია მას ის, რომ მანამდე აქ რაიმე მნიშვნელოვანი სამოსახლო ყოფილიყოს⁶¹. ამ საკითხს ბოლო დროს კვლავ დაუბრუნდა ე. ჯანდიერი. რომელიც შენიშნავს: „აღრეფეოდალური ხანის სულ ბოლოს უნდა მიეკუთვნოს ზეგნის ჩრდილო-დასავლეთ ბოლოში ნაწილობრივ შემორჩენილი უძველესი ჭიშკარი, რომლის აღნაგობაც, ზოგი ტიპური ნიშნის მიხედვით, პირველი ჯვრისებრი ეკლესიის თანადროული უნდა იყოს. მას მიეკუთვნება ქვათილი, რომელზედაც ამოკვეთილია ასომთავრული ქარაგმული წარწერა: „ქე შე მმ“, — „ქრისტე, შეიწყალე მარიამ“. ფიქრობენ, რომ იგულისხმება ბაგრატ III-ის დედა, მარიამ დედოფალი, და მაშინ ამ წარწერის მიხედვით სავარაუდოა, რომ „უზღუდო“ ციხე-ქალაქის

⁵⁹ И. П. Ростомов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, СМОМПК. XXV, 1898, с. 35.

⁶⁰ Ш. Месхиа, Города..., с. 36.

⁶¹ ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები .., II, გვ. 99.

შენება და შესაძლოა შემოზღუდვაც დაწყებული არა უგვიანეს ბაგრატ III-ის მეფობის ხანისა (X საუკუნის ბოლოსა და XI საუკუნის პირველ ათეულში), ხოლო მისი შვილიშვილის ბაგრატ IV-ის ხანაში გაგრძელებულა და შესაძლოა „განსრულებულა“ კიდევ⁶².

უნდა შევნიშნოთ, რომ ეს ვარაუდი გაუგებრობის ნიადაგზეა დაფუძნებული. კერძოდ, ბაგრატ III-ის დედა იყო გურანდუხტი (გურანდუხტი)⁶³ და არა მარიამი. მარიამ დედოფალი ბაგრატ IV-ის დედაა⁶⁴ და ამდენად ეს წარწერა — „ქრისტე, შეიწყალე მარიამ“ — ლაპარაკობს მხოლოდ და მხოლოდ ბაგრატ IV-ის ხანაზე.

მაგრამ რომ ბაგრატ IV-მდე ადრე ჩაეყარა აქ საქალაქო ცხოვრებას საფუძველი, ამის შესახებ აშკარად მიუთითებს ახალქალაქის ე. წ. ხელოსანთა უბანში გათხრილ ნამოსახლარებში მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა (ზოგიერთი სახეობა მოჭიქული და მოუჭიქავი კერამიკული ნაწარმისა), როგორცაა „ანგობის ყვავილებითა“ და „ანგობის მარყუევებით“ მოხატული და მწვანედ ან ცისფრად მოჭიქული ჯამები, რომლებიც, როგორც ამას ვარაუდობენ, ადგილობრივ უნდა იყოს დამზადებული და სპეციალისტების მიერ დათარიღებულია IX—X საუკუნეებით⁶⁵.

ასევე, ადრეფეოდალური ხანის მიწურულის მოუჭიქავი კერამიკის ნიმუშებადაა მიჩნეული მოშავო და წითელი საღებავებით მოხატვის ნიშნების მქონე ღია და წითლად გამომწვარი ჭურჭლის ნატეხები და ზოგიერთი სხვა არქეოლოგიური მასალაც⁶⁶.

XI—XIII სს. ახალქალაქის განათხარი არქეოლოგიური მასალიდან ყურადღებას იპყრობს ე. წ. „ხელოსანთა უბანი“, ზეთსანდელი, ნამოსახლარი, ჯვრის ტიპის ეკლესიის ნაშთები, „ქარვასლა“⁶⁷ და სხვა. განათხარი არქეოლოგიური მასალა მეტყველებს იმაზე, რომ XI—XIII სს. ახალქალაქი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სავაჭრო-ეკონომიკური ცენტრთაგანი იყო საქართველოში.

62 ე. ჯანდიერი, ჭავჭავთის ახალქალაქის ისტორიისათვის, გვ. 53.

63 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 274—275.

64 იქვე, გვ. 314.

65 ე. ჯანდიერი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 51; მისივე, IX—X საუკუნეების შელეპილი ჭურჭელი ჭავჭავთის ახალქალაქის ნამოსახლარებიდან, ისტორიის ინსტიტუტის ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა. სამეცნიერო კონფერენცია თბილისი, 1972, გვ. 36—38; მ. მიწიშვილი, IX—X საუკუნეების ქართული მოჭიქული კერამიკა, „მაცნე“, № 2, 1967, გვ. 285—294; მისივე, მოჭიქული ჭურჭელი ძველ საქართველოში IX—XIII სს., გვ. 6—19.

66 ე. ჯანდიერი, ჭავჭავთის ახალქალაქის ისტორიისათვის, გვ. 51.

67 ე. ჯანდიერი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 47, 52, 59—60, 69; მისივე, ჭავჭავთის ახალქალაქის განათხარი ნაგებობათა თარიღისათვის, — კრ. ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, III, თბ., 1978, გვ. 27—42.

XII ს. ახალქალაქი ჯერ მთელი ჯავახეთის ადმინისტრაციული ცენტრი იყო, ხოლო შემდეგ იგი მხოლოდ ზემო ჯავახეთის საერისთავოს ცენტრსა წარმოადგენდა⁶⁸, სადაც იქდა ამ მხარის, მეფის საქვეყნოდ გამრიგე მოხელე ერისთავი.

ჯავახეთი XII—XIII სს. სამეფო დომენი ჩანს⁶⁹. ამაზე უნდა მეტყველებდეს აქ გავრცელებული სტელები ხელის გამოსახულებით⁷⁰. ახალქალაქიც, ბუნებრივია, ჯავახეთთან ერთად სამეფო ქალაქი იყო.

თმოგვი და მისი ციხე პირველად X ს. პირველ მეოთხედში, აბულ-კასიმის ლაშქრობასთან დაკავშირებით იხსენიება. 914 წ. არაბთა სარდალმა აბულ-კასიმმა, კახეთისა და თბილისის დალაშქვრის შემდეგ, „მოაოჯრა სამცხე და ჯავახეთი, მოადგა ციხესა თმოგვსასა. და ვითარ იზილა სიმტკიცე მისი და სიმაგრე, აიყარა მუნიო, მოვიდა ყუელსა, მოადგა გარე და უწყო ბრძოლა“⁷¹. სწორედ აქაა წერილობითი წყაროების მიხედვით თმოგვის ციხე პირველად ნახსენები. როგორც ჩანს, იგი საკმაოდ მტკიცედაა გამაგრებული. ეს ჩანს თუნდაც იქიდანაც, რომ არაბებმა მაშინ, როცა აიღეს უჯარმის, ბოქორმისა და ყუელის ციხეები, მოაოხრეს სამცხე და ჯავახეთი, მათ ვერ შეძლეს თმოგვის აღება.

გაერთიანებული საქართველოს პირველმა მეფემ ბაგრატ III-მ, რათა საბოლოოდ უზრუნველყო საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, „მოიყვანა ესე ორნი ძმანი, კლარჯთა კელმწიფენი, სუმბატ და გურგენ, ძენი ბაგრატ არტანუჯელისანი, დარბაზობად მის წინაშე, ციხესა შინა ფანასკერტისასა, და მუნ შინა შეიპყრა იგინი და აღიხუნეს ციხენი და ქალაქნი მათნი. რამეთუ იგი პატიმარ ყვნა ციხესა შინა თმოგვსასა“⁷², სადაც გარდაიცვალნენ 1011—1012 წლებში⁷³. აქაც

68 დ. ბერძენიშვილი, ჯავახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, გვ. 116.

69 დ. ბერძენიშვილი, ჯავახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, გვ. 117—120.

70 გ. ოთხმეზური, XII—XIII საუკუნეების მიწის ქართული ლაპიდარული წარწერები, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1981, გვ. 38—47.

71 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 263. ჩვენთვის საინტერესო ხანაში თმოგვი მხოლოდ „ციხის“ სახელწოდებითაა ნახსენები. XVI ს. მეცხური დავითის ქრონიკაში თმოგვი ქალაქადა მოხსენებული (საში ისტორიული ქრონიკა, ექ. თაყაიშვილის გამოც., 1890, გვ. 90). „თმოგვს ქალაქის“ სახელდებითაა ნახსენები იგი ახალი ქართლის ცხოვრებაში (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 518). ვახუშტის თანახმად, „თმოგვი იყო ქალაქი, არამედ აწ არს დაბა“ (ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 666, 719). თმოგვის შესახებ იხ. ვ. ცისკარიშვილი, ციხე-ქალაქი თმოგვი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XIX—B, 1956, გვ. 97—104.

72 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 283, 382.

73 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 132.

თმოგვის ციხე ძლიერ სამხედრო-სტრატეგიულ და პოლიტიკური ბატონობის საშუალებად ჩანს. ჩანს ისიც, რომ იგი უკვე სამეფოა⁷⁴.

„ქართლის მატთან“ ბაგრატ IV-ის და ლიპარიტის ურთიერთობასთან დაკავშირებით იხსენიებს ფარსმან თმოგველს. წყაროს სიტყვებით რომ ვთქვათ, ლიპარიტის მომხრეებმა „ვერ წაიღეს ატენი, რამეთუ ციხეთაუფალნი კაცნი მტკიცედ იყვნეს ერთგულებასა ზედა ბაგრატი-სსა, თვნიერ ფარსმან თმოგუელისა და ბეშქენ ჭაყელისა, თუხარისისა ერისთავისა“⁷⁵.

როგორც ციტირებული ადგილიდან ჩანს, ფარსმან თმოგველი (ამ შემთხვევაში თმოგვის ხელისუფალი, გამგებელი) მეფის მოხელეა, საქვეყნოდ გამრიგე მოხელე, რომელსაც თმოგვი და მისი ქვეყანა საგამგეოდ აქვს მიცემული და ამ კრიტიკულ მომენტში განდიდებულ ლიპარიტს უპერს მხარს⁷⁶.

1073 წელს დიდგვარიანი მოხელეები ნიანია ქუაბულის ძე, ივანე ლიპარიტის ძე და ვარდან სევანთა ერისთავი განუდგნენ გიორგი II-ს და „აუშალეს ქუეყანა“. თუმცა გიორგი II-მ ურჩი დიდგვარიანი ფეოდალები დააშოშმინა, მაგრამ დასჯის ნაცვლად მეფემ „სიკეთითა, სიბრძნითა“ დიდად დააპაჩუქრა და მათ შორის „თმოგვ და სხუანი საქონელნი“ უწყალობა ნიანიას⁷⁷.

1088—1089 წლებში მოხდა დიდი მიწისძვრა⁷⁸. ამასთან დაკავშირებით დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი შენიშნავს: „უფალმან... შეძრა ქუეყანა საფუძვლითურთ, ესეოდენ სასტიკად, ვიდრემდის მთანი მალალნი და კლდენი მყარნი სახედ მტუერისა დაიშალნეს, ქალაქნი და სოფელნი დაირღუეს, ეკლესიანი დაეცნეს, და სახლნი დაინთქნეს და დაზულეს, და იქმნეს საფლავ მას შინა მკვდრთა. რომელთა თანა თმო-

74 ბაგრატ III-ის დროს თმოგვი უკვე სამეფო ციხეა. წუნდის შემდეგ ჭავჭავთის საერისთავოს ცენტრი თმოგვი ხდება (დ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 107).

75 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 298; ე. ციკრიშვილი, ჭავჭავთის ეპარაფიკა, გვ. 37—38.

76 დ. ბერძენიშვილის დაკვირვებით „ლიპარიტს მიმხრობილი ფარსმან თმოგველი ციხისუფალია, ისევე როგორც თუხარისის ერისთავი ბეშქენ ჭაყელი, ხოლო თუ მათ ბაგრატის ერთგულება მართებდათ ატენელ ციხისუფალთა მსგავსად, ეს იმიტომ რომ მეფის მოხელენი იყვნენ და მის მიერ დადგენილნი ამ ციხეთა უფლებად“ (დ. ბერძენიშვილი, ჭავჭავთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, გვ. 108. შდრ. ნ. შოშიაშვილი, თორელთა ფეოდალური სახლის ისტორია და შოთა რუსთაველი, — კრ., შოთა რუსთაველი, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, თბ., 1966, გვ. 50; გ. ოთხმეზური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 44).

77 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 316.

78 იე. ჭავჭავაძე, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 163.

გვცა დაიქცა და დაიპყრნა ქუეშე კახაბერი ძე ნიანისი ცოლითურთ⁷⁹. მემართიანის ცნობის თანახმად, ნიანის შემდეგ თმოგვის გამგებელია მისი შვილი კახაბერი, რომელსაც ეს მხარე, როგორც ჩანს საგამგეოდ ჰქონდა მიცემული.

1177 წ. გიორგი III-მ თმოგვი თორელებს ჩამოართვა და გადასცა აფრიდონს⁸⁰. მაგრამ მალე, აფრიდონის დამხობისთანავე თმოგვი კვლავ თორელებისათვის, კერძოდ გამრეკელ თორელისათვის დაუბრუნებულია⁸¹, ხოლო XII ს. 90-იანი წლებიდან კი თმოგვი უკვე მხარგრძელთა საგვარეულო მამული ხდება. წყაროს თანახმად „და ამას შინა მიიცვალა გამრეკელი ამირსპასალარი, და თმოგვსაგან კიდე არა დააკლეს შვილთა მისთა... შეიწყალეს სარგის ვარამის ძე, დალოცეს და უბოძეს თმოგვ“⁸². ასე გამოეყო თმოგვი და თმოგვის ქვეყანა ჯავახეთის საუფლისწულო დომენს. სარგის ვარამის ძე კი თმოგველთა საგვარეულოს ფუძემდებელი ხდება.

თმოგვის ხელიდან ხელში გადასვლა თავისთავად მის დიდ მნიშვნელობაზე მეტყველებს.

როგორც ჩანს, IX ს-დან იწყებს თავის ისტორიას ქალაქი ახალციხე, თუმცა წერილობით წყაროებში იგი ამ სახელდებით XII ს-მდე არსად იხსენიება. ვახუშტი ამას ხსნის იმით, რომ ციხეს აღრე „ლომსია“ ერქვა⁸³.

ქართლის მართიანის მიხედვით, ლომსიანთას ციხე IX ს-ში აუშენებია გუარამ მამფალს⁸⁴. ეხებოდა რა აღნიშნულ საკითხს ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებდა, რომ გუარამ მამფლის მიერ აგებული ციხე ლომსიანთა უდრის ახლანდელ ლომიანთას და რომ ლომსიანთა სხვაა და ახალციხე სხვა⁸⁵, თუმცა გადაჭრით რაიმე არ უთქვამს. ნ. ბერძენიშვილმა ძირითადად გაიზიარა ივ. ჯავახიშვილის მიერ გამოთქმული ეს

79 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 323.

80 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 30.

81 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 55; შ. მესხია, საქართველოს ქალაქების სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, მიმოხილველი, II, 1951, გვ. 86.

82 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 55. XII ს. 90-იანი წლების შემდეგ თმოგვი „მხარგრძელთა ხელში სამეფვიდრეო სამფლობელოდ იქცა“ (ლ. მუსხელიშვილი, ვაჟანის ქვაბთა გაქანება, წინასიტყვაობა, 1939, გვ. 16—17. იხ. აგრეთვე დ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 117; გ. ოთხმეზური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 44—45).

83 ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 663. შემდეგში იგივეს იმეორებს ნ. დადიანი-ქართველ ცხოვრება, შ. ბურჯანაძის გამოც., 1962, გვ. 144.

84 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 261.

85 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 57.

მოსაზრება და აღნიშნა, რომ „სამცხის ეს ნაგვიანევი ცენტრი — ახალციხე (ციხე და ქალაქი) მხოლოდ XI—XII საუკუნეებშია წარმოშობილი“⁸⁶.

ჩვენთვის საინტერესო ეს საკითხი ამ ბოლო დროს შეისწავლა დ. კოჭირიძემ და მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ „IX საუკუნეში გუარამ მამფლის აგებული ციხე „ლომსია“ დღესდღეობით ახალციხის ძველ ციხედ და თვით ქალაქის პირვანდელ სახელწოდებად უნდა მივიჩნიოთ“⁸⁷.

როგორც ჩანს, შემდეგში, დაახლოებით XI—XII საუკუნეებში ლომსია შეცვალა ახალმა სახელმა — „ახალციხემ“, რაც გამოწვეული უნდა იყოს ციხე ლომსიას საფუძვლიანი გადაკეთებით ან ახალი ციხის აშენებით. ეს კი გვაფიქრებინებს ფართო მასშტაბის სამუშაოების ჩატარებას, რამაც არსებითად შეცვალა პუნქტის გარეგანი სახე. როგორც ამას გ. ტივაძე მიუთითებს, „თვით ეს სახელწოდება „ახალციხე“ მიგვითითებს იმაზე, რომ ძველი ციხე დაინგრა და მის ადგილზე ახალი ააშენეს“⁸⁸.

წერილობით წყაროებში ახალციხე XII საუკუნეზე ადრე არ იხსენიება, ისიც მისი გამგებლების თუ მფლობელების (შალვა და ივანე) სახელთან დაკავშირებით, რომლებიც იწოდებოდნენ ახალციხელებად⁸⁹.

ახალციხის ისტორიისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება აქ, ახალციხეში 1906 წელს მოპოვებულ განძს, რომელიც შედგება ბიზანტიური მონეტებისაგან და რომელთაგანაც 5 მიეკუთვნება კონსტანტინე XI-ს (975—1028 წწ)⁹⁰.

ამასთან, თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ XIII საუკუნეებისათვის ახალციხეში არსებობდა ზარათუხანა⁹¹. მაშინ ნათელი უნდა

⁸⁶ ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, გვ. 84.

⁸⁷ დ. კოჭირიძე, განახლებული მესხეთის ქალაქი (ახალციხის ისტორია), თბ., 1969, გვ. 19. ახალციხეს IX ს-ში წარმოშობილ ქალაქად თვლის შ. მესხიაც III. Месхиа, Города..., с. 37).

⁸⁸ გ. ტივაძე, ქალაქ ახალციხის წარსულიდან, გაზ. „წითელი დროშა“, 1963, № 52. ამასთან გ. ტივაძეს ქ. ახალციხე IX საუკუნეზე ადრე, VIII—IX საუკუნეთა მიჯნაზე წარმოშობილად მიაჩნია.

⁸⁹ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 74, 92, 95, 96, 136, 137, 169, 170, 194.

⁹⁰ Е. А. Пахомов, Монетные клады, в. I, с. 49; III. Месхиа, Города..., с. 37.

⁹¹ თ. ლომოური, ახალციხის ზარათუხანა, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. 12—B, 1944, გვ. 214.

იყოს ამ პუნქტის ეკონომიკური მნიშვნელობა შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიაში.

IX ს. ბოლოს, როდესაც „შეიპყრნა ლიპარიტ ქუეყანანი თრიალეთისანი, ადაგო ციხე კლდე-კართა“⁹², საფუძველი ჩაეყარა კლდეკარის საერისთავოს. აქედან მოყოლებული, მთელი X—XI საუკუნეებში მიმდინარეობს ბრძოლა ამ მხარის დაპატრონებისათვის კლდეკარის ერისთავებსა და სამეფო ხელისუფლებს შორის. ეს ბრძოლა დამთავრდა იმით, რომ XI ს. 90-იან წლებში დავით აღმაშენებელმა შეიპყრო კლდეკარის ერისთავი და ჩამოართვა მისი სამფლობელო⁹³. ამიერიდან, კერძოდ, რატი ლიპარიტის ძის გარდაცვალების (1103 წ.) შემდეგ თრიალეთი სახელმწიფო აღმინისტრაციულ ერთეულად იქცა, რომელსაც სახელმწიფო მოხელე—ერისთავი მართავდა⁹⁴.

XII—XIII სს. ქვემო ქართლში სამეფო საკუთრების ზრდის მაუწყებლად მიჩნეული აქ აღმოჩენილი სტელები ხელის გამოსახულებით. აგრეთვე ეპიგრაფიული ძეგლები მეფის ვაზირთა მოხსენიებით, მეფეთა სახელით წარმოებული ეკლესიების, ციხეების, ფუნდუკების გზების, სასახლეების ფართო მშენებლობა აშკარად მიუთითებს სამეფო ხელისუფლების დიდ ინტერესსა და გავლენას ამ მხარეზე⁹⁵.

საქართველოს სხვა კუთხეების მსგავსად XI—XIII სს. თრიალეთშიც შეინიშნება ეკონომიკური აღმავლობა. ეს უპირველეს ყოვლისა გამოიხატა მხარის მკიდროდ დასახლებასა და მის ეკონომიკურ ათვისებაში, ეკლესია-მონასტრების მომრავლებასა და მათ ხარისხში. მაგრამ მიღწეულის მაქსიმუმი გამოვლინდა ახალი ქალაქების დაარსებაში⁹⁶. სწორედ X—XI სს. მიჯნაზე უნდა იყოს წარმოშობილი თრიალეთის ახალქალაქი (დღევანდელი სოფ. დაშ-ბაში), გაშენებული მდ. ხრამის კალაპოტის კლდოვან ნაპირზე. აქ ამ საუკუნეთა ეპოქის ორი ეკლე-

92 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 258.

93 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 324, 331.

94 თრიალეთის საერისთავოს გაუქმების შემდეგ თრიალეთისა და კლდეკარის სტატუსის შესახებ არსებული აზრთა სხვაობა იხ. გ. ოთხმეზური, XII—XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული ლაპიდარული წარწერები, როგორც საისტორიო წყარო, გვ. 41—42. დ. ბერძენიშვილის აზრით, დავით აღმაშენებლის დროიდან თრიალეთი სამეფო საკუთრებად იქცა, რომელსაც მეფის მოხელე მართავდა (დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, თბ., 1979, გვ. 57, 75).

95 ნ. შოშიაშვილი, თორელთა ფეოდალური სახლის ისტორია და შოთა რუსთაველი, გვ. 26, 63, 69; დ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 80; გ. ოთხმეზური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 20—36.

96 ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, გვ. 72; დ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 129

სიაა შემორჩენილი; ერთ-ერთი ეკლესიის ქვით მოპირკეთებულ კედელზე ასომთავრულით ამოჭრილი ძველი ლაპიდარული წარწერების ფრაგმენტებში იკითხება მშენებლობის ინიციატორის კლდეკარის ერისთავთა, ბაღვაშთა გვარის ერთი წარმომადგენლის რატი ერისთავთ-ერისთავის სახელი. უფრო მნიშვნელოვან ხუთსტრიქონიან წარწერაზე, რომელიც ექ. თაყაიშვილს უკვე დაზიანებული დახვედრია, იკითხება მხოლოდ რამდენიმე სიტყვა: „სახელითა ღთა... ჩვენ ახალქალაქელთა“⁹⁷. წარწერის ამ საყურადღებო ფრაგმენტის მნიშვნელობა მარტო იმით არ განისაზღვრება, რომ მასში შემონახულია ქალაქის ძველი სახელწოდება, არამედ იმითაც, რომ იგი ქალაქის მცხოვრებთ „ახალქალაქელთა“ რაღაც მნიშვნელოვან წვლილზე მიუთითებს.

მეორე ეკლესიის თლილ ქვაზე ასომთავრულით ამოკვეთილია შემდეგი შინაარსის წარწერა: „მადლითა ღმერთისაჲთა ქრისტე აღიდე რატ ერისთავთ-ერისთავი“⁹⁸. ამავე ეკლესიის მეორე წარწერა გვატყობინებს „ქე აღიდე რატ ერისთავთ-ერისთავი“⁹⁹.

ექ. თაყაიშვილის აზრით, ამ წარწერაში მოხსენიებული რატი ერთი და იგივე პირი უნდა იყოს, კერძოდ, წარწერებში მოხსენიებული არის რატი II, ლიპარიტ II-ის შვილი, რომელიც ცხოვრობდა ბაგრატ IV-ის დროს და ამდენად აღნიშნული წარწერებიც განეკუთვნებიან XI საუკუნეს¹⁰⁰.

თრიალეთის ახალქალაქის ეს ორი ეკლესია ამ ბოლო დროს ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარების საერთო ფონზე სპეციალურად განიხილა და შეისწავლა ლ. რჩეულიშვილმა, რომელმაც აღნიშნული ეკლესიები დაათარიღა X ს. მეორე ნახევრით¹⁰¹. თუ ეს ასეა, მაშინ შეიძლება დავუშვათ: წარწერებში მოხსენიებული რატი უნდა იყოს ბაგრატ III-ის თანამედროვე, კლდეკარის ერისთავი, რომელსაც „ჰქონდა ციხე ატენისა და ქართლისაგან მტკუარსა სამხრით — კერძო ყოველივე, თრიალეთი, მანგლის-ქევი და სკვრეთი“¹⁰².

ასე რომ, თრიალეთის ახალქალაქიც, ისევე როგორც ჯავახეთის

⁹⁷ Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки вып. IV, 1913, с. 77—78.

⁹⁸ ექ. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 76.

⁹⁹ იქვე, გვ. 77—78.

¹⁰⁰ ექ. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 76.

¹⁰¹ ლ. რჩეულიშვილი, რატი ერისთავთ-ერისთავის ნაგებობა თრიალეთის ახალქალაქში, ქართული ხელოვნება, ტ. 7, თბ., 1971, გვ. 111—126; მისივე, თრიალეთის ახალქალაქის ძეგლები, ძეგლის მეგობარი, 30, 1972. თრიალეთის ახალქალაქი X ს. წარმოშობილად მიაჩნია დ. ბერძენიშვილსაც (ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, გვ. 57, 129).

¹⁰² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 276.

ახალქალაქი, ქვეყნის ეკონომიკური აღმავლობის, „ახალქალაქობის“ ხანაში წარმოშობილი ქალაქია. ეს კიდევ ერთი მაგალითია იმისა, რომ „ახალქალაქების“ მასობრივი წარმოშობა მოდის სწორედ IX—X საუკუნეებზე.

წერილობით წყაროებში დმანისი მოიხსენიება მხოლოდ IX საუკუნიდან, მაგრამ არქეოლოგიური თუ მატერიალური კულტურის მიხედვით აქ მოსახლეობა ადრიდან ივარაუდება.

დმანისის სამაროვნის გათხრისას ფეოდალური პერიოდის სამარხების ქვეშ აღმოჩნდა გრუნტული სამარხები ლეგად გამოშვარი კერამიკით, ბრინჯაოს ბალთებითა და საკინძეებით თუ შუბისპირებით, რაც კარგად თარიღდება ძვ. წ. VIII—VI საუკუნეებით. ამის საფუძველზე არქეოლოგები მიდიან იმ დასკვნამდე, რომ „შუა საუკუნეების სამაროვანი მდებარეობს უძველეს სამაროვანზე“¹⁰³.

V—VI საუკუნეებში დმანისი, აქ აღმოჩენილი იუსტინიანეს მონეტის მიხედვით, მჭიდროდ დასახლებულ პუნქტად ივარაუდა ლ. მუსხელიშვილმა¹⁰⁴. გარდა ამისა, დმანისის „სამეკლესიანი ბაზილიკა“, როგორც გ. ჩუბინაშვილი ფიქრობდა, აშენებული უნდა იყოს V—VI საუკუნეებში¹⁰⁵. ასე რომ, გვაქვს საფუძველი არაბთა გამოჩენამდე აქ მნიშვნელოვანი სამოსახლო პუნქტი ვივარაუდოთ¹⁰⁶.

დმანისი ქართულ წერილობით წყაროებში პირველად ნახსენებია IX საუკუნეში, კერძოდ ბულა თურქის საქმიანობასთან დაკავშირებით. ქართლის მატიანის მიხედვით, ბულა თურქმა „დარიალნით გაპოიყვანა ოესნი ვითარ სახლი ასი, და დასხნა იგინი დმანისს“¹⁰⁷.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დმანისის მიდამოებში თუ შიგ დმანისში მოსახლეობის კვალი უძველესი დროიდან შეინიშნება და ადრე-ფეოდალურ ხანაში (VI—VIII სს.) იგი წარმოადგენდა მნიშვნელოვან სამოსახლო პუნქტს. ასე რომ, ბულა თურქის საქმიანობა, თუ მართლაც ამას ადგილი ჰქონდა, მიუთითებს მხოლოდ ამ პუნქტის დიდ მნიშვნელობაზე და არა მის ხელახალ დასახლებაზე¹⁰⁸.

103 ე. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ვ. ა რ თ ი ლ ა ყ ე ვ ა, გათხრები დმანისსა და მის მიდამოებში (1968 წლის მუშაობის წინასწარი შედეგები), საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, II, თბ., 1971, გვ. 66.

104 ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დმანისი (ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერა). კრ., რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბ., 1938, გვ. 447.

105 გ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. I, 1936, გვ. 192.

106 ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დმანისი, გვ. 447; III. Месхиа, Города. ., с. 35; ლ. კ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ქალაქები ..., გვ. 111.

107 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 256—257.

108 შდრ. ლ. კ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ქალაქები ..., II, გვ. 111. თუმცა ლ. კილაშვილიც VII—VIII საუკუნემდე ხალხბრავალ პუნქტად ვარაუდობს (იქვე, გვ. 113).

დმანისის მოხერხებული გეოგრაფიული მდებარეობა აქვს. მასზე გადიოდა სომხეთისაკენ მიმავალი გზა, რომლითაც საქართველო სომხეთს უკავშირდებოდა. ამ გზას „აქლემის გზას“ ეძახდნენ, მას თავისი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს მანამდე, სანამ რკინიგზა არ გაიყვანეს¹⁰⁹. ამასთან, დმანისი და მისი შემოგარენი, არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, სოფლის მეურნეობის, ხელოსნური წარმოების განვითარებითა და სხვა ეკონომიკური თვალსაზრისით მნიშვნელოვან რაიონად გვესახება¹¹⁰.

ამ საუკუნის 30-იანი წლებისათვის დმანისში მოქმედი ჰურტლის წარმოების შესახებ თუ მხოლოდ ვარაუდი შეიძლება¹¹¹, დღეს ეჭვს არ იწვევს ის, რომ მოქმედი ჰურტლის წარმოება დმანისში უკვე IX—X საუკუნეებში დასტურდება¹¹².

IX—X საუკუნეებში მოქმედი ჰურტლის ადგილობრივი წარმოება და თვით IX—X სს. ბიზანტიური მონეტების აღმოჩენა დმანისში¹¹³, ჩვენი ვარაუდით, მეტყველებს იმაზე, რომ დმანისი, როგორც ქალაქი, წარმოშობილია IX—X საუკუნეებში.

ამრიგად, გვაქვს საფუძველი დავასკვნათ, რომ დმანისი და მისი შემოგარენი, სადაც მოსახლეობის კვალი შეინიშნება უძველესი დროიდან. VI—VIII სს. წარმოადგენს მნიშვნელოვან, მკიდროდ დასახლებულ პუნქტს. იგი თავისი მოხერხებული მდებარეობით იმთავითვე იპყრობს არაბთა ყურადღებას და როგორც მნიშვნელოვან სამიმოსელო-სავაჭრო გზაზე მდებარეს ერთგვარ ფორპოსტის მნიშვნელობასაც კი ანიჭებენ. ამ მნიშვნელოვანი პუნქტის გაქალაქება სავარაუდოა IX—X საუკუნეებში, რომელიც შემდეგში მნიშვნელოვანი ეკონომიკური ცენტრის როლში გვევლინება.

წყაროების თანახმად, XI ს. 70-იან წლებში დმანისში ამირა იჯდა¹¹⁴. უაღრესად საყურადღებოა დმანელი ამირას წარწერა ფინეზაურის ხეობიდან¹¹⁵, შესრულებული ქართულ ენაზე, საიდანაც ჩანს, დმანისის ამირა იობ მიხრიკის ძე ქართველი მოხელეა.

109 ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 328—330.

110 იქვე, გვ. 448.

111 იქვე, გვ. 448.

112 მ. მიწიშვილი, მოქმედი ჰურტელი ძველ საქართველოში, გვ. 69; ვ. ჯაფარიძე, დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში, საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს, თბ., 1973, გვ. 100—101.

113 ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 446; თ. აბრამიშვილი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ბიზანტიური მონეტები, თბ., 1965, გვ. 18.

114 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 317.

115 ლ. ბერძენიშვილი, დმანელი ამირას წარწერა ფინეზაურის ხეობიდან, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 33, № 3, 1964, გვ. 745—752.

X—XII სს., ეს არის ქალაქის სიმდიდრისა და აყვავების ხანა¹¹⁶, რაც კარგად ჩანს განათხარი არქეოლოგიური მასალის მიხედვით. ქალაქის სიძლიერის მაჩვენებელი უნდა იყოს XII ს. ძეგლში ტფილელ და განძელ ვაჭრების გვერდით დმანელი ვაჭრების დასახელება¹¹⁷.

1123 წ. დავით აღმაშენებელმა დმანისი აიღო. როგორც ჩანს, დავითმა დმანისი და მისი ოლქიც ამიერიდან სამეფოდ დაიჭირა¹¹⁸.

დმანისის ეკონომიკური მნიშვნელობა რომ დიდი იყო ეს ჩანს იქიდანაც, რომ XIII ს. პირველ ნახევარში დმანისში არსებობდა ზარაფხანა, სადაც ადგილობრივ იჭრებოდა ქართული ფული¹¹⁹.

წერილობითი წყაროების მიხედვით სამშვილდე ძველი ქალაქი ჩანს¹²⁰, რაც დასტურდება 1968 წ. სამშვილდის ნაქალაქარზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრებითაც¹²¹.

წყაროთა მონაცემების მიხედვით, სამშვილდე ძვ. წ. III საუკუნიდან მოყოლებული ვიდრე X ს.-მდე წარმოადგენს ჭაერისთავოს ცენტრს¹²². X ს. შეიქმნა სომხური სამეფო¹²³, რომლის სატახტო ქალაქიც იყო სამშვილდე. XI ს. 60-იან წლებში სამშვილდე ბაგრატ IV-მ შემოიერთა¹²⁴, ხოლო გიორგი II-მ კი იგი გადასცა კლდეკარის ერისთავს ლიპარიტ ივანეს ძეს¹²⁵. XI ს. 80-იან წლებში სამშვილდე დაიპყრეს თურქ-სელჩუკებმა¹²⁶. დავით აღმაშენებელმა 1110 წ. გაათავისუფლა სამშვილდე დამპყრობთაგან¹²⁷. ამიერიდან სამშვილდეც

¹¹⁶ ლ. მუხლიშვილი, დმანისი, გვ. 447.

¹¹⁷ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 340.

¹¹⁸ ლ. მუხლიშვილი, დმანისი, გვ. 331; დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, გვ. 76.

¹¹⁹ თ. ლომოური, ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში, გვ. 292; ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 447.

¹²⁰ შ. პესხია და ლ. კილაშვილი სამშვილდეს ანტიკურ ხანაში წარმოშობილ ქალაქად თვლიან (III. A. Месхиа, Города..., с. 20; ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 119, 124). დ. ხახუტაშვილი კი მას ფეოდალურ ხანაში წარმოშობილად თვლის (დ. ხახუტაშვილი, იბერიის ქალაქთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966, გვ. 59, 101).

¹²¹ ლ. კილაშვილი, ქალაქები ..., II, გვ. 119.

¹²² იხ. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 24, 27, 55, 142, 185, 241. იხ. აგრეთვე ლ. მუხლიშვილი, სამშვილდის სიონის წარწერები და აშენების თარიღი, ენიშის მოამბე, ტ. 13, 1943, გვ. 97.

¹²³ იოანე დრასხანაკერტელი, სომხეთის ისტორია, ელ. ცაგარეიშვილის გამოც., თბ., 1965, გვ. 0132; ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 307.

¹²⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 307.

¹²⁵ იქვე, გვ. 316.

¹²⁶ იქვე, გვ. 317.

¹²⁷ იქვე, გვ. 331.

სამეფო ქალაქად დარჩა, რასაც მოწმობს იქაურ ეკლესიათა წარწერები დავით აღმაშენებლის მოხსენიებით¹²⁸.

საყურადღებოა, რომ ანანია შირაკელი (VII ს.) როცა ეხება ქართლის ქალაქებს ასახელებს სულ სამ ქალაქს, მათ შორის სამშვილდეს¹²⁹.

განსაკუთრებული აღმავლობა და მშენებლობა სამშვილდესი შეინიშნება IX საუკუნიდან. მიუხედავად იმისა, რომ ქალაქი პოლიტიკური სიტუაციის გამო ხშირად იცვლიდა მფლობელებს, იგი მაინც საერთო ცხოვრების ფერხულშია ჩაბმული. ამასთან, ე. წ. „არტანუჯის გზის“ გამოცოცხლებას არ შეიძლება გავლენა არ მოეხდინა საერთოდ ამ გზის გასწვრივ მდებარე პუნქტების, კერძოდ კი სამშვილდის ცხოვრებაზე¹³⁰. არც მისი სტრატეგიული მხარეა განსაკუთრებულ მნიშვნელობას მოკლებული. ეს კარგად ჩანს ვახუშტის შემდეგი სიტყვებიდანაც: სამშვილდე „არს ფრიად მაგარი, სამკრით უდის ქცია, ჩრდილოთ უდის ქივქივა; საშორისსა ზედა არს გარდავლებული კრამით კრამამდე ზღუდე განიერი და მაღალი. კუალად გარე მის ქალაქისა ზღუდე გარდავლებული, ეგრეთვე დიდროვანითა ლოდითა“¹³¹.

XI—XIII სს. სამშვილდე საქართველოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი, დაწინაურებული ქალაქთაგანი იყო. ეს ჩანს თუნდაც იქიდანაც, რომ XV ს. როცა ქალაქი ფაქტიურად დაქვეითების გზაზე იყო შემდგარი მისი მოსახლეობა ჯერ კიდევ საკმაოდ ხალხმრავალი უნდა ყოფილიყო¹³².

XI—XII სს. წარმოიშვა ტაშირის ხეობაში სტრატეგიული თვალსაზრისით ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ქალაქი ლორე. რომელიც გახდა ჯერ ტაშირ-ძორაკეტის სამეფოს ცენტრი, ხოლო შემდეგ ქართული სანაპირო საერისთავოსი, სადაც ამირსპასალარები ისხდნენ¹³³.

XI—XIII საუკუნეები — ეს არის ქ. რუსთავის განსაკუთრებუ-

¹²⁸ Е. Такайшвили, Самшвилде, ИКОМАО, вып. I, 1904, გვ. 45 — 46; დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, გვ. 75.

¹²⁹ ე. ნაღბანდიანი, თბილისი ძველ სომხურ მწერლობაში, თბ., 1959, გვ. 29.

¹³⁰ ლ. კილაშვილი, ქალაქები ..., II, გვ. 122—123.

¹³¹ ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 322—323.

¹³² 1440 წ. ჯეჰან შაჰის შემოსევის დროს სამშვილდემ მოკლულთა და ტყვეთა სახით 11124-ზე მეტი მცხოვრები დაკარგა (იხ. თომა მეფე ფელი, ისტორია, ლ. მელიქსეთ-ბეგის გამოც., 1937, გვ. 27).

¹³³ ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, გვ. 77; დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, გვ. 51, 77—78.

ლი აღმავლობისა და დაწინაურების ხანა. რუსთავში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალა (ნივთიერი კულტურა, ქართული წარწერები და სხვა) ცხადყოფს, რომ რუსთავი წმინდა ქართული ქალაქი იყო, ქართველივე მოსახლეობით¹³⁴.

თელავის მიდამოებში შემთხვევით აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა მოწმობს, რომ აქ მოსახლეობის კვალი გვიან ბრინჯაოს ხანიდან შეინიშნება, მაგრამ როდის უნდა მომხდარიყო ძველი სამოსახლოს (თუ სამოსახლოების) გარდაქმნა ქალაქად, სამისო არქეოლოგიური მასალა ჭერჭეროვით არ მოგვეპოვება¹³⁵.

არაბი გეოგრაფი ალ-მუკადასი (X ს. II ნახ.), როცა ჩამოთვლის ამიერკავკასიის მნიშვნელოვან ქალაქებს, ახსენებს თელავსაც თებლას ფორმით¹³⁶. ჭერჭეროვით ესაა პირველი წერილობითი ცნობა თელავის შესახებ, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ კლავდიოს პტოლემეის თელავს. რომელსაც ზოგი მკვლევარი თელავთან აიგივებს¹³⁷, რაც მაინცდამაინც სარწმუნო არ ჩანს¹³⁸.

ალ-მუკადასის მიერ მაშინდელი მნიშვნელოვანი ქალაქების გვერდით თელავის მოხსენიება თვალნათლივ მიგვანიშნებს მის დიდ მნიშვნელობაზე¹³⁹. ამასთან, არაბი გეოგრაფი გადმოგვცემს, რომ „в Телла в руках мусульман 500 домов, а большая часть жителей христиане; местность эта цветущая“¹⁴⁰ უცხოელი ავტორის მიერ თელავის ასეთი დახასიათება, ცხადია, მის დიდ დაწინაურებასა და განვითარებაზე მეტყველებს, კერძოდ, იგი საკმაოდ ხალხმრავალა და ამასთან ეკონომიკურად ძლიერიც.

ქართული წერილობითი წყაროები თელავს XI საუკუნემდე არსად იხსენიებენ. ვახუშტის მიხედვით, კვირიკე III-მ (1010—1037 წწ) გაერთიანებული კახეთ-ჰერეთის სამეფოს დედაქალაქად გახადა თელა-

¹³⁴ ლ. კილაშვილი, ქალაქი რუსთავი (ისტორიულ-არქეოლოგიური ნარკვევი), თბ., 1958; მისივე, ქალაქები ..., II, გვ. 114—117; გ. ლომთაძე, ფეოდალური საქართველოს ქალაქებისა და საწარმოო კერათა ისტორიისათვის, კრ. ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, I, თბ., 1969, გვ. 8—9.

¹³⁵ ც. ჩიკოიძე, ქალაქ თელავის ისტორიისათვის, კრ., ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, I, 1969, გვ. 27—28.

¹³⁶ СМОМПК. вып. 38, 1908, გვ. 3, 6, 22, შენ. 7.

¹³⁷ ლ. რჩეულიშვილი, თელავი, თბ., 1963, გვ. 5. შდრ. დ. მუსხელიშვილი, ციხე-ქალაქი უჯარმა, თბ., 1966, გვ. 37; ც. ჩიკოიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 28.

¹³⁸ ლ. კილაშვილი, ქალაქები ..., II, გვ. 78.

¹³⁹ დ. მუსხელიშვილი, უჯარმა, გვ. 116.

¹⁴⁰ СМОМПК. вып. 38, გვ. 9.

ვი. მისი სიტყვებით რომ ვთქვათ, მანვე „ჰყო თელავი სასახლედ და ტახტად კახეთისა და ჰერეთისა“¹⁴¹.

კვირიკემ სატახტო ქალაქი გადაიტანა ჯერ თიანეთში, შემდეგ კი თელავში, რაც, ალბათ, პოლიტიკური და ეკონომიკური ამბებით იყო ნაკარნახევი¹⁴².

ასე რომ, კვირიკე III-ის დროიდან დაწყებული კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკურ ცენტრს თელავი წარმოადგენს. კვირიკე III-მ, მართალია, კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური ცენტრი თელავში გადმოიტანა, მაგრამ მას თვით თიანეთში ჰქონდა ბრწყინვალე სასახლე, რომელიც ბაგრატ IV-მ „დაწუა დარბაზი ბოდოჯისა, სახლი სახელოვანი, დიდისა კვრიკე მეფისა აგებული“¹⁴³.

ქვეყნის პოლიტიკური ცენტრების (უჯარმა-ბოჭორმა-თიანეთი-თელავი) მონაცვლეობა კახეთში ძირითადად პოლიტიკური მოტივებით იყო ნაკარნახევი¹⁴⁴, მაგრამ. ვფიქრობთ, არც ეკონომიკური მხარე უნდა იყოს გამორიცხული.

თელავში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალის საფუძველზე გამოთქმულია მოსაზრება, რომ IV—VIII სს. თელავი შეიძლება ქალაქური ტიპის სამოსახლოდ წარმოვიდგინოთ. ხოლო X ს-თვის იგი „ნამდვილად დაწინაურებული და აყვავებული ქალაქია“¹⁴⁵.

განსაკუთრებულ აღმავლობას თელავი განიცდის XI—XIII სს. ეს გამოიხატა შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი ხელოსნური წარმოების მთელი რიგი დარგების მაღალ განვითარებასა და სავაჭრო ურთიერთობაში როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე გარე სამყაროსთან¹⁴⁶.

XI—XII სს. მთისა და ბარის გზასაყარზე, ორი არაგვის (მთიულეთისა და ბარის) შესაყართან წარმოიშვა ქალაქი ჟინვალის, რომელიც იქცა აღმოსავლეთ საქართველოს ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ქალაქად XII საუკუნეში.

ჟინვალის წარმოშობა-დაწინაურების მთავარ ფაქტორებად მკვლევართა მიერ მიჩნეულია მისი მდებარეობა სავაჭრო მაგისტრალზე (დარიალის გზა) და სავაჭრო ურთიერთობა იმიერკავკასიისა და სა-

141 ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 561.

142 ამის შესახებ იხ. მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიიდან (კახეთის სამთავრო VIII—X სს.), მსკი, ნაკ. 31, 1954, გვ. 25.

143 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 298.

144 იხ. დ. მუსხელიშვილი, ციხე-ქალაქი უჯარმა.

145 ც. ჩიკოიძე, ქალაქ თელავის ისტორიისათვის, გვ. 38.

146 იხ. ც. ჩიკოიძე, ქალაქი თელავი (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა), თბ., 1979.

მხრეთ რუსეთის ქალაქებთან¹⁴⁷. მაგრამ, ვფიქრობთ, მის ხელსაყრელ გეოგრაფიულ მდებარეობას — არაგვის მთისა და ბარის საზღვარზე, მთისა და ბარის ეკონომიკური ურთიერთობის თვალსაზრისით, არანაკლები მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოს.

როგორც ჩანს, მთის სოფლები უზრუნველყოფდნენ მთის ზოლის პირას მდებარე ქალაქს როგორც სოფლის მეურნეობის პროდუქტებით, ისე ხელოსნობისათვის საჭირო ნედლეულით. თავის მხრივ, ქალაქი მთის სოფლებს ამარაგებდა მათთვის საჭირო ხელოსნური ნაწარმით. ეს კარგად აისახა განათხარ არქეოლოგიურ მასალაშიც¹⁴⁸.

ჟინვალის განსაკუთრებული მნიშვნელობით უნდა აიხსნას ის, რომ „შვიდთა მთეულეთთან“ ერთად იგი საგამგეოდ ეძლეოდა სამეფო ხელისუფლების ისეთ მსხვილ მოხელეებს, როგორიც იყვნენ მე-პურპლეთუხუცესი აბულასანი და მანდატურთუხუცესი კიაბერი¹⁴⁹. ეს შემთხვევითი არ უნდა იყოს. ჟინვალი და „შვიდთა მთეულეთთან“ ფაქტიურად ერთ ეკონომიკურ ერთეულს ქმნიდა. ჟინვალი სამეფო ქალაქი იყო. სწორედ ჟინვალი იყო საიდანაც ხორციელდებოდა სოციალურ-ეკონომიკურად უფრო დაწინაურებული ბარის გავლენა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთზე¹⁵⁰.

XIII ს. ერთ დოკუმენტში იხსენიება ჟინვალის ამირა¹⁵¹, რომელსაც, როგორც ჩანს, ქალაქის გარდა გარეუბნის სოფლებიც ექვემდებარებოდა.

ქვეყნის ეკონომიკური წინსვლის გამოვლინებად უნდა იქნას მიჩნეული ტანას ხეობაში ატენის მნიშვნელოვანი სამოსახლო პუნქტის გაქალაქება XI ს. 60-იან წლებში¹⁵².

საერთოდ, ქვეყნის ეკონომიკური აღმავლობის პირობებში, ხელსა-

¹⁴⁷ III. А. Месхиа, Города..., с. 44; ჯ. გვასალია, არაგვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, კრ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, ტ. V, თბ., 1975, გვ. 72; მ. გაბაშვილი, საქართველოს ქალაქები XI—XII საუკუნეებში, გვ. 35.

¹⁴⁸ იხ. ჟინვალის ექსპედიცია (მეორე სამეცნიერო სესიის მასალები), თბ., 1981, გვ. 57—66.

¹⁴⁹ ვ. ბერიძე, თბილისის „ლურჯი მონასტერი“, ქართული ხელოვნება, 2, 1948, გვ. 97; ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 28—30.

¹⁵⁰ ჯ. გვასალია, არაგვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, გვ. 72.

¹⁵¹ ს. კაკაბაძე, ვეფხისტყაოსნის პრობლემის გამო, საისტორიო მოამბე, I, 1924, გვ. 141.

¹⁵² თ. ბარნაველი, ატენის სიონის წარწერები, თბ., 1957, გვ. 39; ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, გვ. 33—35; III. А. Месхиа, დასახ. ნაშრომი, გვ. 42; ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 99—104.

ყრელ გეოგრაფიულ და ეკონომიკურ გარემოში მდებარე რიგი სამოსახლო პუნქტების გაქალაქება, ქალაქის სტატუსში გადაყვანა სრულიად კანონზომიერ მოვლენად უნდა ჩაითვალოს. სწორედ ასე უნდა გავიგოთ ატენის სიონის ცნობილი წარწერა ქალაქის მშენებლობის შესახებ¹⁵³.

იგივე შეიძლება ითქვას გორის მიმართაც, რომლის გაქალაქება მოდის XI—XII საუკუნეთა მიჯნაზე¹⁵⁴.

სამეფო ხელისუფლების მიერ ქალაქ გორში ჩატარებული მშენებლობა და იქ ვაჭართა ჩასახლება — ეს იყო მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტის, ციხე-ქალაქ გორის ქალაქის სტატუსში გადაყვანის ფაქტიური დაგვირგვინება.

XI—XIII სს. საქართველოს მნიშვნელოვანი სავაჭრო-ეკონომიკურ ცენტრებს წარმოადგენდნენ უფლისციხე, სურამი, ალი, ბარაღეთი, ზოვრეთი, ხორნაბუჯი, ხუნანი, ნუხპატი, არტაანი, გოკი და სხვ¹⁵⁵.

ქალაქური ტიპის სამოსახლო პუნქტებს წარმოადგენდნენ მცხეთა, უჯარმა, მანგლისი, აწყური, ერუშეთი, ნაჭარმაგევი, ბოლნისი, ბოჭორმა და სხვ¹⁵⁶, რომლებიც ასევე მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებაში.

თბილისი განსაკუთრებულ დაწინაურებასა და აღმავლობას განიცდის მას შემდეგ, რაც იგი გაერთიანებული საქართველოს დედაქალაქი გახდა. 1122 წ. დავით აღმაშენებელმა გაათავისუფლა თბილისი და შემოუღრთა საქართველოს სამეფოს. რითაც დასრულდა საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ხანგრძლივი ისტორიული პროცესი.

უნდა აღინიშნოს, რომ ასწლიანი მშვიდობიანი შესვენება. მთელი ქვეყნის სამეურნეო აღმავლობის პირობებში, სრულიად საკმარისი აღმოჩნდა იმისათვის, რომ თბილისი გამხდარიყო მთელს ამიერკავკა-

¹⁵³ შდრ. ილ. ანთელავა, XI—XV საუკუნეების საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 98—100.

¹⁵⁴ ლ. დავლიანიძე, მათე ღრპაელის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ, კრ., საქართველო რუსთაველის ხანაში, თბ., 1966, გვ. 247—248; III. A. Мещина, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43; დ. გერტიშვილი, გორის ისტორია, თბ., 1954, გვ. 15—16.

¹⁵⁵ III. A. Мещина, Города..., გვ. 44—45; ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, გვ. 29, 69, 91—92, 99; თ. პაპუაშვილი, პეტრის ისტორიის საკითხები, თბ., 1970, გვ. 313—348; დ. ხახუტაიშვილი, უფლისციხე, II, თბ., 1970; დ. ბერძენიშვილი, ქაჯახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, გვ. 112—113.

¹⁵⁶ III. A. Мещина, Города..., с. 46.

სიასა და მახლობელ აღმოსავლეთში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ქალაქი¹⁵⁷.

ჯერ კიდევ ანტიკურ და ელინისტურ ხანაში არაერთი ქალაქი არსებობდა დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ, შავი ზღვისპირეთში, რომლებიც აქტიურად იყვნენ ჩაბმული შავი ზღვის საერთაშორისო ვაჭრობაში¹⁵⁸.

XI—XIII სს. დასავლეთ საქართველოს მთავარი ქალაქი ქუთაისი იყო. ქუთაისი გარკვეული წლების განმავლობაში (980—1122 წწ) ერთიანი საქართველოს დედაქალაქიც იყო. ამან მნიშვნელოვნად განაპირობა ქუთაისის, როგორც ხელოსნობა-ვაჭრობის მნიშვნელოვანი ცენტრის შემდგომი ზრდა-განვითარება. ნიშანდობლივია, რომ გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფის, ბაგრატ III-ის მონეტა, რომლის ერთი ეგზემპლარიც თბილისში აღმოჩნდა, ქუთაისში უნდა იყოს მოჭრილი¹⁵⁹.

ქუთაისთან ერთად XI—XIII სს. დასავლეთ საქართველოს ქალაქებიდან შეიძლება დავასახელოთ ბათუმი, ხოფათი, ფოთი, სოხუმი, ბიჭვინთა, ნიკოფსია და ანაკოფია¹⁶⁰.

სამეცნიერო ლიტერატურაში მითითებულია, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქების ეკონომიკური განვითარებისათვის გაცილებით მეტი ხელსაყრელი ეკონომიკური პირობები არსებობდა, ვიდრე დასავლეთ საქართველოს ქალაქებისათვის IX—X საუკუნეებში¹⁶¹. ამ ხელსაყრელ ეკონომიკურ პირობად მიჩნეულია საგარეო ვაჭრობა,

¹⁵⁷ თბილისი XI—XIII სს. ქვეყნის ცხოვრებაში თავისი პოლიტიკურ-ეკონომიკური და სოციალურ-კულტურული მნიშვნელობისა და ადგილის გამო იმთავითვე მეცნიერული კვლევის განსაკუთრებული შესწავლის ობიექტი ხდება, რის შედეგადაც მის ირგვლივ დაგროვდა საკმაოდ მრავალმხრივი და მდიდარი ლიტერატურა (XI—XIII სს. თბილისის შესახებ არსებული ლიტერატურა იხ. მ. გაბაშვილი, საქართველოს ქალაქები XI—XII საუკუნეებში, გვ. 63—100).

¹⁵⁸ М. П. Ипaдзe, Причорноморские города древней Колхиды, Тб., 1968; ა. კახიძე, საქართველოს ზღვისპირეთის ანტიკური ხანის ქალაქები, თბ., 1971.

¹⁵⁹ Е. А. Пахомов, Монеты Грузии, Тб., 1970, с. 53—55; Ш. А. Мeсхиа, Города..., с. 61.

¹⁶⁰ დას. საქართველოს ქალაქების შესახებ იხ. ვ. ჩაკვეტაძე, ქუთაისის ისტორიიდან, თბ., 1960; მ. გაბაშვილი, საქართველოს ქალაქები XI—XII საუკუნეებში, გვ. 41—62; თ. ბერაძე, ზღვაოსნობა ძველ საქართველოში; თბ., 1981, გვ. 161—182; З. В. Алчaдaдзe, Из истории средневековой Абхазии, Сухуми, 1959; ნ. ბერძენიშვილი, გზები..., გვ. 10.

¹⁶¹ მ. გაბაშვილი, საქართველოს ქალაქები XI—XII საუკუნეებში, გვ. 56—62.

აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქების სავაჭრო-ეკონომიკური ურთი-
ეთობანი წინა აზიის ქალაქებთან¹⁶².

ჩვენ კი შევნიშნავდით, რომ არამცთუ IX—X სს., არამედ XI—
XIII საუკუნეებშიც გაცილებით უფრო მეტი ხელსაყრელი პირობე-
ბი არსებობდა აღმოსავლეთ საქართველოში ურბანიზაციის პროცესის
გაღრმავებისათვის, ვიდრე დასავლეთ საქართველოში. აღნიშნული
მოვლენა ვერ აიხსნება მარტო საგარეო ვაჭრობითა და შავი ზღვის
სტატუსით¹⁶³.

შავი ზღვის სტატუსი და საგარეო ვაჭრობა, გარკვეულწილად სა-
ქალაქო ცხოვრების მასტიმულირებელი ფაქტორებთაგანი რომ იყო,
ეს სადავო არ უნდა იყოს. დასავლეთ საქართველოს ქალაქების მდგო-
მარეობის განმაპირობებელი მთავარი ფაქტორთაგანი, ჩვენი ფიქრით,
მანაც მისი ბუნებრივი პირობები უნდა ყოფილიყო.

XI—XIII სს. დასავლეთ საქართველო აქტიურად არის ჩაბმული
შავი ზღვის საერთაშორისო ვაჭრობაში¹⁶⁴. მაგრამ ვერც შავი ზღვის
სტატუსმა და ვერც საერთაშორისო ვაჭრობამ ვერ წარმოქმნა სათა-
ნადო პირობები დასავლეთ საქართველოში ურბანიზაციის პროცესის
გაღრმავებისათვის¹⁶⁵.

დასავლეთ საქართველოში საქალაქო ცხოვრების განუვითარებ-
ლობა ძირითადად გამოწვეული იყო ბუნებრივი პირობებით, კერძოდ:
ნალექების სიხშირე, ნესტიანი ჰავა, მნიშვნელოვანი ტერიტორიის და-
ჭაობიანება, სავარგული მიწების სიმცირე¹⁶⁶. ყველაფერი ეს არ შე-
იძლება, ერთი მხრივ, მხარის ფეოდალიზაციის პროცესის, ხოლო, მე-
ორე მხრივ, საზოგადოებრივი შრომის დანაწილებისა და საქალაქო
ცხოვრების განვითარების დამაბრკოლებელი ფაქტორი არ ყოფილიყო.
შუა საუკუნეების ტექნიკის პირობებში, ასეთი ბუნებრივი პირობები

162 იქვე, გვ. 62—63.

163 შდრ. მ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 54—62

164 თ. ბერაძე, ზღვაოსნობა ძველ საქართველოში, გვ. 166—182.

165 XI—XII სს. აღმ. და დას. საქართველოში ქალაქებისა და საქალაქო ცხო-
ვრების განვითარების მხრივ ერთნაირი ვითარება რომ არ იყო ამას ხაზგასმით შე-
ნიშნავს მ. გაბაშვილი (იხ. დასახ. ნაშრომი, გვ. 53—54).

166 გ. მელიქიშვილი, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთი-
ანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი
საკითხი თბ., 1973, გვ. 36—37; გ. ყორანაშვილი, ქართული ფეოდალიზმის
განვითარების ზოგიერთი თავისებურების შესახებ (IV—XII სს.). მაცნე, № 4, 1981,
გვ. 137; შენ. 37; მისივე, ბუნება და ისტორია, ცისკარი, № 6, 1982, გვ. 156—159.
შდრ. შ. ბადრიძე, მთური კომპონენტების საკითხისათვის „აფსაზეთის სამეფოს
პოლიტიკურ სტრუქტურაში“, კრ. საქართველოს მთიანეთის სოციალურ-ეკონომიკური
თავისებურებანი ფეოდალიზმის ხანაში, თბ., 1983, გვ. 25.

ასევე ხელშემშლელ ფაქტორად იქცევა თვით საკომუნიკაციო გზების გაშლა-გაფართოებისთვისაც. შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის ფაქტი, რომ დასავლეთ საქართველოში როგორც ანტიკურ ხანაში, ისე შუა საუკუნეებში საქალაქო ცხოვრება ძირითადად მაინც ზღვისპირეთის გარკვეულ, ვიწრო ზოლში იმლუბა¹⁶⁷.

სულ სხვა მდგომარეობაა აღმოსავლეთსა და სამხრეთ საქართველოში, სადაც ურბანიზაციის პროცესი გაცილებით უფრო შორსაა წასული, ვიდრე დასავლეთ საქართველოში. ამისი მიზეზი უნდა ვეძიოთ საზოგადოებრივი შრომის უფრო დანაწილებასა და ფეოდალიზაციის პროცესის გაღრმავებაში¹⁶⁸. არ შეიძლება აღნიშნული პროცესების ხელშემწყობ ფაქტორებად არ მივიჩნიოთ დასახელებულ რეგიონებში შედარებით მშრალი ჰავა, ნაყოფიერი მიწები, საირიგაციო სისტემის ფართო ქსელი, მოსახლეობის მეტი სიმჭიდროვე და სხვა¹⁶⁹.

ასეთია ის წინაპირობანი, რომლებმაც განაპირობეს აღნიშნული მხარეების ინტენსიური ეკონომიკური ათვისება და ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების შედარებით მაღალი განვითარება, ვიდრე დასავლეთ საქართველოში.

XI—XII სს. საქართველოში წარმოშობილი ახალი ქალაქების თუ არსებულის დაწინაურების განმსაზღვრელ ფაქტორებად მიჩნეულია საგარეო ვაჭრობა და საავაჭრო გზები. მითითებულია, რომ XI—XII სს. საქართველოს ძირითადი ქალაქები „საგარეო ვაჭრობასთან იყვნენ დაკავშირებულები და საგარეო ვაჭრობით საზრდოობდნენ“¹⁷⁰. გამოდრს, რომ საქართველოს ქალაქების არსებობის მთავარი პირობა საგარეო ვაჭრობა ყოფილა. ცხადია, ასეთ პირობებში, საერთოდ უგულებელყოფილია ქვეყნის შინაგანი განვითარება. უნდა ითქვას, რომ ხელსაყრელ პირობებში საგარეო ვაჭრობა, რომელიც დაფუძნებულია

¹⁶⁷ ქუთაისი ამ შემთხვევაში ერთგვარი გამონაკლისია. მას „სამოქალაქოს“ სახით შედარებით მდიდარი სამეურნეო რაიონი კვებავდა. გარდა ამისა, ქუთაისის დაწინაურება პოლიტიკური მომენტითაც იყო ნაკარანხევი. იგი ზომ წლების განმავლობაში ერთიანი საქართველოს დედაქალაქიც იყო.

¹⁶⁸ იხ. გ. მელიქიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25—64.

¹⁶⁹ იხ. ი. კიკვიძე, მორწყვა ძველ საქართველოში, თბ., 1963; დ. მუსხელიშვილი, ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის საველე სამუშაოთა (1956—1958 წწ.) შედეგები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, 1, თბ., 1960, გვ. 23—61; მისივე, აღჯაყალა — გაგის ციხე, იქვე, გვ. 119; დ. ბერძენიშვილი, ჭავჭავთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, გვ. 83—128; მისივე, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, თბ., 1979; გ. ყორაზაშვილი, ბუნება და ისტორია, გვ. 156—159.

¹⁷⁰ მ. გაბაშვილი, საქართველოს ქალაქები XI—XII საუკუნეებში, გვ. 37. იხ. აგრეთვე გვ. 35—36.

ქვეყნის შიდა ეკონომიკურ განვითარებაზე, გარკვეულად ხელს უწყობს და ასტიმულირებს საქალაქო მეურნეობის ზრდაგანვითარებას. მაგრამ, ფაქტია ისიც, რომ მართო საგარეო ვაჭრობის წარმოჩენით ვერ ჩა-
ვწვდებით ქვეყნის შიგნით მიმდინარე სოციალურ-ეკონომიკურ პრო-
ცესებს.

წინასწარ უნდა ითქვას ისიც, რომ XI—XIII სს. საქართველოს
ქალაქების საგარეო ვაჭრობა ქვეყნის შინაგან განვითარებაზე იყო და-
ფუძნებული, რომ სავაჭრო ურთიერთობა საქართველოში მიმდინარე-
ობდა არა კომპრადორულ, არამედ შინაგანი განვითარების გზით¹⁷¹.

ქალაქების წარმოშობა-განვითარებაში სავაჭრო გზების როლი და
მნიშვნელობაც ასევე გადაჭარბებულადაა შეფასებული ქართულ ის-
ტორიოგრაფიაში¹⁷².

სავაჭრო გზებს რიგი ქალაქების წარმოშობა-გაძლიერებაში გა-
რკვეული მნიშვნელობა რომ უნდა ჰქონოდათ, და საქალაქო ცხოვრე-
ბის აყვავება-განვითარებისათვის ერთ-ერთი პირობათაგანი რომ უნ-
და ყოფილიყვნენ — ეს სადავო არ უნდა იყოს. მაგრამ ქალაქთა წარმო-
შობა-განვითარებაში მთავარ ფაქტორად (ზოგჯერ ერთადერთ) მხო-
ლოდ სავაჭრო გზების და საერთოდ გზების გამოცხადებაც — აშკარად
გადაჭარბებული და მიუღებელი გვეჩვენება. მიუღებელია თუნდაც
იმიტომ, რომ საკითხის ასე დაყენებისას მთავარი და უმთავრესი —
ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება, რის შედეგიც თვით
ქალაქი იყო, კვლევის მიღმა რჩება¹⁷³.

¹⁷¹ მ. გაბაშვილი თვლის, რომ XI—XII სს. საქართველოში „განვითარებული
იყო არა საშინაო ვაჭრობა, არმედ საგარეო ვაჭრობა“ (იხ. დასახ. ნაშრომი, გვ. 36).

¹⁷² ლ. კილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, I, თბ., 1968,
გვ. 68, შენ. 110; მისივე, ქალაქები ..., II, გვ. 84, 115; მ. გაბაშვილი, დასახ.
ნაშრომი, გვ. 27—36.

¹⁷³ ჩვენი აზრით, გზების როლი და მნიშვნელობა ქალაქების წარმოშობასა თუ
მათ ზრდა-განვითარებაში სწორადაა დანახული და შეფასებული დ. ხახუტაიშვილის
მიერ (იხ. ხ ა ხ უ ტ ა ი შ ვ ი ლ ი, იბერიის ქალაქთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966,
გვ. 44—46; მისივე, უფლისციხე, II., 1970 გვ. 12—16). ქვეყნის საერთო განვითარე-
ბაში გზების ადგილისა და როლის შესახებ იხ. ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუ-
სთაველის ეპოქის საქართველოში, თბ., 1966.

II. ქალაქის ტერიტორიული ზრდა-განვითარება, მისი
გარემოვანი სახე და ქალაქის მოსახლეობის რაოდენობა
XI—XIII საუკუნეებში

§ 1. ქალაქის ტერიტორია და გარემოვანი სახე

შუა საუკუნეების ქალაქის ტერიტორიულ ზრდა-განვითარებისა და მისი გარემოვანი სახის შესწავლას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება თვით ქალაქის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური სურათის წარმოსახენად. შეიძლება ითქვას, რომ ქალაქის ტოპოგრაფიკა ანარეკლია იმ სოციალურ-პოლიტიკური გარემოსი, რომელიც მოცემულ პუნქტს თან ახლავს¹.

XI—XIII სს. საქართველოში საქალაქო ცხოვრების აღმავლობა და ქალაქის მოსახლეობის ზრდა თავისთავად იწვევდა ქალაქის ტერიტორიულ ზრდა-გაფართოებასაც.

თავდაპირველი მოსახლეობა რუსთავეში უშუალოდ „ციხის“ გორაზეა² საგულებელი. ეს ტერიტორია, არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, ჯერ კიდევ გვიანბრინჯაოს ხანიდან ჩანს დასახლებული. შემდეგში მოსახლეობის ზრდის პარალელურად მიმდინარეობს გორის ირგვლივ მდებარე ტერიტორიის ათვისება. ქალაქის მოსახლეობა მალე ციხის ტერიტორიას სცილდება და არხის მარცხენა ნაპირისაკენ ინაცვლებს³. ქალაქის ტერიტორიული ზრდის პროცესი განსაკუთრებით შეინიშნება XII საუკუნესა და XIII ს. დასაწყისში. აღნიშნული პროცესი იმდენად დიდია, რომ „ციხის“ ფართობი რამდენჯერმე ჩამორჩება ქალაქისას. აღნიშნულ ხანაში ნაქალაქარის ფართობი, სადაც ქალაქის ძირითადი მოსახლეობა იყო თავმოყრილი, 12 ჰა-ს აღწევდა³. ქალაქის

1 ლ. კილაშვილი, ქალაქები ..., II, გვ. 55.

2 რუსთავის ციხე მდ. მტკვარსა და რუსთავის არხს შორისაა მოქცეული, ხოლო ნაქალაქარი კი არხის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. მთლიანად ქალაქის ტერიტორია ციხითურთ 20 ჰა. მიწა უნდა ვივარაუდოთ.

3 გ. ლომთაძე, რუსთავეში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები, მსკა, I, 1955, გვ. 171; ლ. კილაშვილი, ქალაქი რუსთავე, თბ., 1958, გვ. 153—155.

ტერიტორიული ზრდა ქალაქის მოსახლეობის რაოდენობის ზრდის გარეგან გამოხატულებად უნდა ჩაითვალოს.

ქალაქი სამშვილდე თავდაპირველად „დედაციხისა“ და ორ მდინარეს (ჭიჭვივა, ჭკია) შორის მდებარე სამკუთხა ტერიტორიას მოიცავდა. ნიშანდობლივია, რომ ციხე-ქალაქის მფლობელნი „ნათესავით პიტიახშნი“ სამშვილდის ცნობილ სიონს სწორედ ქალაქის ამ ნაწილში აგებენ⁴. მაგრამ შემდეგში, IX—X სს. მაინც, სამშვილდის ტერიტორია „სამკუთხა ტერიტორიის“ ფარგლებს სცილდება. ქალაქის ამ ახალ უბანს ახალი კედელი უჩნდება, რაც ქალაქის მოსახლეობისა და მისი ტერიტორიული ზრდის მაჩვენებელი უნდა იყოს⁵.

საყურადღებოა, რომ ძველი ციხე-ქალაქის ტერიტორიაზე უმთავრესად ეკლესიები (VIII ს. სიონი, X ს. ბაზილიკა, XII ს. ეკლესია), ქალაქის მფლობელთა სადგომები და სხვა საჭირო ნაგებობებია თავმოყრილი, მაშინ როდესაც ახალი ქალაქის ტერიტორიაზე სხვადასხვა სახის საცხოვრებელი ნაგებობების ნაშთებთან ერთად სახელოსნოს ნაშთებიც (ზეთსახდელი) აღმოჩნდა⁶.

დმანისის ძველი ნაქალაქარი ციხითურთ მოთავსებულია მღ. მაშავერასა და ფინეზაურის შესართავს შორის. მისი ფართობი 13 ჰექტარს უდრის. ქალაქის მოსახლეობის ზრდის კვალდაკვალ იზრდება ქალაქის ტერიტორიაც. მალე მას სამხრეთით, ფინეზაურის ორსავე ნაპირზე ახალი გარეუბანი უჩნდება, რომლის ფართობი დაახლოებით 12 ჰექტარს მოიცავს⁷.

ჯავახეთის ახალქალაქში თავდაპირველი საქალაქო ცხოვრება უშუალოდ შიდაციხის ტერიტორიაზეა საგულვებელი. მაგრამ შემდეგში, საქალაქო ცხოვრების აღმავლობა და შესაბამისად ქალაქის მოსახლეობის ზრდა პარალელურად იწვევს ქალაქის ტერიტორიულ გაფართოებას, უჩნდება ახალი ე. წ. „ხელოსანთა უბნები“. ციხისა და ნაქალაქარის საერთო ტერიტორია დაახლოებით 18 ჰა-ს შეადგენდა⁸.

მსგავსი პროცესი შეინიშნება თელავშიც. ქალაქის ძირითადი ნაწილი გაშენებული იყო ბუნებრივ ბორცვზე. ციხეს ზღუდე ჰქონდა შემოვლებული, სადაც ქორეპისკოპოსთა სასახლე იყო მოთავსებული-

4 ლ. მუსხელიშვილი, სამშვილდის სიონის წარწერები და აშენების თარიღი, ენოიკის მოამბე, XIII, 1943, გვ. 97, 101.

5 ლ. კილაშვილი შენიშნავს, რომ „ქალაქში შესასვლელი პირველი კედელი მეორადი მშენებლობის ნაყოფი უნდა იყოს, შექმნილი ქალაქის ზრდასთან დაკავშირებით“ (ქალაქები ..., II, გვ. 123).

6 Е. Такашвили, Самшвилде, ИКОМАО, вып. I, 1904, с. 40.

7 ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 335.

8 ე. ჭანდოერი, ჯავახეთის ახალქალაქის ისტორიისათვის, გვ. 56—69; მისივე, ჯავახეთის ახალქალაქის განთხზარ ნაგებობათა თარიღისათვის, გვ. 27—41.

ლი. ქალაქის მცხოვრებთა ძირითადი საცხოვრებელი კვარტლები სავარაუდებელია „ყადორისა“ და „ღვთაების ბორცვზე“, ხოლო სახელოსნო და სავაჭრო ცენტრი კი, თავისი ქარვასლებითა და ხელოსანთა საცხოვრებელი უბნებით, მდებარეობდა სამხრეთ გალავანთან⁹.

„ციხე-ქალაქის“ ტერიტორიული ზრდა-განვითარება კარგად ჩანს უჯარმის მაგალითზე, რომლის, როგორც მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტის, წინ წამოწევა ჯერ კიდევ ვახტანგ გორგასლის დროს ძირითადად ნაქარნახევი იყო პოლიტიკური მოტივით (აღმოსავლეთი პროვინციების ექსპანსია)¹⁰.

ციხე-ქალაქი უჯარმა ორი ძირითადი ნიწილისაგან შედგებოდა: ციხისა და საკუთრივ ქალაქისაგან. ციხე გაშენებული იყო ივრის მალღობზე — ქედზე, ხოლო ქალაქს ეკავა მთის დაფერდებული კალთები.

ვახტანგ გორგასლის დროს ივრის ქედზე დაფუძნებული ციხე-სიმაგრედან (პირველ ხანებში თვით საქალაქო ცხოვრებაც აქაა მოსალოდნელი), შემდეგში ქალაქის მოსახლეობის ზრდასთან ერთად, საქალაქო ცხოვრება ქვემოთ, კედლებს გარეთ მდ. იორისაკენ, შედარებით გაშლილ, დამრეცებულ მთის კალთებისაკენ ინაცვლებს. ამიერიდან ვახტანგის დროს დაფუძნებული ციხე-სიმაგრე ამ ახალი ქალაქის შიდა-ციხედ იქცევა. იგი ამის შემდეგ ქალაქის მფლობელის თუ გამგებელის რეზიდენცია ხდება¹¹.

საქალაქო ცხოვრებისა და მოსახლეობის ზრდის მოწმობად უნდა ჩაითვალოს უჯარმის ნაქალაქარის კედლებს ირგვლივ ინტენსიურ ნამოსახლართა კვალის არსებობა ჩვენთვის საინტერესო ხანისათვის¹².

ციხე-ქალაქის განვითარების თვალსაზრისით ყურადღებას იპყრობს თბილისის ისტორია.

ქართლის მოქცევის ქრონიკის ავტორის გადმოცემით, IV ს. მეორე ნახევარში მოდის სპარსთა მეფის პიტიახში „ტფილისს და კალად ცი-

⁹ ც. ჩიკოძე, ქალაქ თელავის ისტორიისათვის, გვ. 38—39; მისივე, ქალაქი თელავი, გვ. 66—67.

¹⁰ დ. მუსხელიშვილი, ციხე-ქალაქი უჯარმა, გვ. 38, 52—55; ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 35—43.

¹¹ საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959, გვ. 353; შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1944, გვ. 155—156; ი. ციციშვილი, ქართული არქიტექტურის ისტორია, თბ., 1955, გვ. 50—51; Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, Тб., 1959, с. 515—516; К. Н. Мелитаури, Крепости дофеодальной и раннефеодальной Грузии, II, Тб., 1972, с. 5—15.

¹² დ. მუსხელიშვილი, უჯარმა, გვ. 74.

ხედ¹³. წყაროდან აშკარად ჩანს, რომ სპარსელი პიტიახში დამკვიდრებული არა ცარიელ ადგილზე, არამედ უკვე არსებულ ციხეში. ლეონტი მროველის მიხედვით, სპარსელები სომხეთის მოხზრების შემდეგ შემოდიან ქართლში „და აღაშენა ერისთავმან სპარსთამან ტფილისის კართა შორის ციხედ მცხეთისად“¹⁴. მაგრამ შემდეგში ქართველთა მეფე ვარაზ-ბაკური უთმობს სპარსელებს რანსა და მოვაკანს, ხოლო „ერისთავმან სპარსთამან მოსცა ციხე ტფილისისა და წარვიდა“¹⁵

როგორც ჩანს, IV საუკუნის დასასრულისათვის თბილისი ჯერ კიდევ არ არის ქალაქი (ვაჭრობა-ხელოსნობის ცენტრი)¹⁶. ესაა მნიშვნელოვანი სამხედრო-სტრატეგიული პუნქტი, რომელიც სწორედ თავისი ამ უპირატესობის გამო რეზიდენციად აურჩევია ქართლში მოსულ სპარსელ მოხელეს — პიტიახშს.

ჩვენთვის ამ შემთხვევაში არა აქვს მნიშვნელობა — თბილისის ციხე მცხეთის დასაცავად აშენდა თუ მის საპირისპიროდ. მთავარი ისაა, რომ ქალაქის წარმოშობას წინ უსწრებს ციხის აგება. ეს უდავოდ ყურადსაღები ფაქტია. შემდეგში, ალბათ, სწორედ ამ ციხის ირგვლივ მოხდებოდა ვაჭრულ-ხელოსნური მოსახლეობის თავმოყრა, კონცენტრაცია და ამით კი საფუძველი ჩაეყრებოდა ქალაქის წარმოშობას, მის ზრდა-განვითარებას.

თბილისი თავდაპირველად წარმოდგენილია შიდა-ციხითა და გალავნით შემოზღუდული ტერიტორიით. როგორც ჩანს, თავდაპირველად მოსახლეობა ცხოვრობდა შიდა-ციხის გვერდითვე, ხოლო შემდეგ კი იგი მრავლდება და თანდათანობით გადადის ზღუდის გარეთაც¹⁷. შ. მესხია ფიქრობდა, და არც უსაფუძვლოდ, რომ სულ ძვე-

¹³ Е. Такайшвили, Описание рукописей, т. II, вып. III, 1908, с. 720. შდრ. ძველი ქართული აგიოგრა. ლიტ. ძეგლები, I, გვ. 92.

¹⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 136.

¹⁵ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 136.

¹⁶ შდრ. გ. ლომთათიძე, თბილისის არქეოლოგიური შესწავლილობა, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. V, ნაკ. I, 1960, გვ. 169—170.

¹⁷ ლ. ქილაშვილი ი., ქალაქები..., II, გვ. 57—58. ქალაქის მოსახლეობის მომრავლებსა და მისი ზღუდის გარეთ გასვლის თვალსაზრისით მეტად საყურადღებო დეტალია დაცული გიორგი კედრენესთან, როცა იგი წერს: „დაბა-ქალაქი არმე (არცნი — გ. ა.) მკიდროდ დასახლებულია და დიდი სიმდიდრის მქონე; აქაური მკვიდრი მცხოვრებლები არიან ვაჭრები... ისინი საკუთარი სიმრავლით გათამამებულნი არ შეიხიზნენ კედლის შიგნით“ (ს. ყაუხჩიშვილი, გეოგრაფია, V, 1953, გვ. 73). ეს ადგილი სკოლიკას მიხედვით კ. იუზბაშთან ასე აქვს ნათარგმნი და ჩვენი აზრით სწორედაც, კერძოდ: «Арци многолюден и весьма богат. Среди его коренных жителей имеются множество купцов... Упоывая на собственную многолюдность, они отказывались жить внутри городских стен» (Повесть Вардапета Аристаркса Ластивертци, перевод К. Н. Юзбашяна, М., 1968, с. 162).

ლი ფენის მოსახლეობა ალბათ ცხოვრობდა უშუალოდ ციხეში¹⁸, V საუკუნიდან კი გადის გარეთ და პირველ რიგში ითვისებს თბილისის ციხის აღმოსავლეთით, ისნის პირდაპირ მდებარე ადგილებს, მდ. მტკვრის მარჯვენა მხარეს. ვახტანგ გორგასალის მიერ ქალაქის აშენება აქ არის მოსალოდნელი. დაჩიმ კი ციხიდან გამოსულ მოსახლეობას „განუსრულა ზღუდენი ქალაქისანი“¹⁹. ე. ი. თბილისის ტოპოგრაფიაში ჩნდება ახალი უბანი, უშუალოდ ქალაქი. ამის შემდეგ თბილისის ტერიტორიული ზრდა არ შეჩერებულა. მან განსაკუთრებული ზრდა განიცადა IX—XIII სს.

ამგვარად, თბილისი ჯერ კიდევ VI საუკ. შედგება ორი ძირითადი ნაწილისაგან — ციხე და ქალაქი²⁰.

წერილობითი წყაროების მიხედვით VI საუკუნიდან თბილისს უჩნდება მესამე ნაწილიც, თანამედროვე მეტეხისა და ავლაბრის მიდამოებში, რომელიც სოლდებილად იწოდებოდა²¹. ასე რომ, VI—VIII სს. თბილისი სამი ძირითადი ნაწილისაგან შედგებოდა: თბილისის ციხე, ქალაქი გორგასალის აშენებული და სოლდებილი, რომელიც მოგვიანებით ისნის სახელით გახდა ცნობილი.

VIII ს. ქართველი მწერლის იოვანე საბანისძის თხზულების, „აბო თბილელის წამების“, მიხედვით ირკვევა, რომ მტკვრის მარჯვენა სანაპირო მარცხენას „ქალაქის ხილით“ უერთდებოდა²². ხოლო მტკვრის მარცხენა კლდოვან ნაპირზე აღმართული ყოფილა „ციხე ქალაქისა“, რომელსაც „სადილეგოს“ უწოდებდნენ²³.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ვახტანგ გორგასალის მიერ დაწყებული ქალაქის ზღუდის მშენებლობა დაასრულა მისმა მემკვიდრე დაჩიმ. როგორც ფიქრობენ, თავდაპირველი ზღუდე ქვეითკირისა უნდა ყოფილიყო, რომელიც ჯიბლუ ხაყანმა და ჰერაკლე კეისარმა დაანგრიეს. ამის შემდეგ თბილისისათვის ახალი გაღავანი შემოუვლიათ და ეს

¹⁸ შ. მესხია, დ. გვრიტიშვილი, მ. დუმბაძე, აკ. სურგულაძე, თბილისის ისტორია, თბ., 1958, გვ. 28—29; ლ. კილაშვილი, დასახ. ნაშრომები, გვ. 59.

¹⁹ ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 58—59; შდრ. ს. ჭანაშია, შრომები, I, გვ. 12; შ. მესხია, ..., თბილისის ისტორია, გვ. 28.

²⁰ ს. ჭანაშია, შრომები, I, გვ. 12.

²¹ ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 59; „სოლდების“ შესახებ იხ. მ. ლორთქიფანიძე, ძველი თბილისის ისტორიული გეოგრაფიიდან (სოლდებელი), მსკი, ნაკ. 30, 1954, გვ. 159—164; შდრ. ო. ცქიტიშვილი, ძველი თბილისის ისტორიიდან (ისნის საკითხისათვის), საქ. სსრ მეცნ. აკად. საზოგ. მეცნ. განყოფ. მოამბე, 1963, № 5.

²² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 73.

²³ იქვე.

ახალი გალავანი ხისა ყოფილა²⁴. უფრო სავარაუდოა, რომ ქალაქის ახალი ზღუდის შემოვლება უნდა იყოს არა მარტო ნგრევის შედეგი, არამედ თვით ქალაქის მოსახლეობის გაზრდისა.

ბულა-თურქის ლაშქრობასთან დაკავშირებით სომეხი ისტორიკოსი თომა არწრუნი გადმოგვცემს: ბულამ გასცა ბრძანება „დასცემოდნენ ტფილისად წოდებულ ქალაქს, რომელსაც წინათ ფაითაქარანს ეძახდნენ. მათი ქალაქი ხისაგან იყო ნაგები, მისი ზღუდეები და კედლები, სახლები, ქალაქის მცხოვრებთა ყველა სახლი, საერთოდ მთელი სახლ-კარი ხისა იყო“²⁵.

შემდეგში, როგორც ეს X ს. არაბული წყაროებიდან ჩანს, თბილისი კვლავ გაუმაგრებიან, მაგრამ ახლა უკვე ალიზის კედლებით. მაგალითად, X ს. პირველი ნახევრის მოღვაწის ალ-ისტახრის ცნობით, თბილისს ალიზის ორი კედელი ჰქონდა, შიგ დატანებული სამი კარი²⁶. ორი კედლით ყოფილა თბილისი გარშემოვლებული X ს. და მლექსაც. ამას გვაუწყებს X ს. მიწურულის ერთ-ერთი ავტორი²⁷.

უდავოა, რომ ეს მეორადი კედელი ქალაქის ზრდის შედეგი და მისი უტყუარი მოწმობაა.

თბილისის ტოპოგრაფიისა და გარეგანი სახის შესახებ საყუჩადლებო ცნობებია დაცული XIII ს. დამდეგის ერთ-ერთ სპარსულ გეოგრაფიულ თხზულებაში, სადაც ნათქვამია: „თბილისი დიდი, გამაგრებული ქალაქია. ძნელად მისაღალ ხეობაში მდებარეობს. მდინარეზე, ქალაქის შუაზე რომ ჩაუდის, დიდი ერთმილიანი ხილია გადებული, ხიდან ბევრი სავაჭროა მოწყობილი. ქალაქის პირდაპირ კეთილმოწყობილი ციხეა. მეფეთა სასახლეები ციხეშია აგებული. ციხეს ბევრი გოდოლი აქვს დატანებული“²⁸.

²⁴ შ. მესხია..., თბილისის ისტორია, 32—33. VII ს. ხაზართა ლაშქრობის დროისათვის თბილისი კვიტირის კედლით რომ იყო გარშემორტყმული, ეს კარგად ჩანს მოსე კალანკატუელის ცნობებიდანაც (იხ. ე. ნალბაღიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 38—39).

²⁵ ე. ნალბაღიანი, თბილისი ძველ სომხურ მწერლობაში, თბ., 1959, გვ. 58—59.

²⁶ СМОМЛК. вып. 29, с. 11 ისთახრის ამ ცნობას იმეორებს იბნ ჰუკალიც, როცა იგი წერს: „მას (თბილისს — გ. ა.) ტინის ორი კედელი აკრავს და სამი კარი აქვს“ (ე. სიხარულაძე, იბნ ჰუკალი თბილისის შესახებ, საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები, წიგ. I, თბ., 1976, გვ. 35).

²⁷ ისთახრი, ჰოდუდ ალ-ალემი, ჰამდალლამ ყაზვინი, თარგმანი შენიშვნებითა და საძიებლითურთ ე. ფუთურიძისა, თბ., 1937, გვ. 15.

²⁸ „სამყაროს საკვირეულებათა“ ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლითა და შენიშვნებით გამოსცა რ. კიკნაძემ, თბ., 1978, გვ. 28. ჭალალ ად-დინის ისტორიკოსიც ხაზს უსვამს თბილისის გამაგრებას. იგ.

ზღუდემოვლელ ქალაქს, იმისდა მიხედვით თუ რა მხრიდან შემოდიოდა გზები, კარებიც ჰქონდა. კარებს არა მარტო სავაჭრო-სამიმოსელო მნიშვნელობა ჰქონდა, არამედ თავდაცვითიც. კარებთან კოშკები იყო აგებული, სადაც ქალაქის კარების მცველები იდგნენ. ღამე, როგორც ეს თამარის ისტორიკოსის ცნობიდან ჩანს, გალავნის კარები იკეტებოდა. მართალია, თამარის ისტორიკოსის ეს ცნობა ეხება ქ. ანისს, მაგრამ, როგორც ამას ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობდა, რამდენადაც ქ. ანისი მაშინ საქართველოს ეკუთვნოდა, თბილისშიც იმგვარივე წესი იქნებოდა²⁹. თამარის ისტორიკოსი გადმოგვცემს, რომ „ვითარ ცისკარი მოეხალა და ჰკრეს ძელსა და განახუნეს კარნი ქალაქისანი“³⁰. როგორც ციტირებული ადგილიდან ჩანს, ღამე ქალაქის კარები იკეტებოდა და მხოლოდ გათენებისას აღებდნენ. ესეც, ცხადია, ქალაქის უშიშროების, თავდაცვის მიზნით კეთდებოდა.

„ქართლის მატეანის“ ავტორის გადმოცემით ვიცით, რომ ზაგრატ IV-ს „თბილელმა ბერებმა“ მოართუნეს კლიტენი ქალაქისანი“³¹. მისივე გადმოცემით ვიცით, რომ ახალქალაქელებმა თურქ-სელჩუკებთან სამი დღის ბრძოლის შემდეგ „განახუნეს კარნი“³² ქალაქისა.

X ს. პირველ ნახევარში, ისთახრის ცნობით, თბილისს სამი კარი ჰქონია³³ (ამასვე იმეორებს იბნ-ჰაუკალიც). ტაბარის ცნობით კი თბილისს ხუთი კარი ჰქონია. ესენია: მეიდნის კარი, კარის კარი, მცირე კარი, რაბადის კარი, სოლდებლის კარი³⁴. უფრო სარწმუნოდ უნდა მივიჩნიოთ ტაბარის ცნობა.

წერს: თბილისი «укреплен и неприступен, и его стены: большей частью были возведены на горах и возвышенностях...»

Особенность Тифлиса та, что он построен на берегу реки Куры, среди гор и долин: река отделяет город от крепости... между городом и крепостью был деревянный мост...» (Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави, Жизнь описания султана Джалаля ад-Дина Манкбурны, перевод с арабского З. М. Бунятова, Баку, 1973, гл. 167—168). თბილისის ურიტხეი სიმაგრეების შესახებ აქვს ლაპარაკი მარკო პოლოსაც (Книга Марко Поло, с. 252).

²⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 34.

³⁰ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 100. ამასვე გვაფიქრებინებს „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი ადგილი, სადაც ნათქვამია: „წინა კაცსა მოგაგებებს, ქალაქს შეხვალ ნათლიე, დღისით“ (1059).

³¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 299.

³² იქვე, გვ. 306.

³³ СМОМПК, 29, გვ. 11.

³⁴ შ. მეცხია..., თბილისის ისტორია, გვ. 34; გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, თბ., 1949, გვ. 65; ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 80. XI—XIII სს. თბილისის გარეგანი სახის შესახებ იხ. შ. მეცხია და სხვები, თბილისის ისტორია, გვ. 65—68.

ამრიგად, მოტანილი მასალის მიხედვით ირკვევა, რომ ქალაქი მთლიანად კედლით იყო მოზღუდული. მისი კედლებით მოზღუდვა ქალაქის დაცვას ისახავდა მიზნად. მას გარესამყაროსთან კავშირ-ურთიერთობისათვის კარი ჰქონდა, რომელიც სპეციალურად იკეტებოდა. ამასთან, რამდენადაც ქალაქის კედლით მოზღუდვა დიდ ეკონომიკურ ხარჯებს მოითხოვდა, ამდენად იგი მისივე დიდი ეკონომიკური შესაძლებლობის უტყუარ მოწმობად უნდა მივიჩნიოთ.

თბილისის მსგავსად იყვნენ გამაგრებული XI—XIII საუკუნეების საქართველოს სხვა ქალაქები. ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს ციხე-ქალაქ არტანუჯის განლაგება, მისი გარეგანი სახე.

კონსტანტინე პორფიროგენეტის მიხედვით, „ადრანუჯის ციხე ძალიან მტკიცეა და აქვს დიდი რაბატიც და დაბა-ქალაქიც“³⁵. არტანუჯის ციხის სამხედრო-სტრატეგიული მნიშვნელობა განსაკუთრებით ხაზგასმულია ქართულ წერილობით წყაროებში³⁶.

სუმბატ დავითისძე, ლაპარაკობს რა აშოტის მიერ ციხისა და ქალაქის მშენებლობაზე. იქვე განაგრძობს, რომ აშოტმა „ალაშენა ციხესა მას შინა ეკლესია... და შექმნა მას შინა საფლავი თესი, და დაემკდრა ციხესა მას შინა ცხოვრებად“³⁷. მაშასადამე, აშოტმა თავისი რეზიდენცია გამართა არა ახლად აღმენებულ ქალაქში, არამედ ციხეში. და რომ ის ციხეშია, ეს კარგად ჩანს თვით გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდანაც³⁸. არტანუჯის ციხეშივე არიან დაბანაკებული აშოტის მემკვიდრეებიც³⁹.

ამრიგად, არტანუჯის ციხე არის არტანუჯის ერთ-ერთი კომპონენტთაგანი. აქაა გამგებლის თუ მფლობელის რეზიდენცია, კარს ეკლესია თუ სხვა. ამასთან, მას აქვს როგორც თავდაცვითი, ისე პოლიტიკური ბატონობის მნიშვნელობა.

არტანუჯის ზეორე კომპონენტად კონსტანტინე პორფიროგენეტი ასახელებს რაბადს. ცნება „რაბადის“ გაგებაში, ამ შემთხვევაში არტანუჯთან დაკავშირებით, სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვაობაა და ამიტომ თავს უფლებას მივცემთ ამაზე უფრო დაწვრილებით შევიჩერდეთ.

„რაბადი“ ქართულ ჰინამდვილეში დამოწმებულია არა ნარტო არტანუჯთან, არამედ მცხეთაში, უჯარმაში და თბილისშიც.

35 გეორგიკა, ტ. IV, ნაქ. 2, გვ. 278.

36 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 296—297; ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 293, 305.

37 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 377.

38 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 296—297.

39 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 378.

როგორც აღნიშნეთ, სამეცნიერო ლიტერატურაში „რაბადის“ განმარტების სხვადასხვა ვარიანტი არსებობს. ს. კაკაბაძის აზრით, „რაბადი“ ნიშნავს ქალაქის ცენტრალურ ადგილს, კერძოდ, „რაბატი არის ნასესხები სიტყვა და თავდაპირველად ის ფართო ქუჩას, მოედანს ნიშნავდა... ასეთი მნიშვნელობა ჰქონდა ასურულში სიტყვას „rabatu“⁴⁰. „რაბადის“ გაგების საკითხით დაინტერესებული იყო დ. მუსხელიშვილიც, რომელიც იშველიებს რა მცხეთელ მწყემსებს, — „რაბათელნი ღიდისა ქალაქისა მცხეთისანი“, — კითხვის ქვეშ აყენებს მის გაიგივებას ქალაქის ცენტრალურ ნაწილთან და შენიშნავს, რომ „რაბადი“ გარეუბნის მნიშვნელობით, მაინცდამაინც მუსლიმანურ ხანაში იხმარება“ და თან იქვე იძლევა განმარტებას, რომ ქალაქ უჯარმაში „რაბატის არსებობა ვაჰარ-ხელოსანთა ფენის არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს: გარეუბანში უმთავრესად ესენი ცხოვრობდნენ; მოედანზე (resp — ბაზარზე) ესენი ვაჭრობდნენ“⁴¹.

კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობის საფუძველზე ს. ყაუხჩიშვილი შენიშნავს, რომ „რაბადი“ უნდა აღნიშნავდეს გამაგრებულ ადგილს. „სადაც თავმოყრილია სავაჭრო ბინები, ადმინისტრაციული დაწესებულებები“⁴² და მიუთითებს, რომ „კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობით, არტანუჯი არის პირველ რიგში ციხე-სიმაგრე, ხოლო იგი მნიშვნელოვანი სავაჭრო ქალაქიც არის და სწორედ ამიტომ აქვს მას „რაბადი“⁴³.

„რაბადი“ რომ სავაჭრო-სახელოსნო უბანი იყო, ეს კარგადაა ნაჩვენები ორიენტალისტიკურ ლიტერატურაში. ჯერ კიდევ ვ. ბარტოლდმა შეამჩნია, რომ აღმოსავლეთში (ირანსა და შუა აზიაში) ეკონომიკურმა ცენტრმა „მედინიდან“ („შაჰრისთანიდან“) გადაინაცვლა „რაბადში“⁴⁴. ხოლო ა. იაკუბოვსკიმ ამ მოსაზრების საფუძველზე თეორიაც კი შექმნა „რაბადის“ როგორც ფეოდალური ქალაქის წარმოქმნის შესახებ⁴⁵.

ამასთან, ვ. ბარტოლდმა ბუხარის მაგალითზე აჩვენა, რომ ქალაქის კედლებით შემოზღუდულ არეში შედიოდა პირველდაწყებითი

40 ს. კაკაბაძე, ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები, საისტორიო მოამბე, ტ. I, 1924, გვ. 97.

41 დ. მუსხელიშვილი, უჯარმა, გვ. 70.

42 გეორგიკა, ტ. IV, ნაკ. 2, გვ. 278.

43 იქვე.

44 В. В. Бартольд, История культурной жизни Туркестана, Л. 1927, гв. 28; პიიუ, История орошения Туркестана, 1914, гв. 30.

45 А. Ю. Якубовский, Проблема социальной истории народов Востока в трудах академ. В. В. Бартольда, Вестник Ленинградского университета, № 12, 1947, с. 76.

ქალაქის, შაპისტანის გარდა, რაბადიც, რომ „რაბათით“ აღნიშნული იყო თვით კედლებიც⁴⁶.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის შემდეგ მართალია ლ. ჭილაშვილი, როცა წერს: „რაბადი“ გარეუბანია გარკვეულ დროს, შემდეგ იგი ექცევა ქალაქის ფარგლებში, ისე რომ სახელი გარეუბნისა კვლავ რჩება. ასეთი აზრით უნდა იყოს ნახმარი „რაბადი“ არაბი გეოგრაფის ტაბარის მიერ, როდესაც ამბობს, რომ თბილისის ერთ-ერთ კარს რაბადის კარი ერქვაო (გარეუბნის კარი)⁴⁷. მისივე აზრით, „ციხე-ქალაქებთან არსებული გარეუბნები შესაძლებელი იყო მოქცეულიყვნენ ქალაქის ფარგლებში, განსაკუთრებით ახალქალაქობის პერიოდში, როცა გაზრდილ მოსახლეობას ციხის კედლები უკვე აღარ იტევს და საჭირო იყო ციხის გარეთ გამოსული მოსახლეობის დაცვა“⁴⁸. სწორი აზრია. მართლაც, აღნიშნული პროცესი სწორედ „ახალქალაქობის“ ემსახურება მოსალოდნელი, ე. ი. ფეოდალური ქალაქის ჩამოყალიბების დროისათვის. მაგრამ ამასთან, როგორც ეს უკვე ზემოთ ითქვა, „რაბადი“ არის არა გამაგრებული ადგილი, არამედ ვაჭარხელოსანთა უბანი⁴⁹.

აქვე ისმის კითხვა, სად ლოკალიზდება არტანუჯის „რაბადი“, უშუალოდ ციხესთან თუ მის გარეთ? ჩვენი აზრით, აქაც დამაჯერებელი პასუხი გასცა ლ. ჭილაშვილმა, როცა „რაბადი“ ძველი ციხის გარეუბნად, ციხის კედლებთან განლაგებულ ნაწილად მიიჩნია, რომელიც არტანუჯის ძლიერების პერიოდში თვით ქალაქის ნაწილად იქცა⁵⁰. სწორედ აქაა საგულევებელი თავდაპირველი სავაჭრო-სახელოსნო ნაგებობანი. სწორედ ამას უნდა გულისხმობდეს სუმბატ დავითისძე, როცა იგი წერს: „იგი განაახლა აშოტ და ალაშენა აგრეთვე ციხედ, და წინა-კერძო მისსა ქუეშეთ ალაშენა ქალაქი“⁵¹.

⁴⁶ В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана, с. 28.

⁴⁷ ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 107.

⁴⁸ იქვე.

⁴⁹ არტანუჯსა და უჯარმასთან დაკავშირებით „რაბადი“ მახლობელი აღმოსავლეთის შექზე ამ ბოლო დროს სპეციალურად შეისწავლა ვ. გაბაშვილმა, რომელმაც მიუთითა, რომ „რაბადი“, როგორც ხელოსანთა და ვაჭართა უბანი, ჩნდება IX—X სს., როცა საბოლოოდ ყალიბდება ფეოდალური ქალაქი (საქართველოს ქალაქების ისტორიიდან, გვ. 3—18).

⁵⁰ ლ. ჭილაშვილი; დასახ. ნაშრომი, გვ. 109.

⁵¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 377. კონსტანტინე პორფიროგენეტის, ჭუანშერისა და სუბატ დავითისძის ცნობათა შეჯერების საფუძველზე კ. მელთაუროს მიღის ამ დასკვნამდე, რომ „რაბადი“ და „ქალაქი“ ერთი და იგივე მნიშვნელობითაა ნახმარი, რომ „რაბადი“ ესაა ვაჭარ-ხელოსანთა უბანი და უჯარმასთან დაკავშირებით იგი მის ქვედა ნაწილს გამოხატავს (К. Мелитаури, Крепости..., II, с. 17).

რაც შეეხება მესამე ნაწილს, — „დაბა-ქალაქს“, — ეს, როგორც ს. ყაუხჩიშვილი ფიქრობს, კონსტანტინე პორფიროგენეტს ნახმარი აქვს იმ გაგებით, რომ „არტანუჯი უბრალო სოფელი კი არაა, არამედ მნიშვნელოვანი ცენტრი, არტანუჯის პროვინციის მთავარი ქალაქი“⁵². ამ მხრივ უაღრესად საინტერესოა არისტაკეს ლასტივერტეცისა და გიორგი კედრენეს ცნობები ერთი და იგივე პუნქტის შესახებ: არისტაკეს არწნს უწოდებს ქალაქს⁵³, ხოლო გიორგი კედრენე კი მას დაბა-ქალაქად იხსენიებს. იგი წერს „დაბა-ქალაქი არძე (არცნი) მჭიდროდ დასახლებულია და დიდი სიმდიდრის მქონე; აქაური მკვიდრი მცხოვრებლები არიან ვაჭრები“⁵⁴. ეს მაშინ, როცა იგივე კედრენე იმავე კონტექსტში მის მეზობლად მდებარე ციხე-ქალაქ თეოდოსიუპოლს დიდ ქალაქად იხსენიებს⁵⁵.

გ. კურბატოვი შენიშნავს, რომ «наряду с основной массой больших деревень—сел существовали деревни еще [более] крупные и «многонаселенные»—«Сольские сёла», приближавшиеся по своему характеру к небольшим городам, чем, вероятно, и вызвано то обстоятельство, что источники иногда называют их не только комами но и *χαμρόπολις*—«деревни-города»⁵⁶.

„სოფელ-ქალაქის“ (დაბა-ქალაქის) ხმარება ჩვეულებრივი იყო ბიზანტიურ მწერლობაში. ე. ი. „სოფელ-ქალაქს“ ბიზანტიური წყაროები ხმარობენ ისეთი დასახლებული პუნქტებისადმი, რომელიც ვერ თავსდება სოფლის ჩარჩოებში და უფრო ქალაქობისაკენ იხრება. მაგრამ აქვე ისმის კითხვა, არტანუჯი X ს. შუაწლებისათვის დასახლების ასეთი პუნქტი იყო თუ ნამდვილი ქალაქი? ზედმეტია ლაპარაკი იმაზე, რომ იგი საკმაოდ, ეს კარგად ჩანს თვით პორფიროგენეტთანაც, დაწინაურებული ქალაქია ამ ხანისათვის. თუ ეს ასეა; მაშინ რად დასჭირდა მას ეხმარა ტერმინი „სოფელ-ქალაქი“ არტანუჯის მიმართ⁵⁷. ჩვენი აზრით, მას საამისო საფუძველი ჰქონდა. ამას გვაფიქრებინებს

⁵² გეორგია, IV, ნაკ. 2, გვ. 279.

⁵³ Повествование Вардапета Аристакеса Ластивертши, с. 93. იხ. აგრეთვე, არისტაკეს ლასტივერტეცი, ისტორია, ე. ცაგარეიშვილის გამოც. თბ., 1974, გვ. 79, 87.

⁵⁴ გეორგია, ტ. V, 1963, გვ. 73.

⁵⁵ იქვე.

⁵⁶ Г. Л. Курбатов, Основные проблемы внутреннего развития византийского города в IV—VII вв., Л., 1971, с. 32.

⁵⁷ კონსტანტინე პორფიროგენეტთან არტანუჯი „ქვეყანასაც“ რომ ნიშნავს ეს კარგად აქვს შენიშნული დ. მუსხელიშვილს (დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, გვ. 143, შენ. 13).

ჯუანშერის ერთი ცნობა, სადაც ნათქვამია: ვახტანგ გორგასალმა „იხი-
ლა კლდე შუა კლარჯეთსა, რომელსა სოფელსა ერქუა არტანუჯი“⁵⁸.

ჯუანშერის ან ცნობიდან ჩანს, რომ არტანუჯს პირველად პრქმე-
ვია სოფელი არტანუჯი. სწორედ ეს სახელი გავრცელდა შემდგომი რო-
გორც ციხეზე, ისე ქალაქზეც. მაშასადამე, გამოდის, რომ არსებულია
სამი პუნქტი: სოფელი არტანუჯი, ციხე არტანუჯისა, ქალაქი არტანუ-
ჯი. შეიძლება ამის გამო ხმარობს პორფიროგენეტი არტანუჯის ერთი
უბნის მიმართ „დაბა-ქალაქს“ („სოფელ-ქალაქს“). ე. ი. ამით მას სურს
უწინდელი სოფლისაგან განასხვავოს ქალაქი არტანუჯის ეს ერთ-ერთი
უბანი, დაბა-ქალაქი (სოფელ-ქალაქი), სადაც ძირითადად საცხოვრე-
ბელი კვარტალები უნდა ყოფილიყო განლაგებული⁵⁹.

ამრიგად, პორფიროგენეტის მიხედვით, არტანუჯი სამი ძირითადი
ნაწილისაგან შედგება: ციხე, რაბადი და დაბა-ქალაქი. მაგრამ, როგორც
ეს ზემოთ ვნახეთ, „რაბადი“ და „დაბა-ქალაქი“ თითქმის ერთი და
იგივე მნიშვნელობითაა ნახმარი და ამდენად არტანუჯში შეიძლება გა-
მოვეყთ ორი ძირითადი ნაწილი — საკუთრივ ციხე და ქალაქი.

მსგავსად სხვა ქალაქებისა კარგად იყო გამაგრებული დმანისიც.
ქალაქს ჩრდილო-დასავლეთიდან მდ. მაშავერას ციცაბო კლდეები
იკავს, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან და აღმოსავლეთიდან — ეკე-
რის ფინეზაურის ხევი. მიუხედავად ხევის ქარაფოვნებისა, აქ მთელ
სიგრძეზე ქალაქს კედელი არტყია. საკუთრივ ქალაქში გამოიყოფა ში-
დაც ციხე, რომელიც მოთავსებულია თითქმის ჰაგანგებოდ აღმართულ
კლდეზე, რომელიც ქალაქის ტერიტორიას დაჰყურებს და ბატონობს
მასზე. ციხის ირგვლივ და წინ გაშლილია ქალაქი (ამ მხრივ ქალაქი
დმანისი განსხვავდება სხვა ქალაქებისაგან; ციხე ქალაქის ზემოთ. მის
რომელიმე კუთხეში კი არ არის მოქცეული. არამედ საკუთრივ ქალაქ-
ში, მის შუა ნაწილში, ბუნებრივად ამაღლებულ ადგილზე, რაც გეოგ-
რაფიული მდებარეობით უნდა იყოს გამოწვეული). შიდაციხეს ოთხი-
ვე მხრივ კედელი არტყია. მხოლოდ ქალაქის გაშლილ ნაწილიდან აქვს
შესასვლელი. შიდაციხიდან წამოყვანილი კედელი ქალაქს სამხრეთი-
დან ზღუდავს. შესავალიც ქალაქს ამ მხრიდან აქვს⁶⁰.

ციხეში რამდენიმე ნაგებობაა, რომელთა შორის ყურადღებას იქ-
ცევს აბანო. აბანო „სპეციალური დანიშნულების შენობა იყო. იგი
რეზიდენტის სახმარად იყო განკუთვნილი, რომელიც შიდაციხეში იჯ-
და (აბანო მხოლოდ ერთ კაცზეა გაანგარიშებული)“⁶¹.

58 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 177

59 ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 109.

60 ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 335—336.

61 იქვე, გვ. 363.

დმახისს თავისი გარეუბანიც ჰქონდა. იგი ფინეზაურის ორსავე ნაპირზე იყო გაშენებული. სწორედ ამ გარეუბანში აუგიათ აბანოები (სულ სამი)⁶², განკუთვნილი, როგორც ჩანს, ქალაქის მოსახლეობისათვის.

ახალქალაქი თავდაპირველად უზღუდო ჩანს. მისი ზღუდის მშენებლობა „ქართლის მატიანის“ ავტორის მიხედვით, XI ს. 40-იან წლებში დაუწყიათ⁶³. აღსანიშნავია, რომ XI ს. 60-იან წლებშიაც, როცა ახალქალაქი, იბნ-ალ-ასირის მიხედვით, უამრავ სიმიდირეს ფლობდა და ამასთან განსაკუთრებით აქვს ხაზგასმული მისი ძლიერი გამაგრება⁶⁴, „ქართლის მატიანის“ ავტორის მიხედვით ჯერ კიდევ არ იყო „ზღუდითა მტკიცეთა განსრულებული“⁶⁵. მაგრამ, როგორც ამას ლ. ჰილაშვილი მიუთითებს, მატიანის ეს ცნობა „ეხება პერიოდს, როცა ახალქალაქის ციხე ველარ აკმაყოფილებს მზარდი ქალაქის მოთხოვნილებას, რომელსაც უკვე გასჩენია ხალხმრავალი მოსახლეობა და საჭირო გამხდარა ახალი სახე ნაგებობისა“⁶⁶. თავდაპირველად საერთოდ ქალაქის, კერძოდ მოსახლეობის დაცვა მინდობილი ჰქონდა ციხეს. არქეოლოგიური დაზვერვის საფუძველზე ლ. ჰილაშვილი წერს: „დღეს საკმაოდ კარგად არის შემორჩენილი ციხისა და ქალაქის. ზღუდის კონტურები და აშკარად ჩანს, რომ მთლიანად ქალაქი ყოფილა ზღუდით დაცული. ციხე, ქალაქის განსაკუთრებული გამაგრებული ადგილი, გამოყოფილია ქალაქისაგან“⁶⁷. უდავოა, რომ ციხე ახალქალაქის მფლობელის თუ გამგებელის საჯდომი, მისი რეზიდენცია იქნებოდა, ამასთან, ქალაქზე პოლიტიკური ბატონობის საშუალებაც.

ატენის სიონის წარწერიდან⁶⁸ კარგად ჩანს, რომ ქალაქის ნაგებობის შენებასთან ერთად იწყება მეფის დარბაზის შენებაც, რაც, რა თქმა უნდა, საგანგებო ადგილას უნდა ყოფილიყო. ატენს რომ მანამდეც ძლიერი საფორთიფიკაციო ნაგებობა ჰქონდა, ატენის ციხის სახით, ეს უკვე ცნობილი ფაქტია. ატენის ციხეში თუ მის დარბაზში იყო მეფის (ქალაქის მფლობელის) საკუთრლება. დავით აღმაშენებელს,

62 შტრ. ლ. მუხსელიშვილი, დმანისი, გვ. 363, 420. გარეუბნის აბანოები XIII ს. თარიღდება, იქვე, გვ. 426—427.

63 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 298.

64 Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-Камиль Ибн аль Асир, с. 119—120.

65 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 306.

66 ლ. ჰილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 98. იხ. აგრეთვე ე. ჯანდიერი, ქაჯახეთის ახალქალაქის განათხარ ნაგებობათა თარიღისათვის, გვ. 27—42.

67 ლ. ჰილაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 95—96.

68 თ. ბარნაველი, ატენის სიონის წარწერები, 1957, გვ. 33.

როგორც ეს მისი ანდერძიდან ჩანს, ატენში საჭურჭლე ჰქონია⁶⁹. განსხვავებული გეოგრაფიული მდებარეობის გამო თავისებურად იყო დაცული ატენი⁷⁰.

ასევე ზღუდეშემოვლებულ, დაცულ ქალაქს წარმოადგენდა სამშვილდე⁷¹. როგორც ფიქრობენ, მიუხედავად ვრცელი ტერიტორიის მქონე ციხისა, ზღუდე რუსთავსაც უნდა ჰქონოდა⁷².

აქვე ისმის კითხვა, იყო თუ არა დამახასიათებელი საქართველოსათვის აღებულ ხანაში უზღუდო, დაუცველი ქალაქების არსებობა? უნდა ითქვას, რომ უზღუდო, დაუცველი ან გაუმაგრებელი ქალაქების არსებობა აღებულ ხანაში ყოველად შეუძლებელია⁷³.

ქართული ფეოდალური მონარქიის განსაკუთრებული ძლიერების დროს, როცა საქართველო წინა აზიის უძლიერეს სახელმწიფოს წარმოადგენდა, საქართველოში ე. წ. „დაუცველი ქალაქების“ წარმოშობისათვის პირობები იყო. მიუხედავად ამისა, XI—XIII სს. საქართველოში ისეთი ქალაქი, რომელსაც არ ჰქონდა თავისი ციხე ან კედელი, შეიძლება ითქვას, არ არსებობდა. ეს ფაქტი კი მიგვითითებს იმაზე, რომ ქალაქთან გაშენებული ციხის მიზანი ფეოდალურ საქართველოში მართო ქალაქისა და მისი მოსახლეობის სიმდიდრის დაცვა კი არ იყო, არამედ აგრეთვე ქალაქის მფლობელის (მეფის თუ დიდებულის) პოლიტიკური ბატონობისა. „აქედან მას (ქალაქის მფლობელს — გ. ა.) შეეძლო დამუქრებოდა მოქალაქეებს. ამიტომ ძლიერი ქალაქი ყოველთვის ცდილობდა მოესპო ქალაქის მფლობელის ციხე“⁷⁴.

მაშასადამე, ციხე, რომელშიც ქალაქის მფლობელი ზის, ქალაქსა და მის მფლობელს შორის მშვიდობიანი ურთიერთობის შემთხვევაში, ქალაქის ინტერესებს ენსახურება — ქალაქსა და მის მფლობელებს საერთო მტრისაგან იცავს, ამავე დროს იგი (ციხე) ქალაქზე ბატონობის საშუალებაცაა.

ფეოდალური ქალაქი ცალკეული უბნებისაგან შედგებოდა. თბილისის უბნების შესახებ ცნობა მოეპოვება VIII ს. მწერალს იოვანე საბანისძეს. იგი წერს, რომ „გამოვიდა იგი (აბო — გ. ა.) სიხარულით

⁶⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 20.

⁷⁰ ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 99—104.

⁷¹ იქვე, გვ. 117—125.

⁷² იქვე, გვ. 97, შენ. 97.

⁷³ ლ. კილაშვილი ეხება რა ამ საკითხს, შენიშნავს, რომ „უზღუდო ქალაქების არსებობის დაშვება ჩვენში არარეალურად უნდა მივიჩნიოთ“ (ქალაქები..., II, გვ. 96).

⁷⁴ Г. Белов, Городской строй и городская жизнь средневековой Германии, М., 1912, с. 28.

და იქცეოდა შორის უბანთა განცხადებულად⁷⁵. როგორც ამ ცნობიდან ჩანს, VIII საუკუნეში თბილისს უკვე უბნები ჰქონია.

ქალაქის უბნებად დაყოფა ჯერ კიდევ ადრე შეინიშნება. მაგალითად, მცხეთაში იყო „უბანი ჰურიათა“⁷⁶ და „მოგვთა უბანი“⁷⁷, რაც მიგვანიშნებს იმაზე, რომ ძველი მცხეთის უბნები ეთნიკურ-რელიგიური ნიშნის მიხედვით იყო წარმოდგენილი. შუა საუკუნეებში ეთნიკური ნიშანი კი არ ხდება უბნის სახელწოდების განმსაზღვრელი, არამედ მცხოვრებთა ხელოსნური საქმიანობა. მაგალითად, XVII—XVIII საუკუნეებში თბილისის უბნები სწორედ ამ ნიშნის მიხედვით იყო წარმოდგენილი⁷⁸.

როგორი მდგომარეობა იყო ამ მხრივ XI—XIII საუკუნეებში? სამწუხაროდ, საამისო მასალა ჯერ-ჯერობით არ მოგვეპოვება. მაგრამ იმ მცირედი, არაპირდაპირი მონაცემების მიხედვით შეიძლება ვარაუდის სახით გამოითქვას, რომ ქალაქის უბნები ძირითადად დაკომპლექტებული უნდა ყოფილიყვნენ არა ეთნიკურ-რელიგიური, არამედ ხელოსნური პროფესიის ნიშნის მიხედვით. ამას გვაფიქრებინებს თბილისის არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალა, რომლის მიხედვითაც ივარაუდება მეთუნეთა მთელი უბანი⁷⁹.

ფეოდალური ქალაქი ძირითადად წარმოდგენდა ვაჭრობა-ხელოსნობის ცენტრს. ამიტომ აქ უმთავრესად სავაჭრო-სახელოსნო ნაგებობანი უნდა ყოფილიყო. ეს კარგად ჩანს ატენის ცნობილი წარწერიდან, სადაც ნათქვამია: „ავაგენ ატენს სახლნი და ქულბაქნი“⁸⁰. ლ. კილაშვილის სწორი შენიშვნით ამ წარწერაში „ქალაქი გაგებულია როგორც სავაჭრო ადგილი: ავაშენეთ დარბაზი და ქალაქიო. მეორე ადგილზეა ავაგე სახლი და ქულბაქიო. დარბაზი და სხვა საცხოვრებელი ნაგებობანი ქალაქი არ არის. ქალაქი გულისხმობს: ქულბაქს, სავაჭრო ადგილს და ყველა იმ ნაგებობას, რომელიც კი ბაზართან, ვაჭრობასთან იქნება დაკავშირებული“⁸¹.

ქალაქს, როგორც წესი, საბაზრო ადგილიც ჰქონდა. ამ მხრივ ყუ-

75 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 64.

76 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 94.

77 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 146.

78 III. М е с х и ა, Города..., გვ. 405.

79 ო. ჯ ა თ ა რ ძ ე, „განჯისკარის“ 1948 წლის არქეოლოგიური გათხრის ანგარიში, მსკა, I, 1955, გვ. 99; გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წლის ზამთარში, მსკა, I, 1955, გვ. 132—164; მ. მიწიშვილი, მოქიქული ქურქელი ძველ საქართველოში, გვ. 75; მისივე, მოქიქული კერამიკის საწარმო შუა საუკუნეების თბილისში, IX—XIII სს., თბ., 1979, გვ. 69.

80 თ. ბ ა რ ნ ა ვ ე ლ ი, ატენის სიონის წარწერები, გვ. 39.

81 ლ. კ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ქალაქები..., II, გვ. 103—104.

რადლებას იპყრობს სპარსულ გეოგრაფიაში დაცული ცნობა, სადაც თბილისის შესახებ ნათქვამია: თბილისში „ხილთან ბევრი სავაჭროა მოწყობილი“⁸². როგორც ამას რ. კიკნაძე შენიშნავს, „საბაზრო აღგილებში“ უნდა იგულისხმებოდეს სავაჭრო დაწესებულებათა მთელი კომპლექსი — ბაზარი, ქარვასლები, დუქნები⁸³.

უკლებლივ ყველა ფეოდალურ ქალაქში იყო აბანოები⁸⁴ და საკულტო ნაგებობანი.

ამრიგად, შეიძლება ითქვას, რომ XI—XIII სს. ე. წ. „დაუცველი ქალაქი“ არ არსებობდა; ფეოდალური ქალაქი შედგებოდა ორი ძირითადი ნაწილისაგან — ციხე და საკუთრივ ქალაქი. ერთიც და მეორეც ზღუდით იყო დაცული და მთლიანობაში ქმნიდა ერთიან კომპლექსს. ფეოდალურ ქალაქში განლაგებული იყო მმართველის სასახლე, ეკლესია, აბანო, საზოგადოებრივი დანიშნულების დაწესებულებანი (ქარვასლები, სააჯო კარი, სატურკლე სახლი, ზარაფხანა და სხვ.) ბაზარი და მასთან დაკავშირებული სხვა ნაგებობანი.

როგორც ეს უკვე ითქვა, XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქების ტერიტორიული ზრდა განუხრელად ვითარდებოდა, და უნდა აღინიშნოს, რომ შუა საუკუნეების პირობებში მათ არც თუ ისე ცოტა ფართობი ეჭირათ. მაგალითად: დმანისის ტერიტორიული ფართობი გარეუბნითურთ 25 ჰექტარს აღწევდა, ახალქალაქისა — 18, რუსთავისა დაახლოებით — 20-ს.

საქართველოს ქალაქებს შორის თავისი სიდიდით, რა თქმა უნდა,

⁸² „სამყაროს საკვირველებათა“ ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 28; რ. კიკნაძე, X—XIII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან, გვ. 131.

⁸³ რ. კიკნაძე, X—XIII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან, გვ. 131. ჭავჭავთის ახალქალაქის ქარვასლების შესახებ იხ. ე. ჭანდიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41—42.

⁸⁴ ასე მაგალითად, XII ს. მეორე ნახევრის ავტორის ნაწიბ ჰამადანელის ცნობით, თბილისში 40 აბანო ყოფილა (რ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 128), ხოლო ანონიმი ავტორის მიხედვით XIII ს. პირველ მეოთხედში — 65 („სამყაროს საკვირველებათა“ ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 28). როგორც ჩანს, რაღაც დროის მცირე მონაკვეთში აბანოების რიცხვი ქალაქში 25-ით გაზარდილა. აღნიშნული ფაქტი რ. კიკნაძის მიერ სამართლიანად მიჩნეულია მოსახლეობის ზრდისა და ქალაქის კეთილმოწყობის უტყუარ მოწმობად (რ. კიკნაძე, IX—XIII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან, გვ. 130). ქალაქის კეთილმოწყობაზე მიგვანიშნებს არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ქალაქ დმანისის კარიბჭესთან ქვაფენილი და მოკირწყლული ქუჩის აღმოჩენა (ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 336—340). ექვევარეშეა, რომ დმანისის ქუჩების მსგავსად იქნებოდნენ საქართველოს სხვა ძლიერი და მდიდარი ქალაქების ქუჩებიც მოწყობილი. ქალაქის ქუჩების კეთილმოწყობის არაპირდაპირ ცნობად შეიძლება მივიჩნიოთ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის შემდეგი სიტყვები: „რაოდენი გზანი, საწყინად სავალნი, ქვა-ფენილ ყვნა“ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 353).

პირველი თბილისი იქნებოდა. მაგრამ, სამწუხაროდ, ჩვენთვის საინტერესო ხანისათვის მისი ფართობის განსაზღვრა ერთგვარად ჰირს. თუმცა, ვარაუდის სახით ზოგი რამის თქმა მაინც შესაძლებელი ზდება.

აღმოსავლური წყაროები თბილისს „დიდ ქალაქად“ იხსენიებენ. უფრო მეტიც, X ს. პირველ ნახევარში, როგორც ამას ისთახრი შენიშნავს — „არანში ბარდავზე, დარუბანდზე და ტფილისზე უფრო დიდი ქალაქი არ არსებობს“⁸⁵. მისი ტერიტორია განსაკუთრებით უნდა გაზრდილიყო მას შემდეგ, რაც ერთიანი საქართველოს დედაქალაქი გახდა, და ამასთან, ამიერკავკასიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სავაჭრო-ეკონომიკური ცენტრი.

სამეცნიერო ლიტერატურაში მითითებულია, რომ XVIII ს. მიწურულში თბილისის ტერიტორია დაახლოებით 250 ჰექტარს შეადგენდა⁸⁶. უნდა აღინიშნოს, რომ XIII—XVIII საუკუნეებში ქალაქი ტერიტორიულად არ გაზრდილა. პირიქით, შეიძლება ითქვას, შემცირდა კიდევაც⁸⁷.

XIII ს. თბილისი მოიცავდა საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიას, მდ. მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს, სამასი არაგველის სახ. ბაღიდან ვიდრე ვერამდე (ქაშუეთის ეკლესიასა და ლურჯ მონასტერს ქალაქის ფარგლებში ვარაუდობენ) და მტკვრის მარცხენა მხარეს, ე. წ. ისნის უბანს (სწორედ აქ იყო მოთავსებული სამეფო სასახლე XII—XIII სს)⁸⁸.

XVIII ს. მიწურულში თბილისის ტერიტორია მოიცავდა: ძველ თბილისს (აბანოების უბანი), კალას („ქალაქს“), ისანს (ავლაბარს) და ე. წ. „გარეთ-უბანს“ („მეოთხე ქალაქს“, რომელიც დღევანდელი პიონერთა სასახლის, მუზეუმისა და ნაწილობრივ სოლოლაკის უბანსაც ითვლიდა)⁸⁹.

როგორც ჩანს, XVIII ს. თბილისი აღარ ედრებოდა XII—XIII

⁸⁵ ვ. ფუთუჩიძე, ისთახრი, გვ. 4.

⁸⁶ შ. მეხსია და სხვები, თბილისის ისტორია, გვ. 358. მ. ჯაფარიძის მიხედვით, XVIII ს. ქალაქის ის ტერიტორია, რომელიც კედლით იყო შემოზღუდული, დაახლოებით 80 ჰექტარს უდრიდა (В. Джаошвили, Тбилиси. Экономико-географический очерк, Тб., 1971, с. 67). ქალაქის ამ ნაწილს XVIII ს. კალა ერქვა (შ. მეხსია და სხვები, თბილისის ისტორია, გვ. 354; მ. კარბელაშვილი, ს. კინწურაშვილი, ნ. ჯანბერიძე, თბილისის ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი, თბ., 1958, გვ. 16—18).

⁸⁷ მსგავსი პროცესი შეინიშნება შუა აზიის ქალაქებშიც. მაგ., სამარყანდს გაიღებოდა მეტი ფართობი ეჭირა XII ს., ვიდრე XIX ს.-ში (А. М. Беленицкий, И. Б. Бентович, О. Г. Большаков, Средневековый город Средней Азии, Л., 1973, с. 255).

⁸⁸ შ. მეხსია და სხვ., თბილისის ისტორია, გვ. 65—66; მ. კარბელაშვილი და სხვ., თბილისის ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი, გვ. 12.

⁸⁹ ეახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV,

სს. ქალაქს. საგრძნობლად შემცირდა ქალაქის ტერიტორია. XIII ს. შემდეგ ორთაქალის რაიონში არსებობა შეწყვეტა თბილისის ერთ-ერთმა უბანმა. მის ადგილას იქ XVIII ს. ბალები იყო გაშენებული.

VI—VIII სს. თბილისი ძირითადად სამი ნაწილისაგან შედგებოდა: 1. ქალაქი (აბანოების უბანი), 2. ციხე-სიმაგრე (კალა). 3. სოლდებილი⁹⁰.

VIII ს. თბილისის ტერიტორია სამხრეთ-აღმოსავლეთით სამასი არაგველის სახ. ბალამდე ვრცელდებოდა, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთით კი — ბარათაშვილის ქუჩამდე⁹¹. XVIII საუკუნეში კალას დაახლოებით იგივე ტერიტორია ეკირა, რაც თბილისს VIII საუკუნეში⁹².

IX—XIII სს. თბილისის ტერიტორია განუზრვლად იზრდება და მას ახალი უბნები უჩნდება (ერთ-ერთი ასეთი უბანი იყო სამასი არაგველის სახ. ბალთან). მნიშვნელოვნად გაიზარდა ქალაქის ტერიტორია ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით (როგორც უკვე ითქვა, დაახლოებით ვერამდე). ასევე მნიშვნელოვნად გაიზარდა სოლდებილის, XI ს. დან უკვე ისინი უბანიც.

ჩვენ უკვე ვიცით, რომ კალას ტერიტორია XVIII ს. მოიცავდა დაახლოებით 80 ჰა ფართობს. ვიცით აგრეთვე ისიც, რომ XVIII ს. კალასა და VIII ს. თბილისის (ქალაქის) ტერიტორიული ფარგლები და ფართობი თითქმის ერთნაირი იყო.

ასე რომ, ჩვენთვის საინტერესო ხანაში თბილისის ტერიტორია გაცილებით მეტ ფართობს მოიცავდა, ვიდრე XVIII ს. მიწურულში⁹³. ყოველ შემთხვევაში ქალაქის ის ნაწილი, რომელიც ზღუდით იყო გარშემორტყმული 80 ჰექტარზე ნაკლები არ უნდა ყოფილიყო.

გვ. 333, 337—338; შ. მეხსია და სხვ., თბილისის ისტორია, გვ. 353—358; მ. ბერძენიშვილი, თბილისის გარეგანი სახე XVIII საუკუნეში, თბ., 1968, გვ. 4.

⁹⁰ შ. მეხსია და სხვ., თბილისის ისტორია, გვ. 31.

⁹¹ შ. მეხსია და სხვ., თბილისის ისტორია, გვ. 28—31.

⁹² იქვე, გვ. 28—29, 355. XVIII ს. კალას ტერიტორიული საზღვრების შესახებ იხ. აგრეთვე მ. კარბელაშვილი და სხვ., თბილისის ხუროთმოძღვრული გზა-მკვლევი, გვ. 16—18.

⁹³ X—XIII სს. მასობელი აღმოსავლეთისა და შუა აზიის მსხვილი ქალაქების ტერიტორია საკმაოდ დიდ ფართობს მოიცავდა. მერვის საერთო ფართობი 1500—1800 ჰა შეადგენდა, სამარყანდის — 1200, ბუხარის — 400, დამასკოს — 105, იერუსალიმის — 100 (Средневековый город Средней Азии, с. 219, 224—226, 265, 247, 256). მსგავსი სურათი შეინიშნება აზერბაიჯანის ქალაქებშიც. XII ს. შემახის ფართობი, რაბადის გამოკლებით, 91 ჰა. უდრიდა (В. А. Джидди, Средневековый город Шемаха IX—XVII века, Баку, 1981, с. 44). ამ მხრივ, დასავლეთ ევროპის ვერცერთი ქალაქი თავისი სიდიდით (დასავლეთ ევროპის ქალაქების ფართობი 200—500 ჰა. შორის მერყევობს) ვერ მივა მასობელი აღმოსავლეთისა და შუა აზიის მსხვილ ქალაქებთან XIII—XIV სს. აღნიშნულ ხანაში პარიზის საერთო ფართობი 439 ჰა. უდრიდა, ხოლო

XI—XIII საუკუნეების საქართველოს ქალაქების სიდიდის წარმოსადგენად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება თვით ქალაქის მოსახლეობის რაოდენობის დადგენას.

როგორც უკვე ითქვა, ქალაქების ტერიტორიული ზრდა განპირობებული იყო თვით მოსახლეობის რაოდენობის ზრდით ანუ სხვანაირად რომ ვთქვათ, ქალაქის ტერიტორიული ზრდა — ეს ფაქტიურად იყო ქალაქის მოსახლეობის მომრავლების გარეგანი გამოხატულება.

შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქების მოსახლეობის რაოდენობის დადგენისას მკვლევარი ერთგვარ სირთულეს აწყდება. საქმე ისაა, რომ წყაროები არ შეიცავენ პირდაპირ მითითებებს ქალაქების მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ. შუა საუკუნეთა ავტორების მიერ იშვიათად, ისიც შემთხვევით, რაიმე დრამატულ მოვლენებთან დაკავშირებით დასახელებული ციფრები, სხვა საკონტროლო მონაცემების უქონლობის გამო, ყოველთვის არ იძლევა რაიმე კატეგორიული დასკვნის გამოტანის საშუალებას.

აღნიშნული სიძნელეების მიუხედავად, სხვადასხვა ხასიათის მასალის ურთიერშეჯერების საფუძველზე ზოგი რამის თქმა, თუნდაც ვარაუდის სახით, მაინც შეიძლება.

IX ს. ისტორიკოსის ტაბარის ცნობის თანახმად, 853 წ. ქალაქ თბილისში, ბულა-თურქის მიერ ქალაქის აღებისას 50000-მდე მცხოვრები დაღუპულა⁹⁴.

გამოდის რომ თუ 50000 მცხოვრები დაიღუპა, ერთი ამდენი თუ არა მესამედი მაინც უნდა დარჩენილიყო. თუ ეს ასეა, მაშინ თბილისში ჯერ კიდევ IX საუკუნისათვის შეიძლება ვივარაუდოთ დაახლოებით 70—80 ათასი მცხოვრები, რაც ერთგვარ ექვს იწვევს. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ შუა საუკუნეების აღმოსავლეთის ქალაქებს, მაშინ ტაბარის ცნობა შეიძლება ნაწილობრივ მაინც სარწმუნოდ მოგვეჩვენოს.

შუა საუკუნეებში მახლობელი აღმოსავლეთისა და შუა აზიის ქალაქებში არსებობდა არაერთი ქალაქი, რომლის მოსახლეობის რიცხვი ხშირად 100 ათასს აღემატებოდა (ბაღდადი, ალექსანდრია, კაირო, მერვი, სამარყანდი)⁹⁵. უფრო მეტიც, არსებობდა ისეთი ქალაქ-

ფლანდრიის ისეთი სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრების, როგორც იყო გენტი და ბრიუგე — 80 ათ. არ აღემატებოდა (Средневековой город Средней Азии, с. 256).

⁹⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 99.

⁹⁵ ვ. გაბაშვილი, შუა საუკუნეების აღმოსავლური ქალაქი (პერიოდისაციის ცდა), კრ., ნაკვეთები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, II,

ბიც, რომელთა მოსახლეობა 400—700 ათასს აღწევდა⁹⁸. ე. წ. გიგანტი ქალაქების არსებობას შუა საუკუნეების აღმოსავლეთში აპირებდა სოფლისა და ქალაქის დაუნაწევრებელი ერთიანობა⁹⁷. მათი არსებობა, ნატურალური მეურნეობის პირობებში, ახსნილია იმით, რომ ქალაქების გარშემო ჩვეულებრივ განლაგებული იყო 100—200 სოფელი, რომლის მოსახლეობა უზარმაზარ ქალაქს სურსათ-სანოვავეს აწვდიდა და ასაზრდოებდა⁹⁸.

შუა საუკუნეებში მახლობელი აღმოსავლეთისა და შუა აზიის გიგანტი ქალაქებს⁹⁹ ეკუთვნოდნენ ბაღდადი, კორდავა, ალექსანდრია, მერვი, სამარყანდი, რომლებიც გარშემორტყმული იყვნენ უამრავი სოფლებით. ამ ქალაქების მსგავსად, როგორც ჩანს, თბილისიც გარშემორტყმული იყო სოფლებით, რომელთა ეკონომიკურ შესაძლებლობაზე დიდად იქნებოდა დამოკიდებული ქალაქ თბილისის როგორც წარმოშობა, ისე მისი შემდგომი ზრდა-განვითარება თუ ძლიერება¹⁰⁰. ამ თვალთახედვით მეტად საინტერესო ჩანს X ს. არაბი გეოგრაფის ალ-მასუდის ერთი ცნობა, სადაც იგი წერს: „იმდროიდან დღევანდლამდე თბილისის მუსლიმანებმა ყოველგვარი პატივისცემა დაკარგეს. მათ აღარ ემორჩილებოდნენ მეზობელი ქვეყნები. თბილისის ბევრი სოფელი გამოეყო მათ და ურთიერთობა თბილისსა და ისლამის ქვეყ-

თბ., 1970, გვ. 13; ო. ციტიშვილი, ქალაქ ბაღდადის ისტორიისათვის, თბ. 1968, გვ. 42—48; Средневековый город Средней Азии, с. 256—266.

⁹⁸ ე. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 13. მ. მასონი შენიშნავს, რომ შუა აზიის რიგ მსხვილ ქალაქებში მოსახლეობა ერთ მილიონ ნახევარსაც აღწევდა, მაგრამ ეს ციფრი, როგორც ჩანს, ამკარად გადაჭარბებულია. უკანასკნელ ხანს გამოქვეყნებული გამოკვლევების მიხედვით მერვის მოსახლეობა 82—140 ათასს შეადგენდა, სამარყანდის — 100—110, ბუხარის — 40—50-ს (Средневековый город Средней Азии, с. 265—266).

⁹⁷ ე. მარქსი, კაპიტალისტური წარმოების წინამორბედი ფორმები, თბ., 1952, გვ. 20.

⁹⁸ ე. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11—14.

⁹⁹ აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ე. წ. „გიგანტი ქალაქები“, აღმოსავლური გაგებით, საერთოდ არ იყო დამახასიათებელი საქართველოსათვის. ეს რომ ასე იყო, კარგად ჩანს თუნდაც მოგვიანო, კერძოდ, XVII—XVIII სს. საქართველოს ქალაქების მიხედვით სადაც ქალაქის მოსახლეობის რაოდენობა არ აღემატება 20—24 ათას მცხოვრებს (იხ. Ш. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, с. 140—144). „გიგანტი ქალაქები“ ასევე უცნობი იყო დასავლეთ ევროპისათვისაც შუა საუკუნეების ხანაში (ე. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 12—13; Средневековый город Средней Азии, с. 256, 259).

¹⁰⁰ ჟერკიდევ აღრე ნ. ბერძენიშვილი შენიშნავდა, რომ „ასეთი „აგარების“ გარეშე თბილისის, როგორც ქალაქის წარმოქმნის ვითარება ძნელად წარმოსადგენი იქნებოდა“ (საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 318, შენ. 37).

ნებს შორის გადავიდა გიაურთა ტომების ხელში, რომლებიც ყოველის მხრიდან გარს ერტყმიან თბილისს¹⁰¹.

წყაროს ეს ჩვენება უშუალოდ ეხება თბილისის საამიროს პოლიტიკური საზღვრების შევიწროებას. მაგრამ ჩვენი ყურადღება მიიპყრო იმ სოფლებმა, რომლებიც ქალაქის სანახებში, მის სასოფლო-სამეურნეო რაიონში მდებარეობენ. ამ სოფლების ჩამოშორება იმთავითვე ასუსტებს ქალაქის ეკონომიკურსა და პოლიტიკურ ძლიერებას. მაშასადამე, როგორც ჩანს, X ს. თბილისის სანახებში, მის ირგვლივ ბევრი სოფელი იყო განლაგებული.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ ვარაუდის სახით შეიძლება ითქვას, რომ ტაბარის მიერ დასახელებულ ციფრში (50000) შესაძლოა თბილისის სანახებში მცხოვრებთა ნაწილიც იგულისხმებოდეს. ერთი რამ კი ცხადია, რაც არ უნდა გაზვიადებული იყოს ეს ცნობა, იგი მაინც IX ს. თბილისის მოსახლეობის მრავალრიცხოვნობაზე მიგვითითებს.

ბულა-თურქის გამანადგურებელი ლაშქრობის შემდეგ თბილისი მალე კვლავ ერთ-ერთ მოწინავე ქალაქად იქცა მთელს ამიერკავკასიაში. ამას ერთხმად აღიარებენ უხტანესი, ისთახრი, იბნ-ჰალუკალი და სხვები.

თბილისის მოსახლეობა განსაკუთრებით უნდა გაზრდილიყო მას შემდეგ, რაც იგი ერთიანი საქართველოს დედაქალაქი გახდა. ხელსაყრელი მშვიდობიანი საგარეო პერიოდი, ხელოსნობისა და ვაჭრობის შემდგომი ზრდა-განვითარება იყო მთავარი პირობა ქალაქის მოსახლეობის გაზრდისა. აღნიშნულის სასარგებლოდ ლაპარაკობს თბილისის ერთ-ერთი ძველი კერამიკული სახელოსნოს, რომელიც IX—X სს.-ში რაღაც მიზეზის გამო გაუქმდა, ადგილზე ახალი საწარმოს აშენება თუ აღდგენა XI ს. ეს ახალი საწარმოო კომპლექსი მოიცავდა ვრცელ ტერიტორიას, ქალაქის გალავნის სამხრეთ კედლიდან ვიდრე დღევანდელ ბალნეოლოგიურ კურორტამდე¹⁰².

შემთხვევითი არ უნდა იყოს ჟამთააღმწერლის ერთი ცნობა იმის შესახებ, რომ ჭალალ ად-დინის მიერ 1226 წ. თბილისის აღებისას დაიღუპა 100 ათასი თბილისელი მცხოვრები¹⁰³.

წყაროს ეს ცნობა არც ისე გადაჭარბებული უნდა იყოს XIII ს. დამდეგის თბილისისათვის. ამასთან, აღნიშნულ ციფრში თუ ვიგულისხმებთ თვით თბილისის სანახების მოსახლეობის ნაწილსაც, ეს ასეც

¹⁰¹ Н. А. Караулов, Сведения арабских географов IX—X веков, СМОМПК, вып. 38, 1908, с. 56.

¹⁰² მ. ბიწიშვილი, მოქიქული კერამიკის საწარმო შუა საუკუნეების თბილისში IX—XIII სს., გვ. 68—69.

¹⁰³ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 178.

უნდა ყოფილიყო, მაშინ საექვო არ უნდა იყოს ჟამთააღმწერლის ზემოდასახელებული ციფრი. ყოველშემთხვევაში წყაროს ეს ცნობა ქალაქის მოსახლეობის მრავალრიცხოვნობაზე მიგვანიშნებს. ასე აქვს წყაროს ეს ცნობა გაგებული ივ. ჯავახიშვილს, რომელმაც მიუთითა, რომ რაგინდ გადაჭარბებულიც არ უნდა მოგვეჩვენოს ჟამთააღმწერლის მიერ დასახელებული ციფრი, იგი მაინც თბილისის „დიდი მოსახლეობის“ გამომხატველად შეიძლება მივიჩნიოთ, მით უფრო, რომ თბილისი დავით აღმაშენებლიდან მოყოლებული საქართველოს სამეფოსა და მთელი ამიერკავკასიის დედაქალაქად იქცა¹⁰⁴

სამშვილდის მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ საყურადღებო ცნობაა დაცული სომეხ ისტორიკოს თომა მეწოფელთან.

1440 წ. საქართველოს ჯეჰან შაჰი შემოესია, რომელმაც საშინელი ტრაგედია დაატრიალა სამშვილდეში. როგორც ამას თომა მეწოფელი გადმოგვცემს, აღდგომის დღეს მტერმა სამშვილდე აიღო და გამარჯვების ნიშნად მტრის მეომრებმა „1664 კაცის თავისაგან ქალაქის კარზედ შინარა დადგეს და 9400 ტყვედ ჩაიგდეს“. ამათ გარდა, მრავალი მოკლეს ტყეებში და ბუჩქნარებში, ხოლო 60 სასულიერო პირი კი ქალაქის კარებთან ამოხოცეს¹⁰⁵.

წყაროს თანახმად, სამშვილდემ ამ ტრაგიკულ ჟამს მოკლულთა და ტყვეთა სახით 11124-ზე მეტი მცხოვრები დაკარგა, რაც ქალაქის მთელი მოსახლეობის მხოლოდ გარკვეული ნაწილი იქნებოდა. წყაროს ეს ცნობა საყურადღებოა იმიტაც, რომ მაშინ, როცა ქალაქი ფაქტიურად დაქვეითების გზაზე იყო შემდგარი, მისი მოსახლეობა ჯერ კიდევ ხალხმრავალი ჩანს. ლოგიკური იქნება თუ ვიტყვით, რომ ქალაქ სამშვილდის მოსახლეობა გაცილებით მეტი იქნებოდა XI—XIII საუკუნეებში, მისი აყვავების ხანაში.

XI—XIII საუკუნეებში ასევე ხალხმრავალი იქნებოდნენ საქართველოს სხვა ქალაქებიც. მ. ივაშჩენკოს გამოთვლით, ადრეულ შუა საუკუნეთა ხანაში, რუსთავში 20000-მდე მცხოვრები უნდა ყოფილიყო¹⁰⁶. აღნიშნულის გამო ლ. ჭილაშვილი მიუთითებს, რომ „ასეთი გამოანგარიშება დიდად არ უნდა სცილებოდეს სინამდვილეს და ქალა-

¹⁰⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1966, გვ. 62. XIII ს. თბილისის მოსახლეობის მრავალრიცხოვნობის შესახებ აქვს საუბარი მარკო პოლოსაც (Книга Марко Поло. с. 252).

¹⁰⁵ თომა მეწოფელი, ისტორია, ლ. მელქსეთ-ბეგის გამოც., 1937, გვ. 27; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, თბ., 1967, გვ. 37; Ш. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, с. 64—65.

¹⁰⁶ გ. ლომთათიძე, რუსთავში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები, მსკა, I, 1955, 171; ლ. ჭილაშვილი, ქალაქი რუსთავი, გვ. 58.

ქის მოსახლეობის ასეთი მიახლოებითი ოდენობაც აუცილებლად მიუ-
თითებს რუსთავის სიძლიერეზე და მის მნიშვნელობაზე ადრეფეოდა-
ლურ ხანაში¹⁰⁷.

უდავოა, რომ რუსთავის მოსახლეობა გაცილებით მეტი უნდა ყო-
ფილიყო ჩვენთვის საინტერესო ხანისათვის, რაზედაც მიგვანიშნებს
იქ ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრებიც.

X ს. მეორე ნახევრის არაბი გეოგრაფი ალ-მუკადდასი ქალაქების
ჩამოთვლისას თელავის მიმართ შენიშნავს, რომ «в Тебла в руках
мусульман 500 домов, а большая часть жителей христиане»¹⁰⁸.
წყაროს მითითებიდან აშკარად ჩანს, რომ თელავის მოსახლეობის უმ-
რავლესობას ქრისტიანები შეადგენენ. თუკი მუსლიმანთა კომლი 500
მოიცავდა, წყაროს თანახმად ქრისტიანებისა ორჯერ მეტი უნდა ვი-
გულისხმოთ. გამოდის რომ X ს. მეორე ნახევარში თელავის მოსახ-
ლეობა 9 ათასს მაინც აღემატებოდა¹⁰⁹. ბუნებრივია, მისი მოსახლეობა
განსაკუთრებით უნდა გაზრდილიყო XII—XIII საუკუნეებში.

ურბანისტიკულ ლიტერატურაში უკვე დიდი ხანია რაც ქალაქის
მოსახლეობის გამოთვლის ახალ მეთოდს იყენებენ. ეს მეთოდი მდგომა-
რეობს შემდეგში: ერთ ჰა ფართობზე საშუალოდ 600—650 სულს ან-
გარიშობენ¹¹⁰. ყოველ 9 ჰა ფართობს 2 ჰა უნდა გამოაკლდეს (აქ იგუ-

¹⁰⁷ ლ. კ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ქალაქი რუსთავი, გვ. 58—59.

¹⁰⁸ СМОНПК. вып. 38, с. 9.

¹⁰⁹ მკვლევრები ერთხმად უთითებენ, რომ შუა საუკუნეებში ევროპის ქვეყნებსა
თუ მუსლიმანურ სამყაროში კომლის სულადობრივი რაოდენობა თითქმის ყველგან
ერთნაირი იყო. ჩვეულებრივ ერთ კომლში 5—6 სულს ანგარიშობენ (Средневековый
город Средней Азии, с. 259—260; Г. Джидди, Средневековый город Шема-
ха, с. 44). ივ. ჭავჭავაძე ერთ კომლში 5 სულს ანგარიშობს, მაგრამ იქვე შენიშნავს
რომ XIII ს. საქართველოში უეჭველია მეტიც იქნებოდა (საქართველოს ეკონომიური
ისტორია, 1907, გვ. 75).

¹¹⁰ სხვებელი მეთოდი ესპანეთის ქალაქების მიმართ გამოიყენა ტორეს ბალბას-
მა. მან ერთ ჰა. 348 სული იანგარიშა (Средневековый город Средней Азии, с. 257).
XIX ს-ის ბუხარის მაგალითზე ეს სამუშაო ჩაატარა ო. სუხარევა, რომელმაც ერთ ჰა.
საშუალოდ 125 სული იანგარიშა, ეზრავდათ უბანში კი—550—600 (О. А. Суха-
рева, К истории городов Бухаристана (историко-географические очерки),
Ташкент, 1958, с. 73). ო. ბოლშაკოვი მუსლიმანური ქალაქებისათვის ერთ ჰა. 400—
500 სულს ანგარიშობს. პარიზში XIV ს. ქალაქის 439 ჰაე. ცხოვრობდა 61098 კომლი,
ე. ი. ერთ ჰა. 500 სული მცხოვრები მოდიოდა (Средневековый город Средней Азии,
с. 258—259). უნდა შევნიშნოთ, რომ აღნიშნულ მეთოდით სარგებლობისას ერთგვარი
სიფრთხილეა საჭირო. საქმე ისაა, რომ არ ვიცით დასახლების რა ფორმასთან (ერთ-
სართულიანი თუ ორსართულიანი) გვაქვს საქმე. ვასათვალისწინებელია დასახლების
სიმჭიდროვეც. ამიტომ ამ მეთოდით მიღებული ციფრი მხოლოდ სხვა მასალასთან შესა-
დარებლად შეიძლება იქნას გამოყენებული.

ლისხმება ქუჩები, ბაზრები, საზოგადოებრივი დანიშნულების სხვა შენობები). დარჩენილი ფართობი უნდა გამრავლდეს 650-ზე და მიღებული ციფრი იქნება შაჰრისტანის მოსახლეობის რაოდენობის გამომხატველი. მაგრამ, როგორც ფიქრობენ, მოსახლეობის დიდი ნაწილი ქალაქის კედლებს გარეთ ცხოვრობდა. ვარაუდობენ, რომ რაბადშიც იმდენივე უნდა ყოფილიყო, რამდენიც შაჰრისტანში.

აღნიშნული მეთოდით სცადა გ. დეიდლიმ ქალაქ შემახიას მოსახლეობის რიცხვის დადგენა. XII ს. შემახიას კედლით შემოზღუდული ტერიტორია (შაჰრისტანი) 91 ჰა. უდრიდა. მეთოდის თანახმად ($70 \times 650 = 45500 \times 2 = 91000$) მან დამრგვალებული სახით 100 ათასი მცხოვრები მიიღო¹¹¹. აზერბაიჯანელი მეკვლევრები, წერილობითი წყაროების მიხედვით, დაახლოებით ამდენსავე ვარაუდობენ შემახიაში XII—XIII საუკუნეებში¹¹².

ახლა, ზემოდასახელებული მეთოდის მიხედვით, ვცადოთ თბილისის მოსახლეობის რაოდენობის დადგენა XII—XIII სს.

როგორც უკვე ითქვა, ძველი თბილისის ტერიტორია მოიცავდა დაახლოებით 80 ჰა. მეთოდის თანახმად, აღნიშნულ ფართობზე (62×650) უნდა ეცხოვრა 40300 სულს. თუ ამდენსავე ვივარაუდებთ ქალაქის სხვა უბნებში (ისანი, ხელოსანთა უბანი — სამასი არაგველის სახ. ბალთან, თანამედროვე პუშკინისა და ვერას შორის მდებარე ტერიტორია) გამოდის რომ XII—XIII სს. თბილისში ცხოვრობდა 80600 სული¹¹³. თუ გავითვალისწინებთ ჩვენს მიერ უკვე ზემომოტანილ წყაროთა არაპირდაპირ მონაცემებს თბილისის მოსახლეობის შესახებ და საქართველოს ვითარებას XII—XIII სს., მაშინ გადაჭარბებულად არ უნდა მოგვეჩვენოს თბილისში 80—90 ათასი მცხოვრები სულის არსებობა¹¹⁴.

¹¹¹ Г. А. Джидди, Средневековый город Шемаха, с. 44—45. ო. ბოლშაკოვის გამოანგარიშებით შერვის მოსახლეობა 150 ათასს უდრიდა, სამარყანდის — 100—110, ხორეზმის — 200, ზუხარის — 40—50 ათასს (Средневековый город Средней Азии, с. 265—266.).

¹¹² С. А. Ашурбейли, Социальная структура городского населения Ширвана в XI—первой четверти XIII в., Бартольдские чтения, год четвертый, тезисы докладов и сообщений, М., 1978, с. 7.

¹¹³ შ. მესხია XII—XIII სს. თბილისში 70—80 ათასს ვარაუდობს (შ. მესხია და სხვ., თბილისის ისტორია, გვ. 48), ხოლო ზოგი მეკვლევარი 100 ათასზე მეტს (მ. კარბელაშვილი და სხვ., თბილისის ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი, გვ. 12).

¹¹⁴ ივ. ჯავახიშვილის ენაწილით საქართველოს მოსახლეობა XIII ს. პირველ ნახევარში 5000000 მცხოვრებს შეადგენდა, 1770 წლისათვის კი — 600000 (საქართველოს ეკონომიური ისტორია, 1907, გვ. 75—79). XIII ს. შემდგომ პერიოდში თბილისის მო-

ჩვენ მიახლოებით უკვე ვიცით, რომ დმანისის ტერიტორია 26 პა-ს შეადგენდა, ახალქალაქის — 18-ს, რუსთავის 20-ს. აღნიშნული ფართობის შესაბამისად დმანისში ცხოვრობდა 29860 სული, ახალქალაქში — 18200, რუსთავში — 23400.

დასახელებული ციფრები შუა საუკუნეების ქალაქისათვის უმნიშვნელო და გადაჭარბებული არ უნდა იყოს.

მიღებული ციფრები თვალნათლივ მოწმობენ საქართველოს ქალაქების მოსახლეობის განუხრელ ზრდას XI—XIII სს.

საქართველოს სხვა ქალაქების შესახებ, სამწუხაროდ, რაიმე ხელშესახები მასალა არ მოგვეპოვება. მაგრამ არ შეეცდებით თუ ვიტყვით, რომ ისინიც ასევე ხალხმრავალი იქნებოდნენ აღნიშნულ ხანაში.

სახლეობის რიცხვი საგრძნობლად შეცოცრდა. მაგალითად: XVII ს. 80-იანი წლებში იტალიელი მხიონერის დიონიო კარლის ცნობით, თბილისის მოსახლეობა 12000 სულს აღწევდა (დიონიო კარლი, თბილისის აღწერა, ბ. გიორგაძის თარგმანი, მსკი, 1951, ნაკ. 29, გვ. 156). 1770 წლის მონაცემებით თბილისში 20000 სული ცხოვრობდა (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, თბ., 1973, გვ. 519; Ш. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, с. 141). 1803 წ. თბილისში 14620 სული ითვლებოდა (შ. მესხია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 141).

III. საქართველოს ქალაქების ეკონომიკური ვითარება და საპაჰრო ურთიერთობანი XI—XIII საუკუნეებში

§ 1. ხელოსნობა და ხელოსნური წარმოების ძირითადი ღარბები

შუა საუკუნეების ქალაქი ძირითადად წარმოადგენდა არა მარტო პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ, არამედ ხელოსნობის და ვაჭრობის ცენტრს. როგორც ამას ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა შუა საუკუნეების ქალაქი „აღებ-მიცემობისა და ხელოსნობა-მრეწველობის დედაბუდე იყო“¹.

ხელოსნობა და ვაჭრობა, საქალაქო ცხოვრების ეს ორი დარგი², ერთმანეთთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული და, როგორც ამას მარქსიზმის ფუძემდებლები უთითებენ, ზოგჯერ „მრეწველი იმავე დროს ვაჭარიც იყო“³.

როგორც ცნობილია, ვაჭრობა დამოკიდებულია წარმოების განვითარებაზე; „ვაჭრობა კი არ არევოლუციონერებს მრეწველობას, არამედ მრეწველობა არევოლუციონერებს მუდამ ვაჭრობას“⁴. ამიტომ, ბუნებრივია, საერთოდ ქალაქის, კერძოდ კი ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებაში მისი ხვედრითი წონისა და ეკონომიკური დონის წარმოჩენა-განსაზღვრისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება საქალაქო ხელოსნური წარმოების შესწავლას.

საერთოდ, შუა საუკუნეების ქალაქის ეკონომიკური მდგომარეობა ძირითადად დამოკიდებული იყო ხელოსნობის, „საქალაქო ცხოვრების“ ამ „განუყრელი ნაწილის“ განვითარებაზე⁵.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქალაქები, საქალაქო წყობილება და ცხოვრების ვითარება XVII—XVIII სს., გვ. 54.

² შუა საუკუნეების ქალაქის როგორც მუდმივი საცხოვრებელი პუნქტის იერსახე განსაზღვრება ხელოსნობითა და ვაჭრობით. სწორედ ამ ორმა დარგმა აქცია იგივეა თუ იმ ქვეყნის ეკონომიკისა და კულტურის ცენტრად (Б. Д. Греков, Киевская Русь, с. 94; М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, с. 8).

³ კ. მარქსი და ფრ. ენგელსი, ფოიერბახი. მატერიალისტური და იდეალისტური შეხედულებების დაპირისპირებულობა, თბ., 1968, გვ. 34.

⁴ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, ნაწ. I, თბ., 1959, გვ. 422.

⁵ ვ. ი. ლენინი, კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში, თბ. ტ. 3, მე-4 გამოც., თბ., 1948, გვ. 383.

როგორც ამას ფრ. ენგელსი გვასწავლის, შუა საუკუნეებში ყველგან არსებობდა წვრილი წარმოება, რომელიც დაფუძნებული იყო მშრომელთა კერძო საკუთრების ნიადაგზე და რომ „სოფლად ბატონობდა წვრილი, თავისუფალი ან მეხევრე ყმა გლეხის მიწათმოქმედება, ქალაქებში — ხელოსნობა“⁶.

ხელოსნური მრეწველობის პირვანდელი უმარტივესი ფორმა ნატურალურ-კარჩაკეტილი მეურნეობისათვის დამახასიათებელი ოჯახური მრეწველობა იყო. ვ. ი. ლენინის განმარტებით, ოჯახურ მრეწველობად იწოდებოდა თვით ოჯახური მოთხოვნილების ანუ თვითმომსახურების დაკმაყოფილების მიზნით „ნედლი მასალის გადამუშავება იმავე მეურნეობაში (გლეხის ოჯახში), სადაც ეს მასალა მოპოვებული“⁷. ასეთ პირობებში წარმოება უმთავრესად თვითმომხმარებას ემსახურებოდა. მაშასადამე, აქ გაცვლა არ არსებობდა, ამიტომ პროდუქტები არც ლეზულობდნენ სასაქონლო ხასიათს. გასაყიდი საქონლის წარმოება გლეხმა მხოლოდ მაშინ დაიწყო, როცა აღმოჩნდა, რომ იგი გარდამეტს აწარმოებდა. როცა „ეს გარდამეტი... გასასყიდად იქნა გადატანილი, საქონლად იქცა“⁸ კიდეც.

რაც შეეხება ქალაქელ ხელოსნებს, მათ იმთავითვე გაცვლისათვის უნდა ეწარმოებინათ, თუმცა ისინი „თავიანთი მოთხოვნილებების უდიდეს ნაწილს საკუთარი წარმოებით იკმაყოფილებდნენ“⁹. ამასთან, როგორც ამას კ. მარქსი შენიშნავს, საქალაქო მრეწველობა, როგორც კი „განცალკევდება მიწათმოქმედებისაგან, მისი პროდუქტები იმთავითვე საქონელს წარმოადგენენ“¹⁰.

საწარმოო ძალთა ზრდა-განვითარება, საზოგადოებრივი შრომის დანაწილების პროცესის შემდგომი გაღრმავება ხელს უწყობდა ხელოსნობის გაფართოებას, ქმნიდა ხელოსნობის ახალ დარგებს ცალკეული სპეციალობებით. აღნიშნული პროცესი შეინიშნება XI—XIII საუკუნეების საქართველოს ქალაქებშიც.

საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების დამთავრებამ, ქვეყნის ეკონომიკურმა აღმავლობამ, მეზობელ ქვეყნებთან სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის გაფართოებამ, ქალაქის მოსახლეობის ზრდამ გამოიწვია მოთხოვნილების გაზრდა ხელოსანთა ნაწარმზე, რის შედეგადაც ხელოსნურმა წარმოებამ თავისი განვითარების უმაღლეს დონეს მიაღწია სწორედ XI—XIII საუკუნეებში.

⁶ ფრ. ენგელსი, ანტი-დიურინგი, თბ., 1952, გვ. 318.

⁷ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 3, 382.

⁸ ფრ. ენგელსი, ანტი-დიურინგი, გვ. 323.

⁹ იქვე.

¹⁰ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, გვ. 421.

XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქებში შეინიშნება წერილი ხელოსნური წარმოების კონცენტრაცია და ხელოსნური წარმოების შედარებით მსხვილი ცენტრების წარმოქმნა. ამავე დროს ხელოსნური წარმოება თანდათანობით კარგავს ადრინდელ ხასიათს¹¹ და უფრო და უფრო სასაქონლო იერს იღებს.

წერილობითი წყაროების მონაცემებითა და არქეოლოგიური მასალის მიხედვით ირკვევა, რომ აღებული ხანის საქართველოს ქალაქებში ცნობილი და განვითარებული იყო შუა საუკუნეებში არსებული ხელოსნობის თითქმის ყველა დარგი¹². ამასთან ირკვევა ისიც, რომ კიდევ უფრო ღრმავდება ცალკეული დარგების სპეციალიზაცია. ეს უკანასკნელი განსაკუთრებით დამახასიათებელია შუა საუკუნეების ხელოსნური წარმოებისათვის, როცა ხელით შრომის პირობებში ხდება წარმოების ზრდა.

XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქებში არსებული ხელოსნური წარმოებიდან შეიძლება გამოვყოთ შემდეგი ძირითადი დარგები: მეთუნეობა, ფეიქრობა, მინის წარმოება, სხვადასხვა ლითონის ნაკეთობათა დამზადება, საიუველირო საქმე, ძვირფასი ქვების დამუშავება, ხის, ქვის, ძვლის, ტყავის და მრავალი სხვა დარგი.

საქალაქო ხელოსნობის რიგი დარგების შესახებ წერილობითი წყაროები ძალზე მწირ ცნობებს შეიცავს. ასეთ პირობებში გადამწყვეტი სიტყვა არქეოლოგიურ მასალას ეკუთვნის. მაგრამ აქაც გასაგები მიზეზების გამო შედარებით სრული წარმოდგენა გვექნება მხოლოდ კერამიკულ წარმოებაზე. თუმცა ეს იმას არ ნიშნავს, რომ სხვა დარგები, კერძოდ, საფეიქრო წარმოება მასზე ნაკლებ იყო განვითარებული. საფეიქრებელია რომ საქალაქო მეურნეობაში საფეიქრო წარმოება თავისი მასშტაბურობითა და ხედრითი წონით ერთ-ერთი წამყვანი დარგთაგანი იქნებოდა.

დღეს, არქეოლოგიური გათხრების წყალობით, უკვე კარგადაა ცნობილი, რომ საქართველოს შუა საუკუნეების ქალაქებში ადგილობრივ არსებობდა საშაოდ მძლავრი კერამიკული წარმოების კერები.

¹¹ ეპოქის ერთ-ერთ დამახასიათებელ ნიშნად ნ. ბერძენიშვილს მიაჩნდა ის, რომ ხელოსნობა უკვე „დიდი ხანია გადაცდა ადგილობრივ მცირე რაიონის საზღვრებს, სენიორის („სამთავროს“) საზღვრებს“ (საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, თბ., 1974, გვ. 205).

¹² ხელოსანთა აღმნიშვნელი ცალკეული ცნებების შესახებ იხ. შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, ტ. I, თბ., 1982, გვ. 15—163; ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, თბ., 1973, გვ. 53; გ. აფრასიძე, ფილოდალური ქალაქის წარმოშობა საქართველოში („ახალქალაქობის“ ხანა, IX—X სს.), საისტორიო კრებული, IV, თბ., 1974, გვ. 188—192.

ამ მხრივ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო 1948—1949 წლებში ძველ თბილისში, სამასი არაგველის ბალთან ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრები, სადაც აღმოჩნდა თიხის ჭურჭლის გამოსაწვავი ჭურა-სახელოსნოები, უამრავი სხვადასხვა დანიშნულების კერამიკული მასალა, როგორც მზა, ისე წუნდებული თუ ნახევარფაბრიკატების სახით¹³. ეს აღმოჩენა იმითაცაა საყურადღებო, რომ მოქიქული ჭურჭლის დამამზადებელი ჭურა-სახელოსნო საქართველოში ჯერჯერობით აქაა ფიქსირებული¹⁴, თუმცა სხვა ქალაქებშიც დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი მოქიქული ჭურჭელი, ზოგჯერ წარმოების კვალის — წუნდებულის თუ ნახევარფაბრიკატების სახითაც კი.

ასე რომ, თუკი ადრე კერამიკული საწარმოების ადგილობრივ არსებობის შესახებ მხოლოდ ვარაუდის გამოთქმა შეიძლებოდა, აღნიშნულმა აღმოჩენამ უკვე მკვიდრი საფუძველი შექმნა კერამიკული წარმოების, როგორც ხელოსნობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დარგის ყოველმხრივი შესწავლისათვის.

ბუნებრივია, ისეთ ხალხმრავალ და მნიშვნელოვან ქალაქს, როგორიც თბილისი იყო, ერთი საწარმო კერა ვერ გაწვდებოდა. მას კიდევ უნდა ჰქონოდა ასეთივე მნიშვნელობის სახელოსნო უბნები. როგორც ეს არქეოლოგიური გათხრებით გაირკვა ერთ-ერთი ასეთი უბანი უნდა არსებულებოდა ანჩისხატის ეკლესიის მიდამოებში¹⁵.

ჯერ კიდევ ადრე, დმანისის პირველი არქეოლოგიური შემსწავლელი ლ. მუსხელიშვილი შენიშნავდა, რომ დმანისის საკუთარი კერამიკული წარმოება უნდა ჰქონოდა¹⁶. ეს ადრე გამოთქმული ვარაუდი დადასტურდა. მრავალწლიანი არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შე-

¹³ გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წლის ზამთარში; ო. ჯაფარიძე, „განჯისკარის“ 1948 წლის არქეოლოგიური გათხრის ანგარიში. ორივე ანგარიში დაბეჭდილია კრებულში; მსკა, I, თბ., 1955; გ. ლომთათიძე, თბილისის არქეოლოგიური შესწავლილობა, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. V, ნაკ. I, თბ., 1960, გვ. 171.

¹⁴ კერამიკული სახელოსნო დიდ ტერიტორიაზე იყო გაშლილი, ქალაქის გალენის სამხრეთ კედლიდან ვიდრე ბალნეოლოგიურ კურორტამდე (მ. მიწიშვილი, მოქიქული კერამიკის საწარმო შუა საუკუნეების თბილისში IX—XIII სს., გვ. 15). კერამიკული საწარმოს გვერდით მინის სახელოსნოს დადასტურება, იქვე ახლოს საოქრომჭედლოს არსებობა არქეოლოგებს საფუძველს აძლევს ე. წ. „კერამიკოსთა უბანში“ ივარაუდონ მთელი საწარმოო კომპლექსი (გ. ლომთათიძე, თბილისის არქეოლოგიური შესწავლილობა, გვ. 171; მ. მიწიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 68—69).

¹⁵ ი. გძელიშვილი, ო. ტყეშელაშვილი, თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები, გვ. 28—29.

¹⁶ ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 444.

მდეგ დმანისშიც გამოჩნდა წარმოების უშუალო კვალი¹⁷. ამასთან, ზოგი მკვლევარი ფიქრობს, არც უსაფუძვლოდ, რომ დმანისსაც, მსგავსად თბილისისა, რამდენიმე კერამიკული საწარმო უნდა ჰქონოდა¹⁸.

არქეოლოგიურმა გათხრებმა რუსთავშიც გამოავლინა კერამიკული სახელოსნო. აქაც არქეოლოგი-მკვლევრები ერთზე მეტ სახელოსნოს არსებობას გულისხმობენ¹⁹.

თელავში ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ გამოავლინა ხელოსანთა უბანი სამეფო ციხე-დარბაზის სამხრეთით, სადაც ფიქსირებული იქნა კერამიკული ქურის ნაშთი, სათუნე ქურის სოლების უამრავი ნიმუში, ნახევარფაბრიკატები თუ წუნი. მის გვერდით აღმოჩნდა უამრავი მრავალფეროვანი მოჭიქული და მოუჭიქავი კერამიკული მასალა²⁰. ციხის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ქურებისათვის დამახასიათებელი თიხის სოლის ნატეხები და წარმოების წუნის არსებობა მკვლევრებს სამართლიანად აფიქრებინებს უშუალოდ ციხის ტერიტორიაზეც საკუთარი სათუნე სახელოსნოს არსებობას²¹.

უჯარმის, ახალქალაქის, ჟინვალის განთხარ არქეოლოგიურ მასალაში თავისებური კერამიკული მასალის და მის გვირდით სათუნე ქურის სოლების, ნახევარფაბრიკატების თუ წუნის არსებობა საფუძველს აძლევს მკვლევრებს ამ პუნქტებშიც ივარაუდონ საკუთარი კერამიკული წარმოება²². საკუთარი კერამიკული სახელოსნოები უნდა ჰქონო-

17 ვ. ჯაფარიძე, ნაქალაქარ დმანისის არქეოლოგიური გათხრა, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის XIV სამეცნიერო სესია, თბილისი, 1966.

18 მ. მიწიშვილი, მოჭიქული ჭურჭელი ძველ საქართველოში XI—XIII სს., გვ. 72—75.

19 გ. ლომთათიძე, რუსთავში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები, გვ. 187, 201; ლ. კილაშვილი, ქალაქი რუსთავი, გვ. 136; მ. მიწიშვილი, მოჭიქული ჭურჭელი ძველ საქართველოში, გვ. 71—75; მ. მიწიშვილი, მ. ჩხარტიშვილი, 1972 წლის რუსთავის ციხეზე წარმოებული (სამხრეთის სექტორი) თხრის ანგარიში.

20 ც. ჩიკოიძე, არქეოლოგიური მასალები თელავის ისტორიისათვის შუა ფეოდალურ ხანაში, გვ. 141; მისივე, ქალაქ თელავის ისტორიისათვის, გვ. 34—43; მისივე, ქალაქი თელავი, გვ. 42—44.

21 ც. ჩიკოიძე, ქალაქი თელავი, გვ. 41.

22 მ. მიწიშვილი, მოჭიქული ჭურჭელი ძველ საქართველოში, გვ. 69—71; ე. ჯანდიერი, ჯავახეთის ახალქალაქის ისტორიისათვის, გვ. 45—56; მ. მარგველაშვილი, ჟინვალის ნაქალაქარი, ჟინვალის ექსპედიცია (მეორე სამეცნიერო სესიის მასალები), თბ. 1981, გვ. 38. XI—XIII სს. სამშვილდესაც საკუთარი კერამიკული წარმოება ჰქონდა. მზადდებოდა მოჭიქული და მოუჭიქავი ჭურჭელი, რომლითაც მზადდებოდა მასობრივი სოფლები (ი. გძელიშვილი, ნასოფლარი ნაქივკაშების თხრის შედეგები, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, XVII, № 7, 1956; მისივე, ნასოფლარი ნაქივკაშები, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, XX XIV, № 3, 1964; მისივე,

დათ დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ ქალაქსაც (სოხუმი, ოჩამჩირე)²³.

როგორც მოტანილი მასალიდან ჩანს, ჩვენთვის საინტერესო პერიოდისათვის, საქართველოს თითქმის ყველა ძირითად ქალაქს ჰქონდა თავისი საკუთარი კერამიკული წარმოება, ზოგს ერთი, ზოგს ერთზე მეტი, რაც ამ ქალაქების სიდიდისა და ეკონომიკური ძლიერების უტყუარი მოწმობაა. აღნიშნულ საწარმო კერებში დამზადებული ნაწარმი გამოირჩეოდა თავისი მრავალფეროვნებით, დამზადების მაღალი ტექნოლოგიითა და მხატვრული ღირებულებით. ამ მხრივ განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევს მოქიქული კერამიკა.

მოქიქული კერამიკის წარმოება უშუალოდაა დაკავშირებული ქვეყნის ეკონომიკურ აღორძინებასა და საქალაქო ცხოვრების აღმავლობასთან. ამდენად მისი წარმოების ქრონოლოგიურ განსაზღვრას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება, თუმცა, სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ საკითხის ირგვლივ აზრთა სხვაობაა²⁴.

მოქიქული კერამიკა, საქართველოს სხვადასხვა ქალაქებში (თბილისი, რუსთავი, დმანისი, უჯარმა) მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, სპეციალურად შეისწავლა მ. მიწიშვილმა.

მ. მიწიშვილმა თავის გამოკვლევებში ყურადღება მიაქცია მოქიქული კერამიკის წარმოების ქრონოლოგიურ საკითხებს; მან მოახდინა მთელი მასალის კლასიფიკაცია, რის შედეგადაც დამზადების ტექნიკის მიხედვით გამოყო ორი ჯგუფი. აღნიშნული მასალა მ. მიწიშვილმა შეადარა აზერბაიჯანის, სომხეთის, შუა აზიის, ზერსონესის. სამარის და ირანის ამავე ტიპის მასალასთან. დასახლებულ პუნქტებში არსებული მოქიქული ჭურჭლის კლასიფიკაციამ და ანალოგიურ მასალასთან შეჯერებამ განსაზღვრა მოქიქული კერამიკული წარმოების ორი პერიო-

რუსთაველის ეპოქის ქართული სოფელი, კრ., საქართველო რუსთაველის ხანაში, თბ., 1966, გვ. 194).

23 ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ქართული კერამიკა (XI—XIII სს.), თბ., 1956, გვ. 39.

24 ამის შესახებ იხ. ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 444; ზ. მაისურაძე, ქართული მხატვრული კერამიკა XI—XIII სს., თბ., 1953, გვ. 7; ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 39—41; გ. ლომთათიძე, თბილისის არქეოლოგიური შესწავლილობა, გვ. 164; მისივე, ფეოდალური საქართველოს ქალაქებისა და საწარმოო კერათა ისტორიისათვის, გვ. 9; ი. გძელიშვილი, ო. ტყეშელაშვილი, თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები, გვ. 49; მ. სინაურიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის კერამიკა, მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, თბ., 1966, გვ. 88; ლ. კილაშვილი, ქალაქი რუსთავი, გვ. 133; მისივე, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, II, გვ. 144—148.

დის არსებობა საქართველოში — IX—X და XI—XIII საუკუნეები²⁵.

ამრიგად, გვაქვს საფუძველი დავასკვნათ, რომ მოქიქული კერამიკის წარმოება, როგორც კერამიკული წარმოების გარკვეული დარგი, ხანგრძლივი ინტერვალის შემდეგ²⁶, IX ს. მაინც, კვლავ ხელახალ აღორძინებას განიცდის. მისი ხელახალი გამოცოცხლება-აღორძინება თან ემთხვევა ქვეყნის ეკონომიკურ აღმავლობას, ფეოდალური ქალაქის წარმოშობა-ჩამოყალიბებას საქართველოში.

მოქიქული კერამიკის სერიული წარმოება, მისი მასშტაბურობა განსაკუთრებით იზრდება XI—XIII საუკუნეებში. ეს კარგად ჩანს თბილისში არსებული მოქიქული კერამიკული საწარმოს მაგალითზე, რომელიც ამ ბოლო დროს მონოგრაფიულად იქნა შესწავლილი²⁷.

მოქიქული ქურჭლის ადრეული (IX—X სს.) ნიმუშები დადასტურებულია უჯარმაში, რუსთავეში, დმანისსა და თბილისში²⁸. ასევე თელავსა²⁹ და ახალქალაქში³⁰. მაგრამ მისი მასიური წარმოება და თვისობრივი ზრდა მოდის უშალოდ XI—XIII სს.

განთხარი არქეოლოგიური მასალის შესწავლის საფუძველზე მიჩნეულია, რომ ცისფრად მოქიქული ჯამების მასიური დამზადება მოდის XI ს., ამოკაწვრით მოხატული და ერთფერად მოქიქული ჯამებისა — XII ს., ხოლო ამავე საუკუნის ბოლო მეოთხედში იწყება მწეანედ და მრავალფერად მოქიქვა. ამ უკანასკნელის მასიური წარმოების პერიოდი XIII ს. პირველი ნახევარია³¹.

თბილისის კერამიკული სახელოსნოს არქეოლოგიურმა შესწავლამ ცხადყო, რომ საწარმო უწყვეტლევ მუშაობდა (ყველა ადგილი საწარმოსი საცესე იყო მზა, ნახევარფაბრიკატების და წუნდებული ნაწარმით) და XII—XIII სს. მან ფართო მასშტაბებს მიაღწია, რაზედაც მეტყვე-

25 მ. მიწიშვილი, IX—X საუკუნეების ქართული მოქიქული კერამიკა, „მაცნე“, № 2, 1967, გვ. 285—294; მისივე, მოქიქული ქურჭელი ძველ საქართველოში IX—XIII სს.

26 მოქიქული ქურჭელი ჯერ კიდევ ადრე, შუა საუკუნეებამდე იყო ცნობილი საქართველოში (იხ. ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 144).

27 მ. მიწიშვილი, მოქიქული კერამიკის საწარმო შუა საუკუნეების თბილისში IX—XIII სს., თბ., 1979.

28 მ. მიწიშვილი, მოქიქული ქურჭელი ძველ საქართველოში, გვ. 67—70.

29 ც. ჩიკოძე, ქალაქ თელავის ისტორიისათვის, გვ. 27—44; მისივე, ქალაქი თელავი, გვ. 56—64.

30 ე. ჯანდიერი, ჭავჭავთის ახალქალაქის ისტორიისათვის, გვ. 51—69; მისივე, შეღებოლი ქურჭელი ჭავჭავთის ახალქალაქის ნამოსახლარიდან, ისტ. ინსტ. ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნ. მუშაკთა სამეცნ. კონფერენცია, თეზისები, 1972.

31 მ. მიწიშვილი, მოქიქული კერამიკის საწარმო შუა საუკუნეების თბილისში, გვ. 27—66; ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 145—148; ც. ჩიკოძე, ქალაქი თელავი, გვ. 55—56.

ლებს სახელოსნოში დამზადებული კარგი ხარისხის დიდძალი პროდუქცია³².

საქართველოს ქალაქებში მოქმედი კერამიკული სახელოსნოები უშვებდნენ მრავალსახოვან მოქიქულ ჭურჭელს (ჯამები, ქვაბ-ქოთნები, ქილები, ხელადები, სამარილები, კრაქები, ფიალა, სასმისი, სამელნე და სხვ.) როგორც ერთფერადს (ცისფერი, მწვანე, ღვიძლისფერი), ისე მრავალფერადს სხვადასხვა ორნამენტით შემკულს³³.

ზემოდასახელებულ სახელოსნოებში მოქმედი ხელოსნები ჰქიჯებდნენ არა მარტო სამზარეულო დანიშნულების ჭურჭელს, არამედ სამშენებლოსაც, კერძოდ კი — კრამიტსა და შორენეცეებს³⁴.

ზემომოტანილი მასალა აშკარას ხდის, რომ სახელოსნოებში (განსაკუთრებით ეს ითქმის თბილისის კერამიკულ საწარმოზე) დამზადებული პროდუქცია იმთავითვე სასაქონლო ხასიათს ატარებდა. ამასთან, ჭურჭელის დამზადების მაღალი ტექნოლოგია, მისი მრავალსახეობა და რთული ორნამენტირება ცხადყოფს მხატვარ-კერამიკოსთა მაღალკვალიფიციურობას.

XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქებში მოუქიქავი კერამიკული წარმოება გაცილებით უფრო ფართო მასშტაბითაა წარმოდგენილი, ვიდრე მოქიქული. წინარე საუკუნეებისაგან განსხვავებით, აღნიშნულ ხანაში მოუქიქავი კერამიკული წარმოება ხასიათდება ძველი ფორმების დახვეწით და ახლის გაჩენით, კერძოდ: მზადდება თხელკედლანა ჭურჭელი, იწყება კერამიკული ნაწარმის მოხატვა წითელი და შავი

32 მ. მიწიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41—42.

33 მ. მიწიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43—65; ლ. ქილაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 145—148; ც. ჩიკოიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55—56; ე. ჯანდიერი, წაეახეთის ქალაქის ისტორიისათვის, გვ. 63; მ. მარგველაშვილი, თინეალის ქალაქარი, გვ. 34—36.

34 გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წლის ზამთარში, გვ. 151—152; ც. ჩიკოიძე, ქალაქი თელავი, გვ. 45—46; მ. მარგველაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36. XI ს. ერთ ძეგლში ნათქვამია: „ეკლესიაჲ მთავარანგელოზთაჲ აღაშენა ყოვლითურთ: მოხატვით, გამოქიქვით, დაპრელებით“ (ივ. ჯაფარიშვილი, ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, გვ. 156). გ. ლომთათიძეს შენიშვნით, აქ „გამოქიქვა“ სწორედ მოქიქული შორენეცეებით კედლის მოპირკეთებას ნიშნავს (არქეოლოგიური გათხრა თბილისში, გვ. 159). აღსანიშნავია ისიც, რომ შუა საუკუნეების ხანაში საქართველოს ფარგლებს გარეთ მოქიქული კრამიტი არსად გვხვდება. ამიტომ ფიქრობენ, რომ XII ს. მოქიქული კრამიტი უშალოდ საქართველოშია შექმნილი (ჯ. ჯღამაია, სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში, თბ., 1980, გვ. 87. იხ. აგრეთვე გვ. 36—40).

საღებავებით, რთულდება ორნამენტაციის გამოყვანის ხერხები: ჩნდება ამოკაწვრა და ამასთან იწყება ნაწარმის სერიული წარმოება³⁵.

ხსენებულ სახელოსნო ცენტრებში მზადდებოდა სუფრის (ჯამები, სამარილეები, სხვადასხვა ფორმის სასმისები, სურები, ხელალები), სამზარეულო (ქოთნები, ქვაბ-ქოთნები, კეცები, ხუფები, კოჭები), სამეურნეო (ჩაფები, დერგები, ქვევრები, საღვებელი, კრაქები), სამშენებლო (კრამიტი, შორენკეცი, აგური³⁶, წყალსადენის მილები) დანიშნულების მრავალი სხვადასხვა სახისა და ფორმის ნაწარმი³⁷, რომელიც გამოირჩეოდა სახეების ნაირსახეობით და დამზადების მაღალი ტექნოლოგიით.

ზემომოტანილი არქეოლოგიური მასალის მიხედვით ნათელი ხდება, რომ XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქებში მზადდებოდა მრავალფეროვანი თიხის ნაწარმი (მოქიქული, მოუქიქავი), რომლის უდიდესი ნაწილი საბაზროდ იყო განკუთვნილი³⁸, როგორც ჩანს. საექსპორტოდაც კი. ამის საფუძველს გვაძლევს ამა თუ იმ სახელოსნოში ეკრამიკული ნაწარმის დიდი რაოდენობით დამზადება და მისი აღმოჩენა სხვა პუნქტებში. ამასვე გვაფიქრებინებს „სამყაროს საკვირველებათა“ ავტორის ცნობა თბილისური „ფიალების“ ექსპორტის შესახებ³⁹.

35 ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 149; ც. ჩიკოძე, ქალაქი თელავი, გვ. 66; ე. ჭანდიერი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 63.

36 „ქართული აგური“ იმდენად არის დამახასიათებელი შუა საუკუნეების მშენებლობისათვის და გავრცელებული დიდ ტერიტორიაზე, რომ მკვლევართა ერთი რიგი (მაგ. დე ბოკი) ვარაუდობს საქართველოდან მის ექსპორტსაც კი მეზობელ ქვეყნებში, კერძოდ ბიზანტიაში (იხ. ლ. კილაშვილი ქალაქები..., II, გვ. 154—155).

37 ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 352; გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში, გვ. 150—159; მისივე, რუსთაში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები, გვ. 186; ე. ჭანდიერი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 63—67; ც. ჩიკოძე, ქალაქი თელავი, გვ. 46—56, 67—68; მ. შარგველაშვილი, ჟინვალის ნაქალაქარი, გვ. 34—36; ც. ლომიძე, ნასოფლარი „მღვიმე“, გვ. 54—56; გ. ჩხეულიშვილი, „დედებიანისა“ და „დიდრუის“ ნასოფლარები, გვ. 61. სამივე ანგარიში დაბეჭდილია კრებულში: ჟინვალის ექსპედიცია (მეორე სამეცნიერო სესიის მასალები), თბ., 1981; ქ. ჭალაია, სამშენებლო ეკრამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში, გვ. 28—41, 56—62; შ. ხიდაშელი, სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენი, შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბ., 1938, გვ. 264.

38 რუსთავის ეკრამიკული მასალის მიხედვით ლ. კილაშვილმა ივარაუდა, რომ რუსთავის ხელოსნურ წარმოებაში სასაქონლო პროდუქციის დიდ ნაწილს ეკრამიკა წარმოადგენდა (ქალაქი რუსთავი, გვ. 175).

39 „სამყაროს საკვირველებათა“ ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 29. წყაროს „ფიალებს“ არქეოლოგები სამართლიანად აიგივებენ თიხის კურკელთან (ვა-

აღნიშნულ ხანაში ასევე დიდ წარმატებას მიაღწია ფაიანსის წარმოებამ საქართველოს ქალაქებში⁴⁰.

კერამიკული წარმოების მაღალი დონე, ნაწარმის დამზადების მაღალი ტექნოლოგია, ფორმა, სტილი, მხატვრული შემოქმედება, მისი მრავალფეროვნება თავისთავად გულისხმობს მაღალკვალიფიციური მეთუნე ხელოსნების არსებობასა და ხელოსანთა შორის დარგობრივ სპეციალიზაციას.

შუა საუკუნეების საქართველოს საქალაქო მეურნეობაში, კერძოდ, ხელოსნურ წარმოებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა მინის წარმოებას. უნდა ითქვას, რომ წერილობით წყაროებში მინის წარმოების შესახებ თითქმის არაფერია ნათქვამი. ბუნებრივია, ასეთ პირობებში ხსენებული დარგის შესახებ ძირითადად განათხარი არქეოლოგიური მასალის მიხედვით გვიხდება საუბარი.

მინის წარმოებას საკმაოდ ხანგრძლივი ისტორია აქვს საქართველოში. ქვემო ქართლში, სოფ. ორბეთის მინის საწარმოთა და ნაქალაქარებში თუ ნაციხარებზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალის შესწავლა ცხადყოფს, რომ ხელოსნობის ეს დარგი მაღალ დონეზე მდგარა ჯერ კიდევ აღრეფეოდალური ხანის საქართველოში. ორბელი ხელოსნების მიერ დამზადებული პროდუქცია მეტად მრავალფეროვანი (სხვადასხვაგვარი ჭურჭელი, სამკაული, სამოზაიკო „კენკები“, სასარკმლე მინა და სხვ.) და მრავალფერადი (წითელი, ლურჯი, ცისფერი, შავი, ყვითელი, ჭრელი) იყო⁴¹.

მყარ ტრადიციებზე დაფუძნებული ხელოსნური წარმოების ეს დარგი განსაკუთრებით მრავალსახოვანი და მრავალფერადი ხდება XI—XIII საუკუნეებში.

არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღნიშნული საუკუნეების

მები), რომელიც ასე უხვად აღმოჩნდა თბილისის კერამიკულ სახელოსნოში (იხ. მ. მიწისვილი, მოქიქული ჭურჭელი ძველ საქართველოში, გვ. 76).

40 იხ. ნ. მამიაშვილი, შუასაუკუნეთა საქართველოში ფაიანსის წარმოების და მოხმარების ისტორიისათვის, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, I, 1969, გვ. 108—118.

41 ნ. უგრელიძე, მინა ძველ საქართველოში, თბ., 1961, გვ. 8 — 10; მისივე, აღრეულ შუასაუკუნეთა ქართლში მინის წარმოების ისტორიისათვის, თბ., 1967, გვ. 90; მ. ჩხატარაშვილი, მინის ჭურჭელი IX—X სს. აღმოსავლეთ საქართველოში, ისტ. ინსტ. ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნ. მუშაკთა სამეცნ. კონფერენცია, თეზისები, 1973, გვ. 31—34. სარკმლის მინის ადგილობრივ წარმოების შესახებ იხ. მ. ჩხატარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი სარკმლის მინა, კრ., ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, III, 1978, გვ. 81—87; ს. პაპუაშვილი, ა. გეგენაძე, მ. ჩხატარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი სარკმლის მინის ქიმიური შემადგენლობის გამოკვლევა, იქვე, გვ. 98—110.

მინის ნაწარმი მრავლადაა აღმოჩენილი თბილისში⁴², რუსთავში⁴³, დმანისში⁴⁴, თელავში⁴⁵, ახალქალაქში⁴⁶, უჯარმაში⁴⁷ და ჟინვალში⁴⁸.

თუკი ადრე, შუასაუკუნეების საქართველოს ქალაქებში მინის წარმოების არსებობა მხოლოდ ვარაუდით შემოიფარგლებოდა, დღეს უკვე დაბეჭდვითი შეიძლება ითქვას, რომ რიგ ქალაქებს (თბილისი, რუსთავი, დმანისი) ჰქონდათ საკუთარი მინის წარმოების კერები. მართალია აღნიშნულ ქალაქებში უშუალოდ მინის საწარმოები ჯერჯერობით აღმოჩენილი არ არის, მაგრამ წარმოების ნაშთების, ნაწარმის წუნის, განსხვავებული მინისა თუ ტიპების მასიური აღმოჩენა დმანისში, თბილისში და რუსთავში აშკარად მიუთითებს ამ პუნქტებში მინის წარმოების არსებობას⁴⁹.

არსებულ სახელოსნოებში მზადდებოდა მრავალფეროვანი და მრავალფერადი მაღალი ხარისხის ჭურჭელი (სუფრის, პირის საფარეშო, სააფთიაქო) სამკაული, სარკმლის მინა და სხვა⁵⁰.

⁴² გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წ. ზამთარში, გვ. 159—160; ო. ჯაფარიძე, „განჯისკარის“ 1948 წ. არქეოლოგიური გათხრის ანგარიში, გვ. 97; ი. გძელიშვილი, ო. ტყეშელაშვილი, თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები, გვ. 53—54.

⁴³ გ. ლომთათიძე, რუსთავში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები, გვ. 180—181, 183, 186—188, 193—194; ლ. კილაშვილი, ქალაქი რუსთავი, გვ. 55, 84, 142, 175; მ. ჩხატარაშვილი, შუასაუკუნეთა რუსთავში მინის წარმოების ისტორიისათვის, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, I, 1969, გვ. 136—151.

⁴⁴ ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 446—448.

⁴⁵ ც. ჩიკოტიძე, თელავის ისტორიისათვის, გვ. 39.

⁴⁶ ე. ჯანდიერი, ჯავახეთის ახალქალაქის ისტორიისათვის, გვ. 63.

⁴⁷ მ. ჩხატარაშვილი, მინის ჭურჭელი შუა საუკუნეთა საქართველოში, თბ., 1978, გვ. 35, 45.

⁴⁸ ბ. ჯორბენაძე, ჯ. წიკლაური, „ნაქალაქარის“ სამაროვნის თხრის პირველი შედეგები, ჟინვალის ექსპედიცია (პირველი სამეცნიერო სესიის ანგარიშები), თბ., 1975, გვ. 31; მ. მარგველაშვილი, ჟინვალის ნაქალაქარი, გვ. 37; გ. რეულიშვილი, „დედებიანისა“ და „დიდრუვის“ ნასოფლარები, გვ. 62.

⁴⁹ გ. ლომთათიძე, თბილისის არქეოლოგიური შესწავლილობა, გვ. 171; მისივე, ფეოდალური საქართველოს ქალაქებისა და საწარმოო კერათა ისტორიისათვის, გვ. 15; მ. ჩხატარაშვილი, შუასაუკუნეთა რუსთავში მინის წარმოების ისტორიისათვის, გვ. 150; მისივე, მინის ჭურჭელი შუა საუკუნეების საქართველოში, გვ. 35—48, 68. მინის საწარმოს არსებობა ივარაუდება უჯარმაშიც (მ. ჩხატარაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 68).

⁵⁰ მ. ჩხატარაშვილი, შუასაუკუნეთა რუსთავში მინის წარმოების ისტორიისათვის, გვ. 136—151; მისივე, მინის ჭურჭელი შუა საუკუნეთა საქართველოში, გვ. 35—46. მინისაგან აშკარად აღმოჩენილი აგრეთვე უმაღლესი ხარისხის სასაწოლეებსა და ხატებსაც კი (ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 14; ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, გვ. 281).

სახელოსნო ცენტრების მიერ გამოშვებული პროდუქცია ფართოდ გადიოდა როგორც ქვეყნის შიდაბაზარზე, ისე მის ფარგლებს გარეთაც, რაც კარგად დასტურდება არქეოლოგიური მასალით. ის რომ საექსპორტოდაც იყო განკუთვნილი, ეს ჩანს სპარსელი ანონიმი ავტორის ცნობიდანაც, კერძოდ, თბილისურ საქონელთა შორის დასახელებულია მინაც⁵¹. აქ, ალბათ, იგულისხმება საქართველოს სახელოსნო ცენტრებში, კერძოდ თბილისში დამზადებული სხვადასხვა დანიშნულების მინის ჭურჭელი.

„სამყაროს საკვირველებათა“ ავტორი სხვა საქონელს შორის ასახელებს „კარგი ბროლის ნაწარმსაც“⁵². ალბათ, აქ, ადგილზე დამზადებულს.

„სამყაროს საკვირველებათას“ ქართული ტექსტის გამომცემელი რ. კიკნაძე შენიშნავს, რომ ანონიმი ავტორი „ყოველი ქალაქის საქონელში გამოპყოფს მხოლოდ საუკეთესოსა და იშვიათს, რაც შეიძლება სხვა ქვეყნებში იქნეს გადატანილი“⁵³.

ბროლის ნაკეთობანი შუა საუკუნეების საქართველოში კარგად იყო ცნობილი. დავით აღმაშენებლის ანდერძში „ბროლის სასანთლუ“ და „ბროლის ბარძიმი“ იხსენიება⁵⁴. ბროლი ხშირადაა ნახსენები „გეფხისტყაოსანშიც“⁵⁵.

ნ. ქოიავა, რომელმაც სპეციალურად შეისწავლა ძვირფასი ქვები რუსთაველის ეპოქაში, მიუთითებს, რომ ბროლი საქართველოში შემოქონდათ ჩინეთიდან და ინდოეთიდან, მას ამუშავებდნენ ქვის სათლელ სახელოსნოებში⁵⁶.

ვახუშტი ქვემო ქართლის აღწერისას მიუთითებს, რომ „აქ ჭიკვაძე-სა ზედა არს კლდე სპეტაკი და მისგან სცვივა ბროლი გათლილი კუთხედ, მწუხტი ორკერძოვე“⁵⁷. იგივე ვახუშტი არაგვის ხევში მიუთითებს ადგილს, სადაც „ჰყრია ბროლი მრავალი“ წითელი ფერისა⁵⁸.

შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, მასალები საქ. მატ. კულტ. ისტორიისათვის, 11, 1965, გვ. 54—55.

51 „სამყაროს საკვირველებათა“ ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 29.

52 იქვე.

53 „სამყაროს საკვირველებათა“ ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 19—20.

54 ქართული სამართლის ძეგლები, 11, გვ. 14—15.

55 ნ. ქოიავა, ძვირფასი ქვები შოთა რუსთაველის ეპოქაში, ენიმიკს მოამბე, ტ. III, თბ., 1938, გვ. 85, 87.

56 იქვე, გვ. 81.

57 ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, 1973, გვ. 323.

58 იქვე, გვ. 356.

თეიმურაზ ბაგრატიონიც მიუთითებდა საქართველოში ბროლის საბადოს არსებობას⁵⁹.

ქართული ბროლის ყოველმხრივი შესწავლის საფუძველზე ალ. კოკლავაშვილი მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ბროლი და მისი ნაკეთობანი საქართველოში შემოდრიოდა ნაწილობრივ იმპორტის გზით, ხოლო ნაწილი ადგილობრივ მზადდებოდა საკუთარი საბადოების ექსპლოატაციის ნიადაგზე⁶⁰.

ზემოაღნიშნული საკითხით დაინტერესდა რ. კიკნაძეც, რომელმაც მიუთითა, რომ „სპარსულ წყაროებში („სამყაროს საკვირველებათა“ — გ. ა.) მოხსენებული ბროლის ნაწარმი აქაურ (თბილისელ — გ. ა.) ხელოსანთა მიერ უნდა იყოს გათლილ-დამუშავებული“⁶¹. ამის საფუძველს მკვლევარს აძლევს ის, რომ იგი თბილისური საქონლის სიაშია შეტანილი.

როგორც ეს უკვე ითქვა, ადრე შინის ადგილობრივ წარმოების შესახებ მხოლოდ ვარაუდის თქმაღა შეიძლებოდა. მაგრამ, დღეს უკვე მის არსებობაში ექვის მიტანა შეუძლებელია. ვფიქრობთ, იგივე შეიძლება ითქვას ბროლის შესახებაც. მართალია, ჯერჯერობით რაიმეს დაბეჭითებით მტკიცება ჭირს, მაგრამ ბროლის (თეთრი და წითელი) საბადოების არსებობა, ანონიმი ავტორის ცნობა, ნაწილობრივ მაინც მის ადგილობრივ მოპოვება-დამუშავებას გვაფიქრებინებს.

დასასრულს უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ შინის წარმოების მაღალი დონე, მისი მრავალსახეობა და მრავალფერადობა, დამზადების რთული ტექნოლოგია უთუოდ მიგვანიშნებს ხელოსნური წარმოების ამ დარგის გარკვეულ სპეციალიზაციაზე, და შესაბამისად, მეშინე ხელოსანთა დიდ დაოსტატებაზე.

ჩვენ ზემოთ აღვნიშნავდით, რომ აღებულ ხანაში არანაკლები გაქანება უნდა ჰქონოდა საფეიქრო წარმოებასაც. უფრო მეტიც, საფეიქრებელი და სავარაუდოა, რომ იგი საქალაქო ხელოსნური წარმოების ერთ-ერთი წამყვანი დარგთაგანი უნდა ყოფილიყო.

შუა საუკუნეების ფეიქარ-ხელოსნები მატყლის, აბრეშუმის, სელის და სხვა ძაფისაგან ამზადებდნენ მაღალი ხარისხის სხვადასხვა ფართლელს.

საფეიქრო წარმოების ამ ერთ-ერთი დარგის — მეაბრეშუმეობის

⁵⁹ ალ. კოკლავაშვილი, ქართული ბროლი, თბ., 1959, გვ. 116. საქართველოში არსებული ბროლის საბადოების შესახებ იხ. იქვე, გვ. 115—120.

⁶⁰ ალ. კოკლავაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 130.

⁶¹ რ. კიკნაძე, XI—XIII სს. თბილისის ისტორიიდან (აღმოსავლური წყაროების მიხედვით), ისტ. ინსტ. შრომები, ტ. V, ნაკ. I, 1960, გვ. 135. შტრ. დ. მეგრელაძე, მ. იაშვილი, ქართული კონსტრუქციის ისტორიიდან, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1976, № 3, გვ. 69.

განვითარებას აღნიშნავს ვენეციელი მარკო პოლო. იგი თბილისს მშვენიერ ქალაქს უწოდებს და მიუთითებს, რომ „აქ (თბილისში — გ. ა.) ამზადებენ აბრეშუმს და სხვა ქსოვილებს... ხალხი მისდევს ხელოსნობას⁶².

XIII ს. მოღვაწის ზაქარია ალ-ყაზვინის თანახმად, თბილისიდან სხვა მრავალ საქონელთან ერთად გაქონდათ აბრეშუმიც⁶³.

ცნობილი არაბი ისტორიკოსის იაკუთის ცნობით „ღმანისი არის თბილისის სანახებიდან, საიდანაც გააქვთ აბრეშუმი“⁶⁴.

აბრეშუმი, საერთოდ საფეიქრო წარმოება საქართველოს ქალაქებში ადგილობრივ რომ იყო განვითარებული, ეს დასტურდება არქეოლოგიური მასალითაც, კერძოდ, რუსთავში გათხრების დროს აღმოჩნდა როგორც თვით ქსოვილების (აბრეშუმისა და ბამბის) ფრაგმენტები, ისე ანაბეჭდები სხვადასხვა ნივთებზე. აღმოჩნდა აგრეთვე ძვლის საქსოვი ფირფიტები და კვირისტავეები, ხოლო უშუალოდ ქალის სამარხში — საქსოვი იარაღები (საბეჭველები)⁶⁵.

მოტანილი მასალა საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ: მეაბრეშუმეობა როგორც ხელოსნური წარმოების დამოუკიდებელი დარგი კარგად იყო განვითარებული შუა საუკუნეების საქართველოში. მისი წარმოება და დამუშავება ადგილზევე ხდებოდა. დამზადებული საქონელი სცილდებოდა ადგილობრივი მოთხოვნილების ფარგლებს და ფართოდ გადიოდა საგარეო ბაზარზე, მზა ქსოვილების სახით (არ არის გამორიცხული ნედლეულის გატანაც). მეაბრეშუმეობა და მისი წარმოება მთლიანად ადგილობრივ ბაზაზე იყო დაფუძნებული.

⁶² Книга Марко Поло, перевод И. П. Минасова, М., 1956, с. 252. იგივე ავტორი სხვაგან შენიშნავს: «городов, городищ, здесь (საქართველოში — გ. ა.) довольно-таки; много туту шелку; выделяют здесь шелковые и золотые ткани; таких красивых нигде не увидишь... народ занимается торговлею и ремеслами» (იქვე, გვ. 58). ამ მხრივ საყურადღებო ცნობას გვაწვდის ქალალ აღ-დინის ისტორიკოსი ნასაი, როცა იგი წერს: «им (ლაპარაკია სამ ქართველ დიდებულ ტყვეზე — გ. ა.) было разрешено выкупиться за двадцать тысяч динаров. Большая часть этой суммы была уже получена... в виде тканей» (Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави, жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны, с. 169).

⁶³ ზაქარია ალ-ყაზვინის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, არაბულ ტექსტს შესავალი, ქართული თარგმანი და შენიშვნები დაურთო ო. ცქიტიშვილმა, თბ., 1975, გვ. 40.

⁶⁴ გ. წერეთელი, ღმანისის მონეტის გამო, ლიტერატურული ძიებანი, II, 1945, გვ. 171; იაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ე. სიხარულიძის გამოც., თბ., 1964, გვ. 57.

⁶⁵ ლ. კილაშვილი, ქალაქი რუსთავი, გვ. 174. XVIII ს. ერთი საბუთით ირკვევა, რომ რუსთავში XII ს. მეაბრეშუმეობა მეურნეობის ერთ-ერთი საკმაოდ დაწინაურებული დარგთაგანი ყოფილა (ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, წიგნ. I, 1913, გვ. 34).

აბრეშუმის ნაწარმის გვერდით იმდროინდელი საქართველოს ქალაქებში მზადდებოდა სხვა ძვირფასი თუ საყოველთაო მოხმარების ქსოვილები. წერილობით წყაროებში სააშისო მასალა მოგვეპოვება.

ზემოთ უკვე ითქვა, რომ მარკო პოლოს გადმოცემით თბილისში გარდა აბრეშუმისა ამზადებენ „მრავალ სხვა ქსოვილს“. მაგრამ, სამწუხაროდ, სახელობრ რას, არ ჩანს. თუმცა წყაროში მითითებული „მრავალ სხვა ქსოვილში“ შეიძლება დავინახოთ საფეიქრო წარმოების მრავალსახეობა და მისი წარმოების ფართო მასშტაბურობა.

XII ს. ბიზანტიელი ისტორიკოსი ნიკეტა ხონიატეს გადმოცემით, ანდრონიკე კომნენი პატრიარქ თეოდოსის მეტაურობით მოსულ დელეგაციას მიეგება სპეციალურ საპარადო ტანსაცმელში გამოწყობილი; ტანთ ეცვა „იისფერი სამოსი, წინ ჩაჭრილი, იბერული ქსოვილისაგან შეკერილი“, თავზე კი ეხურა „პირამიდული საბურავი⁶⁶, კვამლის ფერისა“⁶⁷.

წყაროს ეს ცნობა მრავალმხრივია საყურადღებო. ჯერ ერთი, ბიზანტიელი დიდებულების მიერ, აუდენციის დროს, საქართველოში დამზადებული ქსოვილებისაგან შეკერილი სამოსის ტარება აშკარად მეტყველებს საქართველოს საფეიქრო-სახელოსნო ცენტრების მიერ დამზადებული ქსოვილების მაღალ ხარისხზე და თავისთავად ფეიქარ-ხელოსნების დიდ დაოსტატებაზე. მეორე, წყაროში ფიქსირებული ძვირფასი ქართული ქსოვილები თუ საქართველოში დამზადებული თავსაბურები კიდევ ერთი მოწმობაა ამ ორ ქვეყანას შორის სავაჭრო-ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობისა.

უაღრესად საყურადღებოა ზაქარიია ალ-ყაზვინის ცნობა. სადაც ჩამოთვლილია საქსპორტოდ განკუთვნილი თბილისური საქონელი (ბუნებრივია, შიდაბაზარზეც ფართოდ იქნებოდა წარმოდგენილი), მათ შორის „მრავალნაირი ნაბდები, ტანსაცმელი, ფაქიზი ნოხები, ქვეშაგები. თხელი შალი, აბრეშუმი და მისთანანი“⁶⁸. წყარო ბოლომდე არ ჩა-

66 „პირამიდული საბურავი (ქუდი)“ შ. ამირანაშვილის განმარტებით „ქართული თავსაბურავია“. მისივე განმარტებით „მაღალ წვეტიან მომრგვალებულ თავსარავს ატარებდნენ საქართველოში ერისთავთ-ერისთავები“ (შოთა რუსთაველის პორტრეტი იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში, საბჭოთა ხელოვნება, 1961, № 4, გვ. 67).

67 გეორგიკა, ტ. VI, თბ., 1966, გვ. 124—126; შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1971, გვ. 349; ნ. ჩოფიკაშვილი, ქართული კოსტუმი. (VI—XIV სს.), თბ., 1964 გვ. 75, შენ. 163; ქ. ისაკაძე, საფეიქრო საქმე საქართველოში უძველესი დროიდან მეცხრამეტე საუკუნემდე, თბ., 1970, გვ. 205—206.

68 ზაქარიია ალ-ყაზვინის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ გვ. 40. საქართველოში ხალიჩა-ფარდაგების წარმოების შესახებ საყურადღებო ცნობას შეიცავს XIV ს. I ნახევარში შედგენილი ერთ-ერთი სპარსული ძეგლი (ახ. გ. ბერაძე,

მოთვლის თბილისურ საქონელს, კმაყოფილდება მხოლოდ ზოგიერთის დასახელებით, მაგრამ მისივე სიტყვებიდან („და მისთანანი“) ჩანს, რომ თბილისიდან გაჰქონდათ კიდევ სხვა მრავალი საფეიქრო ნაწარმი, სხვადასხვა ქსოვილების თუ მზა ტანსაცმლის სახით. ამ თვალთახედვით საინტერესოა აგრეთვე XIII ს. დამდეგის ერთ-ერთი აღმოსავლური წყაროს ცნობა. სადაც ლაპარაკია თბილისურ ქსოვილებზე. წყაროს თანახმად, ტაბარისტანის გამგებელს ისპაჰბად არდაშირს ძღვნად გაუგზავნია ხორეზმშაჰ თეჰემისათვის ძვირფასეულობა, მათ შორის ქსოვილები — „რუმის, ბაღდადური და თბილისური“⁶⁹. ბუნებრივია, ტაბარისტანის გამგებელი ხორეზმის შაჰს გაუგზავნიდა უმაღლესი ხარისხის ქსოვილებს, ისიც ალბათ იშვიათს.

როგორც ეს ზემოთ აღენიშნეთ, აღ-ყაზვინის თანახმად, თბილისიდან, გარდა აბრეშუმისა და ზოგიერთი სხვა ქსოვილისა, გაჰქონდათ „მრავალნაირი ნაბდები, ტანსაცმელი, ფაქიზი ნოხები, ქვეშაგები, თხელი შალი“. წყაროს ეს ცნობა ნაბდების, ნოხების, შალეულის ადგილობრივ დამზადებაზე მიგვანიშნებს. ნოხების, ხალიჩების და სხვა მისთანების ქსოვა „ორხაული“ წესით ხდებოდა⁷⁰.

რა თქმა უნდა, საფეიქრო წარმოების ამ დარგების (ნოხები, ხალიჩები, ნაბდები, შალის ქსოვილები) მასშტაბურობა თუ ხარისხი დიდად იქნებოდა დამოკიდებული შესაბამისი ნედლეულით, მატყლით უზრუნველყოფაზე. მეცხვარეობა რომ წვრილფეხა მესაქონლეობის ერთ-ერთი წამყვანი დარგი იყო ძველ საქართველოში, ეს აარკად ჩანს წერილობით წყაროების მონაცემებით⁷¹, ამასვე ადასტურებს არქეოლოგიური მასალაც⁷². მაგრამ, როგორც ჩანს, ნედლეულის სახით,

მასალები XII ს-ის საქართველოს ისტორიისათვის, კრ., საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები, წიგნ. I, თბ., გვ. 89, შენ. 51).

69 გ. ბერძენი, მასალები XII ს-ის საქართველოს ისტორიისათვის, გვ. 70—74.

70 პ. გუგუშვილი, ტექსტილური მრეწველობის ორი ტერმინისათვის „ვეფხისტყაოსანში“, მნათობი, 1959, № 11, გვ. 158—163. დანარჩენი სხვა ყოველგვარი ნაქსოვის აღმნიშვნელად იხმარებოდა „ლარი“, ხოლო თვით ნაქსოვის სახელწოდება განისაზღვრებოდა მასალის მიხედვით, სამოსელი სელისა, სამოსელი მატყლისა და სხვ. (იხ. შ. მეხსია, საისტორიო ძიებანი, გვ. 88—89; ნ. აბესაძე, „ლარულისა“ და „ორხაულის“ გაგებისათვის „ვეფხისტყაოსანში“. — კრ., შოთა რუსთაველი, თბ., 1968, გვ. 108—115; რ. მეტრეველი, ხელოსნობა, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 104—107).

71 ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 15; დ. მუსხელიშვილი, ციხე ქალაქი უჯარმა, გვ. 56—57; მ. ჩხელიშვილი, მასალები ქართული ცხვრის შესწავლისათვის, შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბ., 1938, გვ. 109—187; კ. გრიგოლია, ქართული რენესანსი რუსთაველის ეპოქისა, კრ., შოთა რუსთაველი, თბ., 1968, გვ. 34—35.

72 ასე მაგ., ქინვალის „ნაქალაქარის“ განთხარ ფართობზე მრავლადაა მოპოვებული მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის ძვლები. აქედან უმეტესობა ცხვრი-

უმალღესი ხარისხის მატყლი საზღვარგარეთიდანაც შემოჰქონდათ⁷³.

საფეიქრო წარმოებაში, ხელოსან-მქსოველების გვერდით მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ მღებავი („მღებვარნი“) ხელოსნები, რომლებიც მათთვის განკუთვნილ სახელოსნო-შენობებში მოქმედებდნენ⁷⁴. ასევე მრავლად იყვნენ მკერავი ხელოსნები, რომლებიც მრავალსახოვან სამოსელს კერავდნენ.

ამრიგად, ირკვევა, რომ შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქებში მაღალ დონეზე იდგა საფეიქრო წარმოება, მისი ცალკეული დარგებით. ფეიქარ-ხელოსნებს მნიშვნელოვანი წვლილი შეჰქონდათ ქალაქის სამეურნეო ცხოვრებაში.

ხელოსნური წარმოების ცალკე დამოუკიდებელ, ძველიდანვე ცნობილ დარგს წარმოადგენდა ტყავის დამუშავება-დამზადება შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქებში.

მეტყავე ხელოსანს X—XII საუკუნეებში „მეპრატაკე“-ს უწოდებდნენ (გვიან შუა საუკუნეებში კი — დაბალს)⁷⁵. ცალკე იყვნენ მეფეხსაცმლე ხელოსნები, ანუ „მეხამლენი“ (ამგვარ ხელოსნებს XI—XII სს. ხარაზებსაც უწოდებდნენ)⁷⁶.

„ევესტათი მცხეთელის მარტვილობის“ მიხედვით ვიცით, რომ „მეხამლეობა“, როგორც ხელოსნური წარმოების გარკვეული დარგი, ჯერ კიდევ VI საუკუნეში არსებობდა („და მოვიდა იგი ქალაქად მცხეთად და ისწავლებოდა კელსა მეკამლეობისასა“)⁷⁷.

ჩვენთვის უკვე ცნობილი სპარსელი ანონიმი ავტორი თბილისური საქონლის ჩამოთვლისას ყურადღებას ამახვილებს ტყავის ნაკეთობათა — უნაგირების, კაპარქების და ხილიფების წარმოებაზე⁷⁸. მათი დამზადება დაკავშირებული იყო ტყავის დამუშავებასთან⁷⁹.

1185 წელს საღამოსევანქში (არაგაწოტანის ოლქი) გადაწერილი ხელნაწერის ანდერძში ნათქვამია: „მოიხსენეთ ძმა ჩვენი ქრისტეს მი-

საა, რაც ამ მხარეში მეცხვარეობის ინტენსიურ განვითარებაზე მიუთითებს (მ. შარგველაშვილი, ვინაღის ნაქალაქარი, გვ. 38).

⁷³ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 80.

⁷⁴ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, გვ. 309—351; შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, გვ. 94—95.

⁷⁵ სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, ტ. IV₁, გვ. 469, ტ. IV₂, გვ. 647; შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, გვ. 107.

⁷⁶ შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, გვ. 104—106.

⁷⁷ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 30.

⁷⁸ „სამყაროს საკვირველებათა“ ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 29; რ. კიკნაძე, XI—XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, გვ. 133.

⁷⁹ ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 137.

მართ ქარასუნქი..., რომელმაც ამის (ხელნაწერის) დასაქაზში მასალა მოიტანა თბილისიდან, ხოლო რგოლი და ღილი — ანისიდან⁸⁰.

როგორც ჩანს, თბილისში მზადდებოდა მალალი ხარისხის ტყავის მასალა, რომელიც ქვეყნის ფარგლებს გარეთაც გაჰქონდათ.

როგორც ეს უკვე ითქვა, ტყავის დამუშავების საქმე საქართველოს ქალაქებში უფრო ადრეც იყო ცნობილი (გავიხსენოთ მცხეთელი „მეჭადაგენი და მეკამლენი“). ამასთან, თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ შუა საუკუნეების საქართველოში, მის ეკონომიკაში ერთ-ერთ წამყვან დარგს მესაქონლეობა შეადგენდა, რომ თბილისის გოგირდ-ტუტოვანი წყლები ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდნენ ხელობის ამ დარგის — ტყავის დამუშავებისათვის, სრულებითაც არ უნდა გაგვიკვირდეს მისი ცალკე დამოუკიდებელ დარგად არსებობა შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქებში.

სპარსელი ანონიმი ავტორის გადმოცემით, სპილოს ძვლით⁸¹ ყოფილა გაწყობილი ლაგმები. ძვლის დამუშავება სპეციალურ დახელოვნებას მოითხოვდა. სპილოს ძვლით ინკრუსტირება თავისთავად ლაპარაკობს ამ ხელობის — ძვლის დამუშავების მალალ დონეზე შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქებში. ხელოსნური წარმოების ამ დარგის (ძვლის დამუშავება) არსებობა დასტურდება განათხარი არქეოლოგიური მასალითაც⁸².

თბილისურ საქონელს შორის სპარსელი გეოგრაფი ასახელებს აგრეთვე თახვსა და „წყლის ძალს“⁸³

X ს. მოღვაწე ბასილ ზარზმელი თავის ნაწარმოებში, „ცხოვრებაჲ და მოქალაქეობაჲ სერაპიონისი“, გვაუწყებს, რომ ერთ-ერთ ტბას ღიდ-ძალი თახვის ბინადრობის გამო „სათახვე“ ეწოდებოდა. აქეთგან მი-

⁸⁰ ე. ნაღბანდიანი, თბილისი ძველ სომხურ მწერლობაში, გვ. 17.

⁸¹ სპილოს ძვალი სპარსეთის ქალაქების მეშვეობით, ალბათ, ინდოეთიდან შემოჰქონდათ (რ. კიენაძე, არაბული და სპარსული წყაროები XI—XIII სს. თბილისის შესახებ, გვ. 167; მისივე, XI—XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, გვ. 133). ამავე გზით მომწოდებლის მეორე კერად შეიძლება ეგვიპტე (ნუბია) ვივარაუდოთ (ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 138), რაც არაა გამორიცხული.

⁸² ამის შესახებ იხ. გ. ლომთათიძე, რუსთავეში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის შედეგები, გვ. 171; ლ. კილაშვილი, ქალაქი რუსთავი, გვ. 174—176; ენეალის ექსპედიცია (მეორე სამეცნიერო სესიის მასალები), გვ. 38, 44.

⁸³ ტექსტის გამომცემელი რ. კიენაძე მიუთითებს რომ აბდ არ-რაშიდ ბაქუევის აღწერის მიხედვით „წყლის ძალი“ აშკარად სელაპია, ხოლო ნ. მკელუხიშვილის აზრით კი — წავი („სამყაროს საკვირველებათა“ ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 40). „წყლის ძალი“ წავის გაგებით აქვს ნახმარი რ. კიენაძესაც (XI—XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, გვ. 133).

ისწრაფოდნენ მონადირეები, რომლებსაც ხშირად დავაც კი ჰქონდათ აქ ნადირობის უფლებისათვის⁸⁴.

საქართველოში გავრცელებულ ბინადარ ცხოველებს შორის ვახუშტიც ასახელებს თახვსა და წავს⁸⁵.

თახვისა და წავის, კერძოდ ძვირფასი ბეწვეულის ადგილობრივი წარმოების საკითხით ჯერ კიდევ ადრე დაინტერესდა ლ. ჭილაშვილი. მან სარწმუნოდ მიიჩნია სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში შემონახული ცნობა თახვზე მონადირეთა შესახებ, მაგრამ ეკვის ქვეშ დააყენა ბეწვეულის წარმოება ადგილობრივი ნედლეულის ბაზაზე. მისი აზრით, აქ საქმე უნდა გეჭონდეს შემოტანილი ნედლეულის დამუშავებასთან⁸⁶.

როგორც ეს ზემოთ აღინიშნა, თახვი და თახვზე ნადირობა, აქვე წავის არსებობა საქართველოში დასტურდება წერილობითი წყაროებისა და ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით. ამ მონაცემების შეჯერება ჩვენთვის უკვე ნაცნობი სპარსელი ავტორის ცნობასთან საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ბეწვეულის წარმოება ძირითადად ადგილობრივ ნედლეულზე უნდა ყოფილიყო დაფუძნებული. ამასთან, როგორც ფიქრობენ, დამატებითი ნედლეული — დაუმუშავებელი ტყავის სახით შემოჰქონდათ ჩრდილოეთიდანაც⁸⁷.

XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქებში მნიშვნელოვნად იყო დაწინაურებული მეღვინეობა, რომელიც ბევრი პროფესიის ხელოსანს აერთიანებდა. მეღვინე ხელოსანთა აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი „მჭედელი“ იყო. მასში იგულისხმებოდა არა მარტო რკინისა და რვალის მოქმედი, არამედ ოქროსმკრელიცა და ძვირფას თვალთა დამუშავებელნიც⁸⁸. ქართლის მოქცევის ქრონიკაში ერთგან ნათქვამია: „და იტყოდეს ღამბაღებლად ქვათა და ძელთა, და სპილენძსა და რკინასა და რვალსა, გამოხერვით განქედელსა“⁸⁹.

84 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 392. ზარზმის მონასტრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობდა სოფელი „თახვირი“, რომლის ოდესღაც არსებობის შესახებ ცნობა დღემდე შემონახავს ლეგენდებს.

85 ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 42. გვიანდელი წყაროების მიხედვით თახვი კოლხეთის დაბლობის მდინარეებში XVIII ს. დასასრულამდე არსებობდა, ხოლო თანამედროვე მესტიის, ლენტეხისა და მახარაძის რაიონებში იგი თვით XIX საუკუნის ბოლომდე შემორჩა (თ. კობახიძე, გადაშენებული თახვი და დაკარგული თახვირი, ვახ. კომუნისტი, 1982, № 10).

86 ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 138.

87 რ. კიკნაძე, XI—XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, გვ. 133.

88 შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, I, გვ. 110.

89 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტ. ძეგლები, I, 120. XI—XIII სს. საქართველოში რკინის წარმოების ღიდ მასშტაბებზე მიგვაჩვენებს არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი ქურები და წიდი (ი. გძელიშვილი, რუსთავე-

მკედლები დასამუშავებელი მასალის მიხედვით იყვნენ დასპეციალებულნი (მკედელნი რკინისანი, ოქრომკედელნი და სხვ.). „მკედელნი რკინისა და რვალისანი“ უმთავრესად რკინისა და რვალის სხვადასხვა დანიშნულების ნივთებს აკეთებდნენ.

თბილისში, ღმანისში, რუსთავეში, ახალქალაქში, თელავსა და ჟინვალში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მრავალფეროვანი მასალა, კერძოდ: საბრძოლო (რკინის ისრისპირები, სატევარი, დაშნები, ხმლები) და სამეურნეო (დანები, სამართებლები, სასხლავები, რკინის თოხები, ნამგლისპირი, წალდეები, რკინის ასტამი, ლურსმანი, ხის ჭურჭლის სატეხი, ბრინჯაოს ჭურჭელი, ლავამი, ცხენის ნალები და სხვ.) დანიშნულების ლითონის იარაღები⁹⁰ გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნიან ლითონის დამმუშავებელ ხელოსანთა საქმიანობაზე, ხელოსნური წარმოების ამ დარგის დიფერენცირებაზე და მის მრავალფეროვნებაზე.

განსაკუთრებულ დახელოვნებას და მაღალ ოსტატობას მოითხოვდა ოქროსა და ვერცხლის ნივთების დამზადება. ოქროსა და ვერცხლისაგან მზადდებოდა არა მარტო საეკლესიო ნივთები, არამედ სხვადასხვა დანიშნულების თუ სახის სამკაულები⁹¹. სამკაულები მზადდებოდა აგრეთვე ბრინჯაოსი, სპილენძისა და ძვირფასი ქვებისაგან. ჩვენს მიერ ზემოხსენებულ ქალაქებში მრავლადაა ნაპოვნი სხვადასხვა სახის სამკაულები, კერძოდ: ბრინჯაოს, რკინის, სპილენძის და მინის სამაჯურები, ვერცხლის, რკინის და გიშრის ბეჭდები; ოქროს საყურე, ოქროს გულსაკიდი; მძივები: სხვადასხვა პასტის, მინის, ქვის (სარდიონი, აქატი, გრანატი, მთის ბროლი, ქარვა, გიშერი, ფაიანსი) და სხვა მრავალი⁹². ყველა ეს ქვა კარგად იყო ცნობილი XII ს. საქართველოში⁹³.

ლის ეპოქის რკინის მეტალურგია, მაენე, 1966, № 5, გვ. 172—177; მისივე, რკინის საღნობი ძველი სახელოსნოები აღმოსავლეთ საქართველოში, მაენე, 1964, № 1, გვ. 186—191; მისივე, რუსთაველის ეპოქის მეტალურგია ახალი აღმოჩენის სინათლეზე, კრ., შოთა რუსთაველი, თბ., 1968, გვ. 175—178). რკინის წილები აღმოჩნდა ჟინვალშიც (ჟინვალის ექსპედიცია, მეორე სამეცნიერო სესიის მასალები, გვ. 36—37, 56).

⁹⁰ გ. ლ. მთათიძე, რუსთავეში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის შედეგები, გვ. 173—174, 188, 193; საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959, გვ. 362—371; ც. ჩიკობე, ქალაქ თელავის ისტორიისათვის, გვ. 39; ე. ჯანდიერი, ჭავჭავთის ახალქალაქის ისტორიისათვის, გვ. 63; ჭინვალის ექსპედიცია (მეორე სამეცნიერო სესიის მასალები), გვ. 36—37, 44, 56, 61—62.

⁹¹ რ. მეტრეველი, ხელოსნობა, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, გვ. 106.

⁹² გ. ლ. მთათიძე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წლის ზამთარში, გვ. 159—160; მისივე, რუსთავეში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის შედეგები, გვ. 188—189, 194; ც. ჩიკობე, ქალაქ თელავის ისტორიისათვის, გვ. 39; ე. ჯანდიერი, ჭავჭავთის ახალქალაქის ისტორიისათვის, გვ. 63; ჟინვალის ექსპედიცია

მოტანილი მასალა თავისთავად მეტყველებს საიუველირო და ძვირფასი ქვების საქმის მცოდნე მაღალკვალიფიციური ხელოსნების არსებობაზე. თუმცა, ამასთან ისიც უნდა ითქვას, რომ ძვირფასი ქვების დიდი ნაწილი, როგორც ჩანს, საქართველოში საზღვარგარეთიდან შემოდიოდა.

ხელოსნური წარმოების ცალკე დარგს ქმნიდნენ „ავეჯის მკეთებელი“. ისინი რომ თავიანთ საქმეში საკმაოდ დახელოვნებული იყვნენ, ეს კარგად ჩანს ძველ ქართულ ფრესკებსა, მინიატურებსა და პედურ ხელოვნებაში გამოსახულ ავეჯთა ნაირსახეობით და მათი მშვენიერი ორნამენტაციით⁹⁴.

XI—XIII ს. ს. მშენებლობის დიდი მასშტაბურობა მოითხოვდა ქვისა და ხის დამმუშავებელ ხელოსანთა, კერძოდ კი მშენებლობასთან დაკავშირებული სხვადასხვა პროფესიების არსებობასაც. გალატოზნი, ხურონი და მკედელნი⁹⁵ მრავლად მოიპოვებოდა როგორც სოფლად, ისე ქალაქადაც.

ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს X ს. ერთი ძეგლი, სადაც ნათქვამია: „იყო კაცი ვინმე ქუთ ხურომ ქალაქისა ხუროთაგან“⁹⁶. წყაროდან ჩანს, რომ ეს „კაცი ვინმე“ ყოფილა ერთი ხუროთაგანი, სპეციალობით „ქვით ხურო“, რომელიც შედიოდა ქალაქის ხუროებში (ჩანს, ისინი სპეციალობების მიხედვით იყვნენ გაერთიანებული).

დმანისს, სამშვილდესა და ახალქალაქში ზეთსახდელი მოწყობილობათა აღმოჩენა⁹⁷, ერთის მხრივ, მიგვანიშნებს ამ დარგის მაღალ დონეზე. მეორე მხრივ კი შესაბამის სპეციალისტ-ხელოსანთა არსებობაზე შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქებში.

ქვეყნის მაღალი ეკონომიკური დონისა და ინტენსიური ვაჭრობის აშკარა მაჩვენებელია არსებული ზარაფხანების სიმრავლე საქართველოს, ქალაქებში XI—XIII სს. სავარაუდო თუ ფაქტობრივი მონაცემების მიხედვით ამ დროს ზარაფხანები ყოფილა მოწყობილი

(მეორე სამეცნიერო სესიის მასალები), გვ. 37, 44, 56, 62. აღსანიშნავია რომ თბილისში კერამიკული და მინის სახელოსნოების გვერდით დადასტურებულია საოქრომჭედლო სახელოსნოც (გ. ლომთათიძე, თბილისის არქეოლოგიური შესწავლილობა, გვ. 171).

⁹³ იხ. ნ. ქოიავა, ძვირფასი ქვები შოთა რუსთაველის ეპოქაში.

⁹⁴ შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, გვ. 64.

⁹⁵ ექ. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთსაქართველოში, თბ., 1960, გვ. 48.

⁹⁶ ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები, კიშენი, I, 1918, გვ. 304.

⁹⁷ Е. Такашвили, Самшвилде, ИКОМАО, I. 1940, с. 40; გ. ლომთათიძე, ფეოდალური საქართველოს საწარმოო კერათა ისტორიკო-ათვის, გვ. 14; ვ. ჯანდიერი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60.

საქართველოს ისეთ მოწინავე ეკონომიკურ ცენტრებში, როგორიცაა თბილისი, არტანუჯი, დმანისი, ახალციხე, ქუთაისი, ყინვალი⁹⁸. ბუნებრივია, ხსენებული დარგის სპეციალისტ-ხელოსნებიც იქნებოდნენ აღნიშნულ ქალაქებში.

XI—XIII სს. განსაკუთრებით განვითარდა მწიგნობრობასთან დაკავშირებული რიგი ხელოსნური დარგები „ეტრატის შემქმნელნი“, „წიგნის შემკვერელნი“, „წიგნის კაზმავნი“ და სხვა⁹⁹.

შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქებში ხელოსანთა გარკვეულ ჯგუფს ქმნიდნენ მენელსაცხებლენი, „მკვეცარნი“ და კიდევ სხვა მრავალი¹⁰⁰. ასევე მრავლად იქნებოდნენ მიწათმოქმედებისა და მეცხოველეობის პროდუქტების გადამამუშავებელი ხელოსნები.

შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქების ხელოსნური წარმოების მრავალსახეობისა და მათი დამუშავების ტექნოლოგიის შესახებ ძვირფას ცნობებს შეიცავს XII ს. მცირე აზიაში ემიგრირებული თბილისელი ხელოსნის მიერ დაწერილი ხელოსნური ტრაქტატი — „ხელოსნობათა აღწერა“¹⁰¹.

აღნიშნულ ნაშრომში ავტორი ეხება ოქროს, ვერცხლის, სპილენძის, რკინის, ძვირფასი ქვების, ბროლის, ტყაყის და სხვა მრავალ ხელოსნურ ნაწარმს, მათ დამზადებას. ასევე ვრცლად ჩერდება იგი მოქიქვის, სხვადასხვა იარაღების მოპირკეთების თუ ფერადი საღებავებისა და საწერი მასალის დამზადების ტექნოლოგიაზე¹⁰².

აქ არ შეიძლება არ გავიხსენოთ ერთი ფაქტი, რომელსაც გენიზას დოკუმენტებში ყურადღება მიაქცია ცნობილმა ორიენტალისტმა მკვლევარმა ს. გოიტენმა. გენიზას ერთ-ერთ დოკუმენტებში ბიზანტიელ მექურქესა და ესპანელ მეწაღესთან ერთად დასახელებულია თბილისელი მღებავი ხელოსანი. ს. გოიტენის შენიშვნით, ხელოსნები კაიროში ემიგრირებული იყვნენ იმ იმედით, რომ მათი ქვეყნების ხელოსნობის

⁹⁸ დ. კაპანაძე, ზარაფხანათა და მონეტების გამომშვეები ცენტრების ლოკალიზაციისათვის ძველ საქართველოში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XXIII, № 4, 1959, გვ. 511.

⁹⁹ რ. შმერლინგი, ქართულ ხელნაწერთა მორთულობის ნიმუშები, თბ., 1940, გვ. 17.

¹⁰⁰ ამის შესახებ იხ. შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, გვ. 150—163.

¹⁰¹ О. В. Вильчевский, Абу-Фазль Хебеш ибн Ибрагим Тифлиси. Бинан ассанат (описание технологии), Советская этнография, № 2, М.-Л., 1959, с. 180; შ. ამიანაშვილი, ვეფხისტყაოსნის დასურათება, მინიატურები შესრულებული XVI—XVIII საუკუნეებში, თბ., 1966, გვ. 15; Абу - л - Фазл Хубайш Тифлиси. Описание ремесел (Баин ан-санаат). Перевод с персидского введение и комментарий Г. П. Михалевич, М., 1976.

¹⁰² Хубайш Тифлиси, Описание ремесел, с. 66—101.

მაღალი დონე კარგ რეკომენდაციას გაუწევდა მათ საზღვარგარეთ¹⁰³.

როგორც ეს უკვე ითქვა, ხელოსნური ტრაქტატის ავტორის მიერ აღწერილი ფერადი საღებავების დაშლადების ტექნოლოგია და თვით ლებვის საქმე შუა საუკუნეების საქართველოში საკმაოდ მაღალ დონეზე იდგა. აქედან გამომდინარე, არცაა გასაკვირი გენიზას დოკუმენტებში სხვა ქვეყნის ემიგრანტ ხელოსნების გვერდით თბილისელი მღებავი ხელოსნის დასახელება.

გენიზას დოკუმენტებში „თბილისელი მღებავი ხელოსნის“ მოხსენიება კიდევ ერთი მოწმობაა ხელოსნური წარმოების ამ დარგის — სამღებრო საქმის განვითარების მაღალი დონისა საქართველოს ქალაქებში.

ამრიგად, დაბეჯითობით შეიძლება ითქვას, რომ XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქებში არსებობდა ხელოსნური წარმოების შემდეგი ძირითადი დარგები: მეთუნეობა, მინის წარმოება, საფეიქრო ხელოსნობა, მეხამლეობა, ლითონის (რკინის, სპილენძის, ბრინჯაოს) ხელობა, საიუველირო საქმე, ძვირფასი ქვების, ხის, ძვლის, ქვის დამუშავება, მშენებლობის საქმე და სხვა მრავალი. თითოეული დარგი კიდევ ქვესაფეხურებად იყოფოდა, რაც ხელოსნური წარმოების განვითარების მაღალი დონის მაჩვენებელი უნდა იყოს.

მრავალდარგოვანი ხელოსნური წარმოება შესაბამის კვალიფიციურ ხელოსანთა ფართო ფენის არსებობას გულისხმობს, კერძოდ: მშენებელნი, ავეჯის მკეთებელნი. ქურჭელთა (სპილენძის, ვერცხლის, ოქროსი) მკედელნი. მქსოველნი, მღებრები, მკერავნი, მეხამლენი, მკედელნი რკინისა და რვალისანი, ოქრომკედელნი, ძვირფას თვალთა დამუშავებელნი, გადამწერნი, მკაზმელნი, მხატვარნი, მზარეულნი, მენელსაცხებელნი. მეწისქვილენი, მეთუნენი, შუბის მკეთებელნი, მეაბჯრენი, მეშვილდენი, ცხენის იარაღ-საჭურვლის მკედელ-მქსოველნი. ეტრატის დამამზადებელნი, ფერწერის ოსტატები და სხვა, რაც თავისთავად ხელოსნური წარმოების ცალკეული დარგების დიფერენცირებაზე მეტყველებს. არ შეიძლება აქვე არ გავიხსენოთ აკად. ნ. ბერძენიშვილის მრავლისმეტყველი სიტყვები, როცა იგი წერდა: „მაღალ ხელოვნებამდე მიღწეული ხელოსნური ნაწარმი მოწმობს არა მარტო ხელოსანთა ხანგრძლივს, თაობიდან თაობამდე დაოსტატებას, არამედ ამა თუ იმ დარგის ხელოსანთა შორის, თუნდაც შეზღუდული, მეტოქეობის არსებობას. მეორე მხრივ, ეს გარემოება მოწმობს ხელოსნური ნაწარმის მომხმარებელთა განვითარებულ გემოვნებას“¹⁰¹.

¹⁰³ ვ. გაბაშვილი, საქართველოს ქალაქების ისტორიის მასალები გენიზას დოკუმენტებში, აღმოსავლური ფილოლოგია, ტ. IV, თბ., 1976, გვ. 297, შენ. 9.

¹⁰⁴ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VI, თბ., 1973, გვ. 51.

ხელოსნური წარმოების მრავალსახეობა და მათი დარგობრივი დიფერენცირება, როგორც ეს ზემოთ ვნახეთ, აშკარა მოწმობაა ხელოსნური წარმოების მაღალი დონისა საქართველოს ქალაქებში. ამასთან, როგორც ეს უკვე ითქვა, თბილისში, სამასი არაგველის ბაღთან არქეოლოგები ვარაუდობენ მთელი საწარმო კომპლექსის არსებობას. ბუნებრივია, აქედან გამომდინარე, ისმება კითხვა, შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქებში ხელოსანთა დარგობრივი გაერთიანებების — ამქრების არსებობისა და შრომის ორგანიზაციის შესახებ.

აღებული ხანის საქართველოს ქალაქებში ხელოსნები რომ ამქრულ ორგანიზაციებში იყვნენ გაერთიანებული ამაში ექვი არ გვეპარება. მაგრამ როგორი იყო შრომის ორგანიზაცია და მისი ხასიათი ეს სულ სხვა საკითხია.

უნდა ითქვას, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ხელოსნური წარმოების ცალკეულ დარგებში შრომის ორგანიზაციისა და მისი ხასიათის შესახებ ურთიერთსაწინააღმდეგო მოსაზრებანი არსებობს.

თბილისის კერამიკოსთა უბანში მთელი საწარმოო კომპლექსის არსებობა, საერთოდ სახელოსნოებში დიდი რაოდენობით სასაქონლო პროდუქციის დამზადება (განსაკუთრებით ქსოვილების) მეკლევართა ერთ ნაწილს საფუძველს აძლევს ივარაუდონ წარმოების პროცესში შრომის დანაწილება და ნაწილობრივ დაქირავებული მუშახელის გამოყენება¹⁰⁵. ხოლო ნაწილი კი კატეგორიულად უარყოფს წარმოების პროცესში შრომის დანაწილებისა და რაიმე ფეოდალურისაგან განსხვავებული სახის წინმავალი ფორმების არსებობას¹⁰⁶.

შრომის საზოგადოებრივი დანაწილება და შრომის დანაწილება წარმოების პროცესში სულ სხვადასხვა ცნებებია. ჯერ კიდევ 1882 წ. ერთ-ერთ წერილში გერმანიის მაგალითზე ფრ. ენგელსი კ. მარქსს წერდა, რომ „... შრომის შებრუნებული დანაწილება საამქროებში, საწინააღმდეგო მოვლენაა იმისა, რაც მანუფაქტურაშია: ნაცვლად სახელოსნოს შიგნით შრომის დანაწილებისა, შრომის დანაწილება ხდება საამქროებს შორის“¹⁰⁷.

საკითხის არსის უფრო ნათელყოფისათვის სჯობს მივმართოთ კ. მარქსის ერთ მითითებას იმის შესახებ, რომ „თუ გარეშე პირობები

¹⁰⁵ ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 141. XI—XIII სს. შუა აზრის ქალაქებში საიუველირო ხელოსნურ წარმოებაში შრომის მნიშვნელოვანი დანაწილების ფაქტს აღნიშნავს ო. ბოლშაკოვი (Средневековый город Средней Азии, с. 288).

¹⁰⁶ ილ. ანთელავა, XI—XV საუკუნეების საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 103—104.

¹⁰⁷ კ. მარქსი, ფრ. ენგელსი, წერილები „კაპიტალის“ შესახებ, თბ., 1952, გვ. 290.

გამოიწვევდა შრომის შემდგომ დანაწილებას, არსებული საამქროები ქვესახეობებად იყოფოდა, მაგრამ ეს ხდებოდა სხვადასხვა ხელოსნების ერთ სახელოსნოში გაუერთიანებლად. ამიტომ ამქრული ორგანიზაცია, მიუხედავად იმისა, რომ მის მიერ წარმოქმნილი გამოცალკევება, იზოლირება და განვითარება ხელოსნობის მანუფაქტურული პერიოდის არსებობის მატერიალურ წანამძღვარს შეადგენს, მაინც გამოირიცხავდა შრომის მანუფაქტურულ დანაწილებას¹⁰⁸. ამასთან, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ შუა საუკუნეებში ქალაქური ხელოსნური წარმოება ყველგან „ემყარება არა კაპიტალს და დაქირაებულ შრომას, არამედ შრომის ამქრულ ორგანიზაციას“¹⁰⁹.

ცნობილია ისიც, რომ საქონლური წარმოება და სავაჭრო კაპიტალი კაპიტალისტური წარმოების წესზე უფრო ადრე იყო ცნობილი. იგი ცნობილი იყო ფეოდალიზმის დროსაც¹¹⁰. მაგრამ კაპიტალისტური წესისაგან განსხვავებით, სადაც ვაჭრობა საყოველთაო ეკვივალენტური ფორმით არსებობდა¹¹¹, შუა საუკუნეებში იგი დამყარებული იყო არაეკვივალენტურ გაცვლაზე¹¹².

მარქსიზმის ფუძემდებელთა ზემომოტანილ მითითებათა საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ ქალაქის ხელოსნური წარმოება ემყარება შრომის ამქრულ ორგანიზაციას, სადაც შრომა დანაწილებულია სპეციალობების მიხედვით გარკვეულ გაერთიანებებს — ცალკეულ ხელობებს, ამქრებს შორის და არა წარმოების პროცესში, სახელოსნოს შიგნით. თუმცა ეს საკითხის მხოლოდ ერთი მხარეა. აქ არ შეიძლება ყურადღება არ გამახვილდეს მეორე მხარეზეც, კერძოდ, როგორც ამას კ. მარქსი მიუთითებს ქალაქებში „არაამქრული, დღიური დაქირაებული მუშებისა და სხვათა სახით არსებობს ელემენტი დაქირაებული შრომის შესაქმნელად“¹¹³. ასევე, ზვით ამქრული ორგანიზაცია მის მიერვე შექმნილი „გამოცალკევება, იზოლირება და განვითარება“ შეიცავს გარკვეულ ელემენტს მანუფაქტურული წარმოების მატერიალური წანამძღვრების შესაქმნელად¹¹⁴.

108 კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, წიგ. I. კაპიტალის წარმოშობის პროცესი, თბ., 1954, გვ. 456.

109 კ. მარქსი, კაპიტალისტური წარმოების წინამორბედი ფორმები თბ., 1952, გვ. 62.

110 კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, ნაწ. I, თბ., 1959, გვ. 411; პ. გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX—XX სს., ტ. V, თბ., 1962, გვ. 17.

111 კ. მარქსი, კაპიტალი, I, გვ. 93—94.

112 კ. მარქსი, კაპიტალი, III, გვ. 409—428.

113 კ. მარქსი, კაპიტალისტური წარმოების წინამორბედი ფორმები, გვ. 67

114 კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, გვ. 456.

ამქრული წყობილება წინამდებელი ფორმების შექმნის შესაძლებლობას რომ არ გამორიცხავდა ეს კარგად ჩანს კ. მარქსის ერთი შენიშვნიდან, როცა იგი წერდა: „ექვს გარეშეა, რომ ზოგიერთი წვრილი ამქარ-ოსტატი და კიდევ უფრო დიდი რაოდენობით დამოკიდებული წვრილი ხელოსნები და დაქირავებული მუშებიც კი, გადაიქცეოდნენ ჯერ წვრილ კაპიტალისტებად, ხოლო შემდეგ, დაქირავებული შრომის მზარდი ექსპლოატაციისა და კაპიტალის სათანადო დაგროვების მეოხებით — კაპიტალისტებად“¹¹⁵.

მარქსიზმის ფუძემდებლები, როდესაც ამქრობაზე საუბრობენ, მხედველობაში აქვთ დასავლეთევროპული ამქრული წყობილება თავისი კლასიკური ფორმით, რომელიც მკაცრად იყო რეგლამენტირებული. რაც შეეხება ქართულ ამქარს, როგორც ამას გვიანი შუასაუკუნეების მასალების მიხედვით უთითებენ ნაკლებ შეზღუდული და რეგლამენტირებული იყო, ვიდრე დასავლეთევროპული¹¹⁶.

თბილისის ე. წ. მეთუნეთა უბანში მთელი საწარმოო კომპლექსის (მოქიქული და მოუქიქავი კერამიკული სახელოსნოები, საოქრომკედლო და სხვ.) არსებობა, საფეიქრო წარმოების თუ საიუველირო საქმის მაღალი დონე თავისთავად მოითხოვდა მაღალკვალიფიციური სპეციალისტების გვერდით მრავალრიცხოვან დამხმარე პერსონალს, მათ შორის დაქირავებულ მუშახელსაც კი¹¹⁷. აქ არ შეიძლება კვლავ არ გავიხსენოთ მოქიქული კერამიკული სახელოსნოების მიერ გამოშვებული პროდუქცია, რომელიც გამოირჩევა მოქიქვის მაღალი ხარისხითა და რთული ორნამენტაციით, რაც თავისთავად მოითხოვდა შრომის განსაკუთრებულ ორგანიზაციას (მასალის დამზადება, გამოწვა, მოქიქვა, სხვადასხვა ფერად შეღებვა და სხვ.) იგივე შეიძლება ითქვას საიუველირო¹¹⁸ თუ საფეიქრო წარმოების შესახებაც.

არქეოლოგიურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ

¹¹⁵ იქვე, გვ. 440.

¹¹⁶ მ. სამსონაძე, საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება XIX ს. პირველ მესამედში, თბ., 1980, გვ. 227—228.

¹¹⁷ შუა აზიის მაგალითზე ო. ბოლშაკოვი შენიშნავს, რომ «в XII в. в больших городах существовали крупные мастерские с несколькими мастерами и добрым десятком подмастеров. В такой мастерской трудились не феодально зависимые люди, как полагают иногда, а наемные работники: хозяин мастерской мог сам в ней не работать и не быть специалистом» (Средневековый город Средней Азии, с. 285).

¹¹⁸ შუა აზიის ქალაქებში არსებული «в мастерских, занятых шлифовкой и сверлением драгоценных камней, существовало значительное разделение труда. В других мастерских разделение труда было, вероятно, меньшим, так как работали обычно мастер и 1—2 подмастерья» (Средневековый город Средней Азии, с. 288).

მლის მიხედვითაც თბილისის კერამიკულ სახელოსნოში ხელოსნობა და ვაჭრობა ერთდროული პროცესი იყო¹¹⁹.

თბილისის მეთუნეთა უბნელი „ვაჭარ-ხელოსნის“ 130-მონეტიანი და რუსთველის 395 მონეტის შემცველი განძები¹²⁰ აშკარად მეტყველებს ვაჭრის თუ ვაჭარ-ხელოსნის მიერ დაგროვებულ კაპიტალზე¹²¹. აქ უადგილო არ იქნება კვლავ მივმართოთ კ. მარქსის მითითებას იმის შესახებ, რომ ვაჭარი პირდაპირ მრეწველად იქცევა იქ, სადაც ხელოსნობა ვაჭრობაზეა დაფუძნებული¹²².

ჩვენ შორს ვართ იმ აზრისაგან, რომ XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქებში არსებული ხელოსნური წარმოების ცალკეულ დარგებში, მიუხედავად მათი დიფერენცირებისა და მასშტაბურობისა, დავინახოთ რაღაც „ახლის“ წინმავალი ფორმები — „წინაბურჟუაზიული“ ურთიერთობანი, მაგრამ ხსენებული დარგები თვისებრივად ახალ, ფეოდალურისაგან განსხვავებულ, წინმავალ ფორმებს რომ ამზადებდნენ ამაშიც ეჭვი არ გვეპარება. როგორც ამას კ. მარქსი მიუთითებდა „წმინდა რაოდენობრივი ცვლილებანი გარკვეულ საფეხურზე თვისებრივ განსხვავებაში გადადიან“¹²³.

მართალია, ადებულ ხანაში. ამქრულ ორგანიზაციებს ძრითადად სავაჭრო-ხელოსნური ხასიათი ჰქონდათ, სავაჭრო წარმოების, საბაზრო და ფულადი სასაქონლო კავშირების სახე ჭერჯერობით არ ცილდება ფეოდალიზმის ფარგლებს, მაგრამ ის რაოდენობრივი ცვლილებანი, რომელიც შეინიშნება XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქების ხელოსნურ წარმოებაში, უთუოდ თვისებრივში გადაიზრდებოდა. ამისათვის გარკვეული დრო იყო საჭირო. მაგრამ, სამწუხაროდ, XIII ს. შუაწლებიდან საქართველოს ქალაქების განვითარების ნორმალური გზა ხანგრძლივი დროით ჩაიკეტა. ქართულმა ფეოდალურმა ქალაქმა ვერ მოასწრო თავისი მოწიფულობის სტადიაში შესვლა.

მართალია, ჩვენს მიერ ზემოთ მიმოხილული ხელოსნური წარმო-

119 მ. მ ი წ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 69.

120 ო. ჯ ა თ ა რ ი ძ ე, „განჩისკარის“ 1948 წ. არქეოლოგიური გათხრის ანგარიში, გვ. 97; გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, რუსთავეში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის შედეგები, გვ. 189.

121 შუა აზრის ქალაქების მკვლევრები მიუთითებენ, რომ «экономические предпосылки в виде развитого ремесла, торговли, начатков торгово-промышленного капитала уже имелись, но необходим был достаточно длительный период равновесия сил между торгово-ремесленным классом и кочевой аристократией...» (Средневековый город Средней Азии, с. 350).

122 კ. მ ა რ ქ ს ი, კაპიტალი, ტ. III, გვ. 425.

123 კ. მ ა რ ქ ს ი, კაპიტალი, ტ. I, გვ. 391—392.

ების რიგი დარგები არა მარტო ქალაქად, არამედ სოფლადაც (ხელოსანთა ნაწილს ჯერ კიდევ კავშირი არ გაუწყვეტია სოფლის მეურნეობასთან, ზოგიც მოსარეწელად დადის) არსებობდა, მაგრამ ხელოსნური წარმოების თავმოყრის ძირითად ცენტრებს მაინც ქალაქები წარმოადგენდნენ. აქ პირველ რიგში იგულისხმება ისეთი მსხვილი ქალაქები როგორიცაა: თბილისი, ქუთაისი, ღმანისი, რუსთავი, არტანუჯი, ახალქალაქი, თელავი, ჟინვალი, სამშვილდე. ხელოსნური წარმოების ძირითად ცენტრებს წარმოადგენდნენ აგრეთვე ხუნანი, ახალციხე, ოლთისი, გორი, ატენი და სხვები, მაგრამ ქართული და უცხოური წყაროები ამ პუნქტებს მოიხსენიებენ როგორც მხოლოდ „მნიშვნელოვან“ ქალაქებს და არაფერს ამბობენ მათი როლის შესახებ ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებაში, კერძოდ კი ხელოსნურ წარმოებაში. ამასთან, ზემოხსენებული ქალაქები არქეოლოგიურად ჯერ კიდევ შეუსწავლელია.

§ 2. ვაჭრობა და სავაჭრო ურთიერთობანი

შუა საუკუნეების ქალაქი არა მარტო აწარმოებდა, არამედ ვაჭრობდა კიდევ. ეს ბუნებრივიცაა. ჯერ კიდევ კ. მარქსი მიუთითებდა, რომ, „როგორც კი საქალაქო მრეწველობა როგორც ასეთი განცალკევდება მიწათმოქმედებისაგან, მისი პროდუქტები იმთავითვე საქონელს წარმოადგენენ და, მაშასადამე, მათ გასაყიდად ვაჭრობის შუამავლობა არის საჭირო“¹²⁴.

საერთოდ, ვაჭრობა უშუალოდ რომაა დაკავშირებული ქვეყნის ეკონომიკური, ამ შემთხვევაში კი საქალაქო მეურნეობის განვითარებასთან, ეს თავისთავად გასაგებია. მაგრამ რამდენად მიმდინარეობს ვაჭრობის კვალდაკვალ ხელოსნური წარმოების განვითარება ან პირიქით, ეს სულ სხვა საკითხია.

ძველი რომის გვიანდელი პერიოდის მაგალითზე კ. მარქსი შენიშნავდა, რომ ვაჭრობამ იქ წინა პერიოდთან შედარებით განვითარების მაღალ დონეს მიაღწია, მაგრამ ქვეყანაში სამრეწველო განვითარების რაიმე პროგრესი არ მომხდარა, მაშინ „როდესაც კორინთოში და ეფროპისა და მცირე აზიის სხვა ბერძნულ ქალაქებში ვაჭრობის განვითარებას თან ახლდა მრეწველობის მაღალი განვითარება“¹²⁵.

ბუნებრივია ისმება კითხვა, რა მდგომარეობა გვაქვს ამ მხრივ საქართველოში: 1. ძირითადად რით საზრდოობდნენ XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქები — საშინაო თუ საგარეო ვაჭრობით; 2. აღებული

¹²⁴ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, გვ. 421.

¹²⁵ იქვე.

ხანის ქალაქების ვაჭრობა ქვეყნის, კერძოდ კი საქალაქო მეურნეობის განვითარების შედეგი იყო, თუ იგი კომპრადორულ ხასიათს ატარებდა?

ქვემოთ ვეცდებით ამ კუთხით მივუდგეთ ვაჭრობასა და ვაჭრობის განვითარების რიგ საკითხებს ჩვენთვის საინტერესო ხანის საქართველოს ქალაქებში.

XI—XIII სს. საქართველოში სოფლის მეურნეობის მაღალი დონე და ხელოსნობის შემდგომი განვითარება ბუნებრივად იწვევდა ვაჭრობის გაცხოველებას. ვაჭრობა წარმოებდა როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე გარე სამყაროსთან. აღებული ხანის საქართველოს ქალაქებს სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა ჰქონდათ დაწყებული ისეთ ქვეყნებთან თუ რეგიონებთან, როგორიც იყო: ბიზანტია, არაბეთი, ეგვიპტე, სპარსეთი, შუა აზია, ჩინეთი, ჩრდ. კავკასია, რუსეთი, ბალტიისპირეთი და აღმოსავლეთი ევროპა, რაც დასტურდება წერილობითი წყაროების მონაცემებითა და ნუმისმატიკურ-არქეოლოგიური მასალით.

ქვეყნის პოლიტიკური გაერთიანების დამთავრება, საქართველოს სამეფოში მნიშვნელოვანი სახელოსნო და სავაჭრო ცენტრების (სომხეთისა — ანისი, დვინი, კარი; რანისა — განძა, ბარდავი, ბაილაკანი; შირვანისა — შამახია, ყაბალა)¹²⁶ შემოსვლა კიდევ უფრო დიდ პერსპექტივებს შლიდა სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის განვითარებისათვის არა მარტო საქართველოს მაშტაბით, არამედ მეზობელ თუ შორეულ ქვეყნებთანაც.

ეხებოდა რა რუსთაველის ეპოქის საქართველოს გზებს ნ. ბერძენიშვილი შენიშნავდა: „გადაჭრით შეიძლება ითქვას, რომ საქართველო თავის ისტორიულ წარსულში არასოდეს ისეთ ხელსაყრელ პოლიტიკურ გარემოში არ მოქცეულა, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა XI—XII საუკუნეებში, არასოდეს ის ასეთს ინტენსიურ კულტურულ ურთიერთობაში არ ყოფილა ერთსა და იმავე დროს აღმოსავლეთის, დასავლეთის, სამხრეთისა და ჩრდილოეთის ქვეყნებთან, როგორც ეს იყო X—XII საუკუნეებში... გასაგებია, რომ ის ოთხივე მხრივ გზებით დაიქსელა“¹²⁷. აქვე უნდა ითქვას, რომ განსვენებულ მეცნიერს ამ გზების გატანის მთავარ სტიმულად მაინც ქვეყნის შინაგანი განვითარება მიაჩნდა¹²⁸.

¹²⁶ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VI, თბ., 1973, გვ. 53.

¹²⁷ ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბ., 1966, გვ. 11.

¹²⁸ იქვე.

ნ. ბერძენიშვილი იმასაც მიუთითებდა, რომ ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, მისი ეკონომიკურისა და სოციალურ-კულტურული ზრდა-განვითარების შედეგად რომ მოხდა, „შეუძლებელია წარმოვიდგინოთ სამიმოსვლო გზების სათანადო განვითარებულობის გარეშე“¹²⁹.

საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ერთ-ერთ წანამძღვართაგანი იყო ქვეყნის ეკონომიკური განვითარება¹³⁰. ქვეყნის ეკონომიკურმა განვითარებამ კი თავის მხრივ განაპირობა ცალკეულ კუთხეებს შორის კავშირების დამყარება. ივ. ჯავახიშვილი ამის გამო შენიშნავდა, რომ „ძველად საქართველოში უფრო მეტი და მრავალმხრივი გზები ყოფილა, ვიდრე ამ უკანასკნელ დრომდე იყო და მოიპოვება“¹³¹. სწორედ ამ გზების მეშვეობით ხორციელდებოდა ცალკეულ ეკონომიკურ რაიონებს თუ რეგიონებს შორის სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირები. ამ გზებითვე მყარდებოდა ეკონომიკურ-კულტურული ურთიერთობა გარე სამყაროსთანაც. ასე რომ, ქვეყნის ეკონომიკური განვითარების შედეგად გაყვანილი თუ გატანილი გზები ხელს უწყობდა და აპირობებდა ვაჭრობის განვითარებას როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე მის ფარგლებს გარეთ.

ჩვენთვის საინტერესო ხანაში საქართველო უკავშირდებოდა ბიზანტიას, სპარსეთს, ინდოეთს, ეგვიპტეს, რუსეთს და სხვა.

ეს ეკონომიკური კავშირები ზოგ ქვეყანასთან პირდაპირი იყო, ზოგთანაც კი შუალედური.

დასავლეთ საქართველოს ქალაქები ბიზანტიასთან დაკავშირებული იყვნენ ტრაპიზონისა და საზღვაო გზებით (ზღვისპირეთის ქალაქები). გამოყენებული იყო ხუფათის (ბაგრატ IV როცა საბერძნეთიდან ბრუნდებოდა „მიეგება ყოველი ლაშქარი აფხაზეთისა ზღუს პირას, ხუფათს... და შემოვიდა სახლად თვსად ქუთათისს“¹³²), ცხუმის, ფოთის (გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრებაში ნათქვამია: „... მოვიწიენით სამსონს ქალაქსა ზღუს-კიდისასა. და მუნ განვყიდენით ჰაჯედარნი ჩუენნი და ესრეთ ნავითა წარვემართენით კერძოთა აფხაზეთისათა და კეთილითა და ჰამოდთა ნიავეთა მივიწიენით ფოთს და მიერ საცედრითა ქუთათისს“¹³³) და ანაკოფიის კარებიც¹³⁴. ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნე-

129 ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 13—14.

130 მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963, გვ. 22—68.

131 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 69.

132 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 304.

133 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, თბ., 1967, გვ. 159.

134 დასავლეთ საქართველოს გზების შესახებ იხ. ნ. ბერძენიშვილი, გზები

ლოვანი და კეთილმოწყობილი ტრასა ეს იყო ე. წ. „არტანუჯის გზა“ (არტანუჯი, არტაანი, კარწახი, ახალქალაქი, ფარაენა, ზურაყეტი, სამშვილდე, მარნეული და თბილისი), რომლითაც აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქები უკავშირდებოდნენ ტრაპიზონს, ამ უკანასკნელის მეშვეობით კი — ბიზანტიას¹³⁵.

მეორე კულტურულ-ეკონომიკური სამყარო, რომელთანაც საქართველოს ქალაქებს ურთიერთობა ჰქონდათ, იყო სპარსეთი. სპარსეთის ქალაქებთან კავშირ-ურთიერთობა ძირითადად ორი გზით ხორციელდებოდა: პირველი — არღებილ-ზენჯანის გზა, მეორე კი — დვინ-თავრიზისა¹³⁶.

ჩრდილოეთის ქვეყნებთან სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა შესაძლებელი იყო რამდენიმე გზით — დარიალით, ზღვისპირეთით. მაგრამ ყველაზე კეთილმოწყობილი იყო დარუბანდის გზა.

თბილისი, თავისი გეოგრაფიული მდებარეობის წყალობით, ერთგვარ საკვანძო, სავაჭრო გზების თავსაყარსაც კი წარმოადგენდა და იგი დაკავშირებული იყო თითქმის მაშინდელ ცნობილ ყველა პუნქტთან¹³⁷.

ალ-მუკადდასი თავის თხზულებაში გადმოგვცემს, რომ ქ. დვინს ჰქონდა რამდენიმე კარი; ერთ მათგანს ერქვა ბაბთიფლის (თბილისის კარი)¹³⁸. ეს ცნობა იზისი მოწმობაა, რომ თბილისს სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა ჰქონდა ისეთ მნიშვნელოვან სავაჭრო პუნქტებთან, როგორიც იყო დვინი.

სხედასხვა მხრიდან შემოსულმა გზებმა თბილისს მრავალი კარი გაუჩინა. ისთაბრის ცნობით თბილისს სამი კარი ჰქონდა¹³⁹. ამასვე იმეორებს იბნ-ჰალუკალი¹⁴⁰. ტაბარის მიხედვით კი „თბილისს ხუთი კარი აქვს: მეიდნის კარი, კარის კარი, მცირე კარი, რაბადის კარი. სოლდებლის კარი“¹⁴¹. აქაც კარის (ყარსის) კარის მოხსენიება თავისთავად მიუთითებს ეკონომიკურ კავშირ-ურთიერთობაზე.

რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, გვ. 33—34; ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 128—130; ე. ჩაქვეტაძე, ქუთაისის ისტორიიდან, გვ. 163; თ. ბერაძე, ზღვაოსნობა ძველ საქართველოში, გვ. 167.

¹³⁵ ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 83—84, 128—129.

¹³⁶ დაწვრილებით იხ. ე. სიხარულიძე, ამიერკავკასიის სამარშრუტო გზები IX—X სს. არაბული წყაროების მიხედვით, მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, 1963, გვ. 175—188; ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 130—132.

¹³⁷ ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 80; ე. სიხარულიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 175—188.

¹³⁸ СМОМПК, вып. 38, с. 10.

¹³⁹ СМОМПК, вып. 29, с. 11.

¹⁴⁰ СМОМПК, вып. 38, с. 89.

¹⁴¹ ე. წე რ ე თ ე ლ ი, არაბული ქრესტომათია, 1949, გვ. 65.

საქართველოს ერთ ფეოდალურ მონარქიად გადაქცევის შემდეგ, მის ცალკეულ კუთხეებს შორის კიდევ უფრო განმტკიცდა ეკონომიკური კავშირები. საქართველო დაისერა გზებით, რომელთა კეთილმოწყობა, კერძოდ, გაუვალი გზების შეკეთება, მდინარეებზე ხიდების აშენება, სავაჭრო გზებზე ფუნდუკების აგება აუცილებელი პირობა იყო შიდა ვაჭრობის განვითარებისათვის, ქარავანთა შეუფერხებელი მიმოსვლისათვის. ჩვენ მოგვეპოვება წერილობითი ცნობები, რომ სამეფო ხელისუფლება XII ს. ეწევა გზათა სათანადო მშენებლობას. ქართველ მეფეებს ძლიერების ხანაში კარგად ესმოდათ გზების მოვლა-პატრონობისა და უსაფრთხოების საჭიროება და დიდ ხარჯებსაც იღებდნენ გზების შესაკეთებლად, ახლის გასაყვანად, ხიდებისა და ფუნდუკ-ქარვასლების ასაშენებლად. მემატიანის გადმოცემით დავით აღმაშენებელმა „... რაოდენნი ქილნი (გასდვა) მდინარეთა სასტიკთა ზედა, რაოდენნი გზანი, საწყინოდ სავალნი, ქვა-ფენილ ყენა“¹⁴². ნ. ბერძენიშვილი მიუთითებს, რომ „არანაკლებ დამაჯერებლად მოწმობენ გზათა მშენებლობას, აღნიშნულ საუკუნეებში... ჩვენს დრომდის მოღწეული სათანადო მატერიალური ხასიათის ნაშთები: ხიდები, ქარვასლა-ფუნდუკები, „გაჭრილები“, კლდე-კარები“¹⁴³.

ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანე თამარის მოღვაწეობის დახასიათებისას აღნიშნავს, რომ „ქარავანსა ვერვინ ძარცვდა ამერი და იმერი“¹⁴⁴ წყაროს ეს მითითება უდავო დადასტურებაა ცენტრალური ხელისუფლების ზრუნვისა საქარავნო მიმოსვლის მშვიდობიანი უზრუნველყოფისათვის. ასე რომ, XI—XII სს. საქართველოში არსებული კეთილმოწყობილი, დაცული გზები¹⁴⁵, ფუნდუკები, ქარვასლები, ქალაქებში საუცხოოდ მოწყობილი საბაზრო ადგილები — ნორმალური სავაჭრო ურთიერთობის აუცილებელი პირობათაგანი იყო.

XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქების გარესამყაროსთან ინტენსიური ვაჭრობის საუცხოო მაჩვენებელია საქართველოს ტერიტორიაზე თუ მის ფარგლებს გარეთ აღმოჩენილ მონეტათა ტოპოგრაფია. აქვე უნდა ითქვას, რომ ძველ საქართველოს არ ახსოვს ფულის ტრიალის ისეთი მასშტაბები, როგორიც ეს იყო XI—XII საუკუნეებში¹⁴⁶.

¹⁴² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 353.

¹⁴³ ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, გვ. 15.

¹⁴⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 369.

¹⁴⁵ ჩვენთვის საინტერესო ხანის შიდა გზების შესახებ იხ. ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში; ივ. ჭავჭავაძე, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 68—72.

¹⁴⁶ ნ. ქოიავა, ფულის ტრიალი რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, ენი-პეიკის მოამბე, III, 1938.

ვაჭრობა, ფულის ტრიალი ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრების დონის საჩვენებელია. ვაჭრობა რომ ეპოქის სულია, ეს კარგად ჩანს XI—XII სს მაგალითზე.

დღევანდელი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ათასობით აღმოჩენილი ფულების თუ განძების მიხედვით ადვილი მისახვედრია თუ რაწარმოები გაქანება ჰქონდა იმ დროს ვაჭრობას.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ქართული მონეტების აღმოჩენები საქართველოს ფარგლებს გარეთ. კერძოდ, იმ დროის მონეტები აღმოჩენილია ბაქოში¹⁴⁷, ლენკორანში¹⁴⁸, სტალინგრადის ოლქში¹⁴⁹, მაიკოპის მახლობლად, ყუბანის ოლქში რუსუდანის 500-ზე მეტი მონეტის შემცველი განძია დადასტურებული¹⁵⁰.

არაერთი აღმოჩენაა დადასტურებული საქართველოს დღევანდელი მეზობლების ტერიტორიაზე, მაგრამ რამდენადაც მაშინ ისინი საქართველოს პოლიტიკური გავლენის ქვეშ იყვნენ მოქცეული ამდენად ისინი ჩვენ გვესახება, როგორც ქვეყნის შიდა ბაზრის განუყოფელი ნაწილი. თუმცა დასახელება მაინც შეიძლება, კერძოდ, ასეთი პუნქტებიდან შეიძლება მოვიხსენიოთ: ეჩმიადინი, ანისი, ყარსი, ერევანი და სხვ. დასახელებულ პუნქტებში ქართული მონეტების განძებიც კია აღმოჩენილი¹⁵¹.

ასევე ინტენსიური ვაჭრობის მაჩვენებელია უცხო ქვეყნებიდან შემოსული მონეტების აღმოჩენები საქართველოში. ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს ბიზანტიური მონეტები. IX საუკუნიდან კვლავ გამოცოცხლდა სავაჭრო ურთიერთობა ბიზანტიასა და საქართველოს შორის. ეს სურათი კარგად აისახა ნუმისმატიკურ მასალაშიც. მაგალითად, VIII საუკუნეში აღმოსავლეთ საქართველოში სულ აღნუსხულია ორი ბიზანტიური მონეტა, ხოლო X საუკუნეში კი — თერთმეტი¹⁵².

ბიზანტიური მონეტების შემოსვლა განსაკუთრებით მატულობს X საუკუნიდან, ხოლო ამავე საუკუნის მეორე ნახევრიდან უკვე დიდი რაოდენობით შემოდის¹⁵³.

¹⁴⁷ Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и Закавказья вып., II, 1938, с. 441.

¹⁴⁸ ლ. ქილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 135.

¹⁴⁹ Е. А. Пахомов, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 619.

¹⁵⁰ თ. ლომოური, ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში, კრ., შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბ., 1938, გვ. 316. ქართული მონეტების გავრცელების შესახებ იხ. დ. კაპანაძე, ქართული ნუმისმატიკა, თბ., 1969.

¹⁵¹ თ. ლომოური, ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში, გვ. 316.

¹⁵² თ. აბრამიშვილი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ბიზანტიური მონეტები, თბ., 1965, გვ. 18.

¹⁵³ იქვე.

საქართველოსა და ბიზანტიას შორის საცაქრო ურთიერთობის შემდგომი განვითარების საუცხოო მაგალითია ის რომ, თუკი მანამდე მხოლოდ სპილენძის მონეტები შემოდის (ვერცხლისა ორია მხოლოდ ფიქსირებული), X საუკუნის დასასრულიდან უკვე შემოდის ოქროს მონეტები და XI საუკუნეში ამ მონეტების განძებიცაა აღმოჩენილი (დვირის, გურჯაანის, იღუმალის)¹⁵⁴.

როგორც უკვე ითქვა, X საუკუნეში აღმოსავლეთ საქართველოში ბიზანტიური სპილენძის მონეტის აღმოჩენის თერთმეტი შემთხვევაა დადასტურებული, ხოლო დასავლეთში კი — შვიდი¹⁵⁵. ეს, ერთი შეხედვით, შეიძლება გამოწვეული იყოს იქნებ არსებული მასალის ჭერ კიდევ მთლიანად გამოუვლინებლობით, მაგრამ, ვფიქრობთ, უფრო სავარაუდოა ეს აიხსნას ზღვისპირეთის კულტურული ცენტრების სისუსტითა და მტკვრის ხეობაში (აღმ. საქართველოსა და დას. საქართველოს შორის) გამავალი საცაქრო გზის სამხრეთით გადანაცვლებით¹⁵⁶. ამასთან, აღმოსავლეთ საქართველოს მოღონიერებული ქალაქები, არაბთა გავლენის შესუსტების შემდეგ, კვლავ ერთგვარი შუალედური რგოლის როლში გამოდიან ჩრდილო-აღმოსავლეთის ქვეყნებსა და ბიზანტიას შორის ვაჭრობაში.

როგორც ეს უკვე ითქვა, XI—XII სს ძლიერ მიმოქცევაში იყო ბიზანტიური ოქროს მონეტები, რომელთა ხმარებამაც ფულის ბიზანტიური ტერმინების გავრცელებას შეუწყო ხელი („კონსტანტიატი“, „დუკატი“, „ბოტინატი“, „პერპერა“)¹⁵⁷.

ნუმიზმატ თ. ლომოურის ვარაუდით, დიდი ხარჯების დასაფარავად შესაძლებელია ხმარობდნენ ოქროს ზოდებსაც. ამის მოწმობად მოჰყავს ერთი ადგილი თამარის ისტორიკოსის თხზულებიდან, სადაც ნათქვამია: „ეგრეთ იქმნა ქორწილი სახელადუდებელი და იგავ-მიუწვდომელი; სიმრავლენი სახეობათანი, ძლუნობანი და ნიკებანი თუალთა და მარგალიტთანი, ოქრომჰედლითა, და უქედელთანი...“¹⁵⁸ „ოქროჰედლი“, მკვლევარის ვარაუდით, ოქროს ფულია. ჰურქელი, სამკაული, იარაღი, „უქედელი“ კი ოქროს ზოდებია¹⁵⁹.

¹⁵⁴ იქვე, გვ. 16.

¹⁵⁵ იქვე, გვ. 17.

¹⁵⁶ ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 84.

¹⁵⁷ თ. ლომოური, ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში, გვ. 301, ბიზანტიური მონეტების გავრცელების შესახებ იხ. თ. აბრამიშვილი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ბიზანტიური მონეტები, თბ., 1965.

¹⁵⁸ ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 37.

¹⁵⁹ თ. ლომოური, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 295. XI—XIII სს. საქართველოში ოქროს მონეტების გავრცელებისა და მიმოქცევის შესახებ იხ. გ. ჭაფარიძე, ოქროს მონეტების ტერმინოლოგია XI—XIII სს. საქართველოში, „მაცნე“, № 3, 1976, გვ. 84—94.

გარდა ბიზანტიური მონეტებისა საქართველოში შემოდის იმ სხვადასხვა მუსლიმანური დინასტიების ფულები, რომლებიც ჩამოყალიბდნენ არაბთა სახალიფოს დაშლის შემდეგ წინა აზიასა და ამიერკავკასიაში, ხოლო XIII ს. კი — მონღოლებისა და რუმის სელჩუკებისა.

XI—XIII სს. სხვადასხვა მუსლიმანური დინასტიების (ეფუბიღების, ილდიგიზების, ორთუყიდების, აზერბაიჯანის სელჩუკების, მოსულისა და ჰალაბის ათაბაგების) და მონღოლების სპილენძისა და ვერცხლის ფული უმთავრესად აღმოსავლეთ საქართველოში ვრცელდებოდა. რუმის სელჩუკების ვერცხლის ფული, რომელიც შემოდის საქართველოს როგორც აღმოსავლეთის, ისე დასავლეთ ნაწილში, ამ უკანასკნელში განძების სახითაც (რაჭა, ბიჭვინთა) კია აღმოჩენილი¹⁶⁰.

XI—XIII საუკუნეებში საქართველოს ქალაქებში აღმოჩენილი ნუმიზმატიკური მასალის ტოპოგრაფია ასეთია: ბიზანტიური—ახალციხე, დმანისი, ოლთისი, თბილისი; ეფუბიღების — დმანისი, თბილისი; ილდიგიზების — დმანისი, თბილისი; მოსულის ათაბაგების — თბილისი; ორთუყიდების — თბილისი, ახალციხე; სელჩუკების რუმისა — ბიჭვინთა, თბილისი; ტრაპიზონელი — ქუთაისი, ახალციხე, ახალქალაქი; ქართული — ახალქალაქი, არტანუჯი, დმანისი, სოხუმი, თბილისი, ქუთაისი¹⁶¹.

შემომოტანილი ნუმიზმატიკური მასალა საფუძველს იძლევა ვივარაუდოთ მკიდრო სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე გარე სამყაროსთან.

ალეზ-მიცემობის აუცილებლობითა და ქვეყნის ეკონომიკური აღმავლობით იყო ნაკარნახევი ალებულ ხანაში სამონეტო ზარაფხანების სიმრავლე საქართველოში. იმ დროს ზარაფხანები ყოფილა მოწყობილი საქართველოს ისეთ მოწინავე სავაჭრო-ეკონომიკურ ცენტრებში როგორიცაა თბილისი, დმანისი, არტანუჯი. ახალციხე, ქუთაისი. უნვალი¹⁶².

საქართველოს ქალაქები რომ აქტიურად იყვნენ ჩაბმული საერთაშორისო ვაჭრობაში. ეს ასევე კარგად დასტურდება წერილობით წყაროების მონაცემებითა და არქეოლოგიური მასალის მიხედვით.

როგორც ეს უკვე ზემოთ ითქვა. კონსტანტინე პორფიროგენიტი როცა ეხება არტანუჯს აღნიშნავს, რომ „იქ (არტანუჯში — გ. ა.) მო-

160 თ. ლომოური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 316.

161 იქვე, გვ. 313—315.

162 ლ. კაპანაძე, ზარაფხანათა და მონეტების გამოძევები ცენტრების ლოკალიზაციისათვის ძველ საქართველოში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 23, № 4, 1959, გვ. 507—511.

დის საქონელი ტრაპეზუნტიისა, იბერიისა, აფხაზეთისა, და არმენიის და სირიის ყველა ქვეყნიდან; და ამ საქონლებიდან მას უამრავი ბაჟი შემოსდის¹⁶³. სამწუხაროდ, წყარო არაფერს ამბობს, თუ რა საქონელი შემოჰქონდათ არტანუჯში დასახლებული ქვეყნებიდან, მაგრამ მითითება იმაზე, რომ ამ საქონლიდან მას უამრავი ბაჟი შემოსდის თავისთავად მიუთითებს ფართო მასშტაბის სავაჭრო ოპერაციებზე.

არტანუჯი მნიშვნელოვან სავაჭრო ცენტრს წარმოადგენდა. იგი ეკონომიკურად დაკავშირებული იყო, ერთი მხრივ, ამიერკავკასიისა და აღმოსავლეთთან, ხოლო, მეორე მხრივ, ტრაპეზუნტთან, რომელიც წარმოადგენდა უმნიშვნელოვანეს სავაჭრო ცენტრს წინა აზიის ქვეყნებსა და ბიზანტიას შორის.

ტრაპეზუნტი რომ შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროს უმნიშვნელოვანესი საექსპორტო ნავსადგური იყო, ამას გვიდასტურებს ჯერ კიდევ X საუკუნეში ცნობილი არაბი გეოგრაფოსი ისთახრი¹⁶⁴. მეორე არაბი ავტორის გადმოცემით, ტრაპეზუნტში იმართება ყოველწლიური ბაზრობა, რომელიც იზიდავს დიდი რაოდენობის მუსლიმან, ბერძენ, სომეხ, ჩერქეზ და სხვა ვაჭრებს¹⁶⁵. წყაროს ჩვენებიდან ჩანს, რომ ტრაპეზუნტის ვაჭრობაში არაბ და ბერძენ ვაჭრებს გარდა აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ ამიერკავკასიისა და ჩრდილო კავკასიის ხალხებიც. ყოველივე ამის შემდეგ პორფიროგენეტის ცნობას არტანუჯის ეკონომიკური კავშირურობის შესახებ დიდი მნიშვნელობა ენიჭება. ამასთან, არ შეიძლება არ გავიხსენოთ ე. წ. „არტანუჯის გზა“, რომლითაც საქართველო უკავშირდებოდა ბიზანტიას. სწორედ ამ გზით შეედგმოთ ტრაპეზუნტში მოხვედრა სომხებს, ჩერქეზებს თუ კავკასიის სხვა ხალხებს.

პორფიროგენეტი არტანუჯს, ასეთი მოხერხებული მდებარეობის გამო „იბერიის, აფხაზეთის (დას. საქართველო — გ. ა.) და მესხთა ქვეყნის გასაღებს“¹⁶⁶ უწოდებს.

XI საუკუნიდან საქართველო-ბიზანტიას შორის სავაჭრო ურთიერთობის ზრდა დასტურდება წერილობითი წყაროებითაც.

XII ს. ბიზანტიელი ისტორიკოსის ნიკეტა ხონიატის გადმოცემით, როცა 1182 წ. ბიზანტიის იმპერატორს ალექსი კომნენს საკუთარი და აუჯანყდა. მან სხვებთან ერთად „დაიქირავა მამაცი აღმოსავლელი იბე-

163 გეორგიკა, ტ. IV, ნაქ. 2, გვ. 278—279.

164. ის. ისთახრი, ე. ფუტურიძის გამოც., თბ., 1937, გვ. 4; დ. მუსხელიშვილი, ფეოდალური ხანის საქართველოს და ამიერკავკასიის მნიშვნელობა საერთაშორისო ვაჭრობაში, გვ. 135.

165 დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 135.

166 გეორგიკა, IV, ნაქ. 2, გვ. 279—280.

რიელები, სავაქრო დავალებებით სატახტო ქალაქში მყოფნი¹⁶⁷. 1203 წ. კი ბიზანტიის იმპერატორ ისააკ ანგელოსს დასჭირდა მეომრები, რომლებიც დიდი გასამრჯელოს დაპირებით იმპერიის დედაქალაქის მცხოვრებლებისაგან შეაგროვეს. იმპერატორის ლაშქარში ჩაწერილან „აღმოსავლელ იბერიელთაგან, რომლებიც სამეფუფო ქალაქში სავაქროდ იყვნენ გამოგზავნილი“¹⁶⁸.

კონსტანტინოპოლიდან ქართველები სავაქროდ ბიზანტიის სხვადასხვა კუთხეში მიემგზავრებოდნენ. მაგალითად, X—XII სს. საბერძნეთში, სოლუნში წელიწადში ერთხელ იმართებოდა დიდი ბაზრობა, სადაც ბულგარეთიდან, იტალიიდან თუ ეგვიპტიდან მოტანილი საქონლის გვერდით ქართული საქონელიც იყიდებოდა¹⁶⁹.

ჩვენთვის არაა ცნობილი, თუ სახელდობრ რით ვაჭრობდნენ ქართველი ვაჭრები ბიზანტიაში. მაგრამ მცირედი ცნობები ამის შესახებაც მოიპოვება. XII საუკუნის ბიზანტიელი ისტორიკოსები ახსენებენ ძვირფასი ქართული იისფერი ქსოვილისაგან შეკერილ სამოსს და საქართველოში დამზადებულ თავსაბურს, რომელსაც ბიზანტიელი დიდებულები ატარებდნენ¹⁷⁰.

საერთაშორისო ვაჭრობაში მკიდროდ იყო ჩაბმული თბილისი. არამცთუ საქართველოში, არამედ მთელს აღმოსავლეთში იგი ხელოსნობისა და ვაჭრობის ერთ-ერთი დაწინაურებული ცენტრთაგანი იყო.

ზემოთ უკვე ითქვა, რომ თბილისი სათანადო მარშრუტებით უკავშირდებოდა როგორც აზიურკავკასიის, ისე წინა აზიის მნიშვნელოვან ცენტრებს.

ჩვენთვის უადრესად საყურადღებოა ისთახრის ცნობა იმის შესახებ, რომ თბილისიდან „მრავალგვარი საქონელი და თაფლი მტკვრით მიჰქვით“¹⁷¹. მაგრამ, სახელდობრ რა, ამის შესახებ, სამწუხაროდ, წყარო სდუმს და „მაყოფილება მხოლოდ თაფლის დასახელებით. საინტერესოა აღინიშნოს ის, რომ ჯერ კიდევ X ს. ავტორი იბნ-ჰალალი ხაზგასმით აღნიშნავდა თაფლის გასაოცარ სიძაფეს თბილისში¹⁷².

საექსპორტოდ განკუთვნილ საქონელთა სიაში ასახელებს თაფლს,

167 გეორგიკა, ტ. VI, 1966, გვ. 128; თ. ბერაძე, ზღვაოსნობა ძველ საქართველოში, გვ. 170.

168 გეორგიკა, VI, გვ. 129; თ. ბერაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 170.

169 თ. ბერაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 170.

170 გეორგიკა, ტ. VI, გვ. 124, 126; თ. ბერაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 170.

171 გ. ფუთურიძე, ისთახრი, 1937, გვ. 4.

172 СМОМПК. вып. 38, с. 88—90.

ცვილს, ბროწეულს და ტბილელს „სამყაროს საკვირველებათა“ ავტორი¹⁷³.

საექსპორტოდ განკუთვნილ საქონელთა რიგს განეკუთვნება „სამყაროს საკვირველებათა“ ავტორის მიერ ჩამოთვლილი საგნები: უნაგირები, სპილოს ძვლით გაწყობილი ლაგმები, კაპარკები, ხილიფები, ბეწვეული, მინის, თიხისა და ბროლის ნაწარმი¹⁷⁴.

ჩამოთვლილი საქონელი, როგორც ეს ზემოთ ვნახეთ, ადგილობრივ იწარმოებოდა. ზემოთ ისიც ითქვა, რომ უცნობი ავტორი ყოველი ქალაქის საქონელში გამოჰყოფს მხოლოდ საუკეთესოს და იშვიათს, რაც შეიძლება სხვა ქვეყანაში იქნეს გატანილი¹⁷⁵. ყოველივე ამის შემდეგ სპარსელი ავტორის ცნობას საექსპორტოდ განკუთვნილი თბილისური საქონლის შესახებ კიდევ უფრო დიდი მნიშვნელობა ენიჭება და იგი კიდევ ერთი უტყუარი მოწმობაა იმისა, რომ თბილისი მკიდროდაა ჩაბმული საერთაშორისო ვაჭრობაში.

თბილისში მალალ დონეზე ჩანს ტყავის ნაკეთობათა (უნაგირები, ლაგმები, კაპარკები, ხილიფები) წარმოება. საამისო მასალაც, ალბათ, ადგილზევე მზადდებოდა. დამუშავებული ტყავის მასალა საექსპორტოდაც იყო განკუთვნილი. XII ს. დასასრულის ერთი სომხური ხელნაწერის ანდერძში ლაპარაკია სალამოსეანქის მონასტერში გადაწერილი წიგნების ყდებისათვის თბილისში დამზადებული ტყავის გატანაზე¹⁷⁶.

¹⁷³ „სამყაროს საკვირველებათა“ ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 29. ანონიმი ავტორის მიერ დასახელებული თბილისური თაფლი და ცვილი საექსპორტო საგნად მიაჩნია რ. კიკნაძეს (XI—XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, გვ. 133). ალ. რობაქიძის აზრით, თაფლი და ცვილი ერთად ცხოველი აღებ-მიცემობისა და საგარეო ვაჭრობის საგანი იყო შუა საუკუნეებში (მეფუტკრეობის ისტორიისათვის, თბ., 1960, გვ. 67—173). საქართველოში კულტურული მეფუტკრეობის არსებობა განვითარებაზე მიუთითებს ცვილის საგლეხო გადასახადის არსებობა XII საუკუნეში (ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, I, გვ. 34; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 96, შენ. 4). ცვილი რომ ვაჭრობის ერთ-ერთი საგანი იყო ეს დასტურდება დავით აღმაშენებლის ანდერძის მიხედვითაც, სადაც ნათქვამია: „ცვლი, ვითა გამიჩენიან ვაჭართა ზედა ჟამად-ჟამადი, იგი ამსახურონ“ (ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 14). აღსანიშნავია ისიც, რომ თაფლი და ბროწეული შუა საუკუნეებში ითვლებოდა არა მარტო კვების პროდუქტებად, არამედ სამკურნალო საშუალებადაც და ფართოდ იყო გამოყენებული მედიცინაში. მათგან მზადდებოდა სხვადასხვა დანიშნულების წამლები (იხ. ზაზა ფანასკერტელი-ციციშვილი, სამკურნალო წიგნი კარაბადნი, მ. შენგელიას გამოც., თბ., 1978).

¹⁷⁴ „სამყაროს საკვირველებათა“ ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 29; III. Месхна, Города..., გვ. 56; რ. კიკნაძე, XI—XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, გვ. 132—136; ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 136—137.

¹⁷⁵ „სამყაროს საკვირველებათა“ ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 19—20.

¹⁷⁶ ვ. ნალბანდიანი, თბილისი ძველ სომხურ მწერლობაში, გვ. 17; რ. კიკ-

„სამყაროს საკვირველებათა“ ავტორი არაფერს გვეუბნება ისეთი მნიშვნელოვანი საქონლით ვაჭრობაზე, როგორიცაა საერთოდ ქსოვილები, კერძოდ კი — აბრეშუმი. მაგრამ ჩვენ გვაქვს წერილობითი ცნობა იმისა, რომ თბილისში მზადდებოდა როგორც აბრეშუმი, ისე სხვა ქსოვილებიც. მარკო პოლოს გადმოცემით თბილისში ამზადდებდნენ აბრეშუმსა და სხვა ქსოვილებს¹⁷⁷. მეაბრეშუმეობა და საერთოდ საფეიქრო წარმოება რუსთავშიც ერთ-ერთ წამყვან დარგად ჩანს XII საუკუნეში¹⁷⁸.

არ შეეცდებით თუ ვიტყვით, რომ თბილისსა და რუსთავში დამზადებული აბრეშუმის თუ სხვა ქსოვილების ნაწარმის ნაწილი, ალბათ, საექსპორტოდ იქნებოდა განკუთვნილი. ამას გვაფიქრებინებს ალ-ყაზვინის ცნობა, რომლის თანახმადაც თბილისიდან სხვა საქონელთან ერთად გაჰქონდათ „აბრეშუმი და მისთანანი“¹⁷⁹. წყაროს სხვა მისთანაში ამჯერად საფეიქრო ნაწარმი იგულისხმება.

ჩვენ გვაქვს კიდევ ერთი წყაროს პირდაპირი მითითება იმის შესახებ, რომ XII საუკუნეში დმანისიდან ერთ-ერთ საექსპორტო საქონელს აბრეშუმი წარმოადგენდა. ამის შესახებ იაკუთი გვაუწყებს, რომ „დმანისი არის ქალაქი თბილისის სანახებიდან, საიდანაც გააქვთ აბრეშუმი“¹⁸⁰.

იბნ ისქანდიშარის „თარიხე ტაბარისტანაში“ (დასრულებული 1216 წ.) დაცულია ფრიად საყურადღებო ცნობა, სადაც თბილისურ ქსოვილზეა ლაპარაკი. აღნიშნული წყაროს თანახმად, ტაბარისტანის გამგებელს ისპაჰბად არღამირს ძღვნად გაუგზავნია ხორეზმშაჰ თექეშისათვის ძვირფასეულობა. მათ შორის ქსოვილები „რუმის. ბალდაღური და თბილისური“¹⁸¹.

ასე რომ, გვაქვს ყოველგვარი საფუძველი იმისა, რომ XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქებში დამზადებული აბრეშუმის თუ სხვა ქსო-

ნაძე, XI—XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, გვ. 133; ლ. ჰილანგილი, ქალაქები..., II, გვ. 137.

¹⁷⁷ Книга Марко Поло, с. 252.

¹⁷⁸ ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, წიგნ. I, გვ. 34; ლ. ჰილანგილი, ქალაქი რუსთავი, გვ. 174.

¹⁷⁹ ზაქარია ალ-ყაზვინი ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 40. მარკო პოლოს გადმოცემით, საქართველო გენუელებთან აბრეშუმით ვაჭრობდა (Книга Марко Поло, с. 58).

¹⁸⁰ იაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 57.

¹⁸¹ გ. ბერაძე, მასალები XII ს-ის საქართველოს ისტორიისათვის იბნ ისქანდიშარის თხზულებაში, კრ., საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები, I, თბ., 1976, გვ. 70—74.

ვილების ნაწარმის ნაწილი, როგორც ეს წყაროთა მონაცემებიდან ჩანს, საექსპორტოდ იყო განკუთვნილი.

ჩვენთვის უკვე ცნობილი ზაქარია ალ-ყაზვინის გადმოცემით, თბილისიდან გარდა აბრეშუმისა გაჰქონდათ მრავალნაირი ნაბდები, ტანსაცმელი, ფაქიზი ნოხები, ქვეშაგები, თხელი შალი, ვერცხლის წყალი, პირუტყვი და სხვა¹⁸². წყაროს ეს ცნობა ერთგვარად ავსებს და აზუსტებს ჩვენს მიერ ზემოთ მოტანილ სიას თბილისური სასაქონლო პროდუქციის ექსპორტის შესახებ.

ალ-იდრისის ცნობით, თბილისიდან და მისი სანახებიდან დიდი რაოდენობით გადიოდა საღებავი მცენარეები (განსაკუთრებით ენდრო), რომელსაც წინა აზიის ქალაქებში ფართოდ იყენებდნენ ქსოვილების შესაღებად¹⁸³.

„სამყაროს საკვირველებათა“ ავტორის ცნობით თბილისიდან გაჰქონდათ სხვა მრავალ საქონელთან ერთად ფიალებიც¹⁸⁴. წყაროს ფიალებში მკვლევრები სამართლიანად გულისხმობენ კერამიკულ ნაწარმს¹⁸⁵.

მეთუნეობის განვითარების იმ ფონზე, რაც ეს უკვე ზემოთ ვნახეთ, არცაა გასაკვირი მისი მზა პროდუქციის გატანა ქვეყნის ფარგლებს გარეთ.

ხერსონესის კულტურულ ფენებში დმანური კერამიკული ნაწარმის აღმოჩენა¹⁸⁶, ერთი მხრივ, ადასტურებს წერილობით წყაროთა მონაცემებს საქართველოს ქალაქებიდან მისი ექსპორტის შესახებ, ხოლო, მეორე მხრივ, მიგვანიშნებს შავი ზღვის ჩრდილო სანაპირო ზოლთან მის ეკონომიკურ კავშირზე.

სამშენებლო მასალა, განსაკუთრებით მისი კერამიკული ნაწარმი (აგური, შორენკეცი, კრამიტი—მოჭიქული და მოუჭიქავი) ფართო ყიდვა-გაყიდვის, ვაჭრობის საგანს წარმოადგენდა¹⁸⁷. ამასთან, მკვლევარ-

182 ზაქარია ალ-ყაზვინის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 40.

183 ვ. გაბაშვილი, საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობანი XII საუკუნეში, თსუ შრომები, ტ. 121; (VII), 1967, გვ. 201; მ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 102; ვ. ბერაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 88—89. შენ. 50

184 „სამყაროს საკვირველებათა“ ცნობები..., გვ. 29.

185 მ. მიწიშვილი, მოჭიქული კერამიკული ძეგლები საქართველოში, გვ. 76; ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 138.

186 А. Банк, Керамика из Дманиси и Херсонеса, Памятники эпохи Рус-тавели, Л., 1938, с. 180—182, 184.

187 ჟ. ჯღამაია, სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში, გვ. 29; ვ. ჩანტლაძე, „ისტორიანი და აზმანი შარავანდეთთან“ ერთი ადგილის გაგებისათვის, ცისკარი, 1968, № 5, გვ. 127.

თა ერთ რიგს ავარაუდებინებს საქართველოდან აგურის ექსპორტსაც კი მეზობელ ქვეყნებში, კერძოდ ბიზანტიაში¹⁸⁸.

XI—XII სს. შეინიშნება სამშენებლო კერამიკის გრავალსახიანობა; სხვადასხვა ფორმის და ზომის კრამიტი, აგურები ე. წ. „ქართული“ — ბრტყელი, კვადრატული, ასევე მოსაპირკეთებელი ფილები, მოჭიქული კრამიტის გამოყენებაც კი (აღნიშნულ ხანაში საქართველოს ფარგლებს გარეთ მოჭიქული კრამიტი არსად გვხვდება)¹⁸⁹, რაც არ გამორიცხავს მეზობელ ქვეყნებში სამშენებლო კერამიკის რომელიღაც ნაწარმის ექსპორტს.

XI—XIII სს. საქართველოს რიგ ქალაქებში (თბილისი, დმანისი, რუსთავი) მინის წარმოება იმდენად განვითარებული ჩანს, რომ აქაური პროდუქცია ფართოდ გადიოდა როგორც საშინაო, ისე საგარეო (ამიერკავკასია, ჩრდ. კავკასია, სამხ. რუსეთი) ბაზარზე¹⁹⁰.

ჯერ კიდევ ადრე, VIII—IX სს. ჩრდილო კავკასიაში გვხვდება ორბეთის მინის საწარმოს მიერ დამზადებული პროდუქცია — მინის ბეჭდებისა და სასმისების სახით¹⁹¹.

არქეოლოგიური მასალის შესწავლის საფუძველზე გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ჩვენთვის საინტერესო ხანის ჩრდ. კავკასიის ალანთა სამარხებში აღმოჩენილი მინის სასმისები და მინის სხვა ჭურჭელი ქართული წარმოშობისაა¹⁹². სგავსი ნაწარმი დადასტურებულია თბილისის, რუსთავისა და დმანისის მინის საწარმოებში. ფიქრობენ, რომ დასახელებული მინის ნაწარმი ექსპორტირებული უნდა იყოს თბილისის, რუსთავისა და დმანისის სახელოსნო ცენტრებიდან¹⁹³.

რუსთავის მინის საწარმოში დამზადებული ძირ-ქუსლიანი სასმისის ერთ-ერთი ტიპი აღმოჩნდა ანისში¹⁹⁴, ხოლო დმანური მცირედ დაღარული მუქი მწვანე მინის ძირ-ქუსლებიანი სასმისები კი ღვინში და გარნისში¹⁹⁵. საქართველოს ქალაქებში უნდა იყოს დამზადებული ღვი-

¹⁸⁸ ლ. ქილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 154—155.

¹⁸⁹ ჯ. ჭლამაია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 30—40, 87.

¹⁹⁰ მ. ჩხატარაშვილი, მინის ჭურჭელი შუა საუკუნეთა საქართველოში გვ. 69.

¹⁹¹ ნ. უგრედიძე, მინა ძველ საქართველოში, გვ. 11.

¹⁹² В. А. Кузнецов, О позднеаланской культуре Северного Кавказа, СА, № 2, М., 1959, с. 102, 115; Е. И. Крупнов, Новые источники по древней и средневековой истории Северного Кавказа, КСИИМК, вып. 78, М., 1960, с. 115, 117.

¹⁹³ მ. ჩხატარაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36—37.

¹⁹⁴ იქვე, გვ. 38.

¹⁹⁵ იქვე, გვ. 39.

ნსა და შემახიას კულტურულ ფენებში აღმოჩენილი ორმაგქუსლიანი სასმისები¹⁹⁶.

უნდა ითქვას, რომ საუკეთესო ნიმუშთა რიცხვს მიეკუთვნება დვინში აღმოჩენილი საქართველოდან გატანილი მინის სასმისის ერთ-ერთი ტიპი¹⁹⁷.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ „სამყაროს საკვირველებათა“ ავტორის მიერ თბილისურ საქონელთა შორის მინის დასახლებას მეტი დამაჯერებლობა ენიჭება. მინა როგორც საბაზრო პროდუქცია ფართოდ გადიოდა როგორც საშინაო, ისე საგარეო ბაზარზე, სახელდობრ: ჩრდილო კავკასია, სამხ. რუსეთი, სომხეთი, აზერბაიჯანი და ა. შ.

ამრიგად, მოტანილი მასალის საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ XI—XIII სს. საქართველოს რიგ ქალაქებში (თბილისი, რუსთავი, დმანისი) დამზადებული საბაზრო პროდუქცია ფართოდ გადიოდა როგორც მეზობელ (სომხეთი, აზერბაიჯანი, ჩრდ. კავკასია), ისე შორეულ ქვეყნებში (ბიზანტია, სპარსეთი, შავი ზღვის ჩრდილო სანაპირო ზოლი, სამხრ. რუსეთი). მოსალოდნელია, რომ ქალაქებში (ახალქალაქი, თელავი, ჟინვალი და სხვ.) დამზადებული საქონელიც, ალბათ, გადიოდა სხვა ქვეყნებში, მაგრამ, სამწუხაროდ, ამის შესახებ ჯერჯერობით ხელშესახები მასალა არ გავაჩნია. იმედია, რომ მომავალი არქეოლოგიური აღმოჩენები ამასაც შუქს მოჰფენენ.

წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური მასალის გამოყენებით საექსპორტოდ განკუთვნილი სასაქონლო პროდუქცია ქალაქების მიხედვით შეიძლება ასე დაჯგუფდეს: თბილისიდან — აბრეშუმის ნაწარმი, სხვადასხვა ქსოვილები, მინის, თიხის და ბროლის ჭურჭლეულობა, ნაბდები, მზატანსაცმელი, ფაქიზი ნოხები, ქვეშაგები, თხელი შალი; ბეწვეული, ცხენის აკაზმულობა (უნაგირები, ლაგმები), კაპარკები, ხილიფები, ტყავის მასალა, თაფლი, ცვილი, ბროწეული, ტკბილეული, პირუტყვი (უმთავრესად ცხენები), საღებავი მასალა და სხვ.; რუსთავიდან — აბრეშუმის ნაწარმი, სხვადასხვა დანიშნულების მინის ჭურჭელი, თიხის ნაკეთობანი, ქსოვილები; დმანისიდან — აბრეშუმი, ქსოვილები, კერამიკული ნაწარმი, მინის ჭურჭელი; სხვადასხვა ცენტრებიდან — ქსოვილები, სარკმლის მინა, თავსაბურავები, ჯამშენებლო კერამიკა (აგური, შორენეცი, მოქიქული კრამიტი).

¹⁹⁶ იქვე.

¹⁹⁷ მ. ჩხატარაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 69. საქართველოდან გაჰყონდათ არა მარტო მინის ჭურჭელი, არამედ სარკმლის მინაც, კერძოდ: ჩრდილო კავკასიაში და სომხეთში (მ. ჩხატარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი სარკმლის მინა, გვ. 87).

როგორც ვხედავთ, შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქებში დამზადებული — საექსპორტოდ განკუთვნილი საბაზრო პროდუქციის ასორტიმენტი საკმაოდ მრავალფეროვანია.

მოტანილი მასალა მეტყველებს იმაზე, რომ შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქებს საკმაოდ ფართოდ გაჰქონდათ თავიანთი პროდუქცია ქვეყნის ფარგლებს გარეთ.

XI—XIII საუკუნეების საქართველოს ქალაქები მკიდროდ რომ იყვნენ ჩაბმული საერთაშორისო ვაჭრობაში ეს კარგად ჩანს აგრეთვე არქეოლოგიური გათხრების შედეგად სხვადასხვა პუნქტებში მოპოვებული იმპორტული მასალის მიხედვითაც.

აზერბაიჯანის ეკონომიკურ ცენტრებთან რუსთავის სავაჭრო ურთიერთობის აშკარა მოწმობაა რუსთავში აღმოჩენილი საბრძოლო ისრისპირები, როგორც ფიქრობენ, შემოტანილი შემახიიდან¹⁹⁸. ასევე, რუსთავის არქეოლოგიურ მონაპოვარში აღმოჩენილი ჯამი (შექმნილი აზერბაიჯანის კერამიკისათვის დამახასიათებელი ელემენტებისადმი მიბაძვით) და აზერბაიჯანული წარმოშობის მოქიქული ქურქლის ფრაგმენტები¹⁹⁹ თავისთავად ლაპარაკობს რუსთავის ეკონომიკურ-კულტურულ ურთიერთობაზე აზერბაიჯანის სახელოსნო ცენტრებთან.

რუსთავში ნაპოვნი სომხური დამლიანი ჯამი²⁰⁰ და სომხეთის ქალაქებიდან შემოტანილი ჩიბუხები²⁰¹ კი მიგვანიშნებს რუსთავსა და სომხეთის ეკონომიკურ ცენტრებს შორის კავშირურთიერთობაზე.

რუსთავის გარესამყაროსთან ურთიერთობის დასტურია აგრეთვე აღგილზე აღმოჩენილი „სლავური ტიპის“ ოქროს საყურე²⁰² თუ კავკასიასა და რუსეთში კარგად ცნობილი მათარის ნიმუშები²⁰³. რუსთავში აღმოჩენილი სპარსული ფიანსი, უამრავი უცხოური (ბიზანტიური, ილდეგიზიდური, შირვანული, დარუბანდის ამირების და სხვ.) მონეტე-

¹⁹⁸ Г. А. Джидди, Средневековый город Шемаха IX—XVII века, Баку, 1981, გვ. 53. აღებულ ხანაში შემახიას საქართველოს ქალაქებთან ეკონომიკური კავშირების შესახებ იხ. იქვე, გვ. 71—72.

¹⁹⁹ მ. მიწიშვილი, მოქიქული ჭურჭელი ძველ საქართველოში, გვ. 71—72.

²⁰⁰ მ. მიწიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 69; გ. ლომთათიძე, ფეოდალური საქართველოს ქალაქებისა და საწარმოო კერათა ისტორიისათვის, გვ. 9.

²⁰¹ ლ. კილაშვილი, ქალაქი რუსთავი, გვ. 106.

²⁰² გ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 9; მისივე, რუსთავში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის შედეგები, გვ. 188; ი. ჭალაღანიძე, რუსთავის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ მოპოვებული ნუმიზმატიკური მასალა, კრ., ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, III, თბ., 1978, გვ. 46—68.

²⁰³ ლ. კილაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 110

ბის აღმოჩენა მეტყველებს მის ეკონომიკურ კავშირურთიერთობაზე ბიზანტიასა და მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებთან²⁰⁴.

ამრიგად, რუსთავეში მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის მიხედვით ირკვევა, რომ ჩვენთვის საინტერესო ხანაში ქალაქს საკმაოდ ფართო მასშტაბით უწარმოებია სავაჭრო-ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობა მეზობელ თუ შორეულ ქვეყნებთან.

დმანისის არქეოლოგიურ მასალაში დადასტურებული სომხური ჩიბუხები²⁰⁵, აზერბაიჯანული და სომხური (დვინი) მოჭიქული ჭურჭლის ფრაგმენტები²⁰⁶ უშუალო მოწმობაა ამ ქალაქის კავშირურთიერთობისა სომხეთისა და აზერბაიჯანის სახელოსნო ცენტრებთან.

დმანისში აღმოჩნდა სპარსული ყაიდის ფაიანსიც — ლუსტრიანი და ოქროსვარაყიანიც, რომელსაც ანალოგები მოეპოვება რეის, ქაშანის, ვერმანის და სხვა სპარსული კერამიკული ცენტრების სახელოსნოებში²⁰⁷. აღმოჩნდა აგრეთვე სპილენძის უცნობი დანიშნულების ნივთი არაბული წარწერით. მსგავს მოყვანილობისა და ამგვარად შემკულს ამზადებდნენ XII ს. მესოპოტამიაში²⁰⁸.

როგორც ჩანს, სპარსეთის ან რომელიმე შუამავალი ქვეყნის ქალაქების მეშვეობით საქართველოს სავაჭრო ცენტრებში ზოგჯერ შორეული ქვეყნების საქონელიც ხვდებოდა, რაც თავისთავად ამ ქვეყნებთან საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობის მოწმობად უნდა იქნას მიჩნეული. მაგალითად, დმანისის არქეოლოგიურ მონაპოვარში დადასტურებულია ჩინური კერამიკა — სელადონის ფრაგმენტების სახით²⁰⁹.

სომხეთის ქალაქებიდან, გარდა ზემოდასახელებული საქონლისა, შემოდის მინის ჭურჭელიც. დმანისის არქეოლოგიურ მასალაში დადასტურებულია მინის ძირიანი სასმისები, დამზადებული და შემოტანილი დვინიდან²¹⁰.

დმანისის ეკონომიკური სიძლიერის, მისი ინტენსიური ვაჭრობის მაჩვენებელია სხვადასხვა დროს ნაქალაქარის ტერიტორიაზე უცხოუ-

204 გ. ლომთათიძე, ფეოდალური საქართველოს ქალაქებისა და საწარმოო კერათა ისტორიისათვის, გვ. 9.

205 ლ. კილაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 106.

206 მ. მიწიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 69, 75.

207 ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 444.

208 იქვე, გვ. 445.

209 Э. Кверфельдт, Китайская керамика XII—XIII вв. на Кавказе, Памятники эпохи Руставели, Л., 1938, с. 185—194. ნიშანდობლივია, რომ „ხელმოწილს კარის გარეგნაში“ სხვა მრავალ ჭურჭელთან ერთად დასახელებულია ჩინური და ქაშანური ჭურჭელი (ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 86).

210 მ. ჩხატარაშვილი, მინის ჭურჭელი შუა საუკუნეთა საქართველოში, გვ. 37—38.

რი და ქართული ფულის მონეტათა აღმოჩენა²¹¹ და უშალოდ მის ტერიტორიაზე ფულის მომჭრელი ზარათხანის არსებობა²¹².

თბილისის გარე სამყაროსთან სავაჭრო კონტაქტების გამომხატველია მის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრების დროს აღმოჩენილი უცხოური ჭურჭელი.

თბილისში 1948 წ. გათხრების დროს აღმოჩენილი თხელკედლიანი, ლიაფერის ჭურჭელი (სპარსული წარწერით), როგორც ფიქრობენ, შემოტანილი უნდა იყოს სპარსეთის რომელიღაც ცენტრიდან²¹³. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ დაახლოებით მსგავსი ტექნოლოგიის თიხის ნაწარმი, რომლის პროტოტიპები იმპორტული უნდა იყოს, აღმოჩნდა დმანისში, თბილისსა და არუსთავშიც²¹⁴.

თბილისშივე აღმოჩნდა უცხოური წარმოშობის მრავალფერად მოჭიქული ჯამის რამდენიმე ნატეხი²¹⁵; ქუფური ორნამენტით შემკული ჯამის ფრაგმენტები, აშკარად შემოტანილი²¹⁶, როგორც ფიქრობენ, ორენ-ყალადან²¹⁷, აგრეთვე ფაიანსის ჯამი, უდავოდ აღმოსავლური წარმოშობის²¹⁸.

XI—XIII ს. საქართველოს ქალაქებში, როგორც ჩანს, ნაწილობრივ ადგილი ჰქონდა სფეროკონუსების იმპორტსაც²¹⁹.

თელავის საგარეო ვაჭრობაზე გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის მის არქეოლოგიურ მასალაში გამოჩენილი უცხოური ნიმუშები. სახელდობრ, თელავში აღმოჩენილი მოჭიქული კერამიკული ნაწარმის ერთ ნაწილს პარალელები მოქებენება სონხეთსა და აზერბაიჯანში, ხოლო ნაწილს კი ხერსონესის არქეოლოგიურ მასალაში²²⁰. თელავში

211 ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 446; ვ. ჯაფარიძე, შუა საუკუნეების ერთი ისტორიულ-არქეოლოგიური ძეგლი ნაქალაქარ დმანისის გარეუბანში (საყდრისქედის ეკლესია), კრ., ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, II, თბ., 1974, გვ. 156.

212 ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 447; გ. ლომთათიძე, ფეოდალური საქართველოს ქალაქებისა და საწარმოო კერათა ისტორიისათვის, გვ. 6.

213 გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წ. ზამთარში, გვ. 154; ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 152—153.

214 ვ. ჯაფარიძე, ქართული კერამიკა (XI—XIII სს.), თბ., 1956, გვ. 22.

215 მ. მიწიშვილი, მოჭიქული კერამიკის საწარმო შუა საუკუნეების თბილისში, გვ. 60.

216 მ. მიწიშვილი, მოჭიქული ჭურჭელი ძველ საქართველოში, გვ. 48.

217 იქვე.

218 ი. გძელიშვილი, ო. ტყეშელაშვილი, თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები, გვ. 53.

219 ლ. კილაშვილი, ქალაქები..., II, გვ. 150—152.

220 ც. ჩიკოიძე, არქეოლოგიური მასალები თელავის ისტორიისათვის შუა-ფეოდალურ ხანაში, გვ. 146; მისივე, ქალაქ თელავის ისტორიისათვის, გვ. 43.

ნაპოვნია აგრეთვე აღმოსავლური ყაიდის ჯამი, ფიქრობენ, სპარსული წარმოშობისა უნდა იყოს²²¹.

მოტანილი მასალის საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ თელავს საეპრო-ეკონომიკური კონტაქტები ჰქონდა დამყარებული, ერთი მხრივ, ამიერკავკასიის ქვეყნების (სომხეთი, აზერბაიჯანი), ხოლო, მეორე მხრივ, კი შავი ზღვის ჩრდილოსანაპიროს სახელოსნო ცენტრებთან.

ჯავახეთის ახალქალაქის არქეოლოგიურ მასალაში დადასტურებული კერამიკული მასალის მიხედვით თვალნათლივ ჩანს მისი ეკონომიკური კავშირი ამიერკავკასიის ისეთ სახელოსნო ცენტრებთან, როგორც იყო ანისი, დვინი, განჯა და ორენ-ყალა²²². ნაპოვნია აგრეთვე ლუსტრიანი ფაიანსი შემოტანილი რომელიღაც სახელოსნო ცენტრიდან²²³. ბიზანტიასა და თურქ-სელჩუკურ სამყაროსთან ახალქალაქის ეკონომიკური ურთიერთობის მოწმობაა ადგილზე აღმოჩენილი ბიზანტიური და თურქ-სელჩუკური მონეტები²²⁴.

XI—XII სს. საქართველოში. უმთავრესად კი დასავლეთ საქართველოში, შემოდიოდა აგრეთვე ბიზანტიური კერამიკული ნაწარმი (სოხუმი, ფოთი)²²⁵.

გარესამყაროსთან საერთოდ და კერძოდ კი ქიოსის კუნძულებთან²²⁶ საქართველოს ქალაქების საეპრო-ეკონომიკური ურთიერთობის შესახებ საინტერესო ცნობას ვხვდებით „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“, სადაც ნათქვამია: „მუშრიბი, რაც ქალაქთა საჭურჭლე შეეა და ნავაქრი რაც შეეა, და სანელებელი, მასტაკი²²⁷ და სამარხო წამალი, საკმარი თუთუბო²²⁸, — ესეცა მუშრიბმან იცის და უხუცესთა მიათელის“²²⁹.

221 ც. ჩიკოიძე, არქეოლოგიური მასალები თელავის ისტორიისათვის, გვ. 146; მისივე, ქალაქი თელავი, გვ. 67. გარესამყაროსთან საეპრო ურთიერთობის მაჩვენებლად უნდა ჩაითვალოს თელავში აღმოჩენილი უცხოური მონეტები (უმთავრესად ბიზანტიური და რუმის სულტნის), იქვე, გვ. 67.

222 ე. ჯანდიერი, ჯავახეთის ახალქალაქის ისტორიისათვის, გვ. 64, 66, 57.

223 იქვე, გვ. 63.

224 ე. ჯანდიერი, ჯავახეთის ახალქალაქის ისტორიისათვის, გვ. 59.

225 დ. მუსხელიშვილი, ფეოდალური საქართველოსა და ამიერკავკასიის მნიშვნელობა საერთაშორისო ვაჭრობაში, გვ. 136.

226 შუა საუკუნეებში ქიოსის საექსპორტო საქონლის შესახებ იხ. БСЭ, Т. 28, М., 1978, с. 290.

227 ს-ს. ორბელიანის განმარტებით „მასტაკი ფრანგულია, ესე არს თეთრი კევი საცხენელი, ქიოს კუნძულში ხეთა სდის“ (თხულებანი, ტ. IV₁, გვ. 450). მასტაკს, მასტაქს სამკურნალო საშუალებადაც იყენებდნენ (ზაზა ფანასკერტელი-ციციშვილი, სამკურნალო წიგნი კარაბაღინი, გვ. 93—94, 99, 128 და ა. შ.).

228 თუთუბო, თუთუბა — ბალახი (ს-ს. ორბელიანი, თხზ., ტ. IV₁, გვ. 316, ტ. IV₂, გვ. 44). მისგან სხედასხვა დანიშნულების წამალი მზადდებოდა (იადგარ

როგორც ჩანს, სხვადასხვა სანელებელი, მასტაქი, სამარხო წამალი თუ თუთუბო როგორც ვაჭრობის საგანი ფართოდ შემოდისა სპარტელოს ქალაქებში.

შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქებს უფრო შორეულ ქვეყნებთანაც უწარმოებიათ ვაჭრობა. მაგალითად, თამარის ისტორიკოსის გადმოცემით „მიერთგან იწყო ამანცა (თამარმა. — გ. ა.) ალექსანდრიით ვაჭართა მოღებულისა მატყლისაგან სთვად და ქმნად შესამოსლისა“²³⁰. აღნიშნული ფაქტი ივ. ჯავახიშვილს XII ს. საქართველოში ვაჭრობის მაღალ დონეზე განვითარების მოწმობად მიაჩნდა და შენიშნავდა, რომ „ასეთ შორეულ ქვეყნიდან საქონლის მომტანელ ვაჭარს დიდი შეძლება უნდა ჰქონოდა და თვით მოთხოვნილებაც დიდი ყოფილა“²³¹.

საქართველოს ალექსანდრიასთან ვაჭრობის დადასტურების ფაქტს, დიდი მნიშვნელობა ენიჭება. ურბანისტიკულ ლიტერატურაში მითითებულია, რომ ალექსანდრია განსაკუთრებულ როლს თამაშობდა დასავლეთისა და აღმოსავლეთის სავაჭრო ურთიერთობაში. მას ორი მსოფლიოს ბაზარსაც კი უწოდებენ²³². ალექსანდრიასთან ვაჭრობა — ეს ფაქტიურად ნიშნავდა მსოფლიო ვაჭრობაში მონაწილეობას, ვინაიდან ალექსანდრია ბაღდადთან ერთად ის ქალაქი იყო, რომელიც მსოფლიო ბაზრებზე საქონლის ფასს არეგულირებდა²³³.

საქართველოს ეგვიპტესთან და საერთოდ არაბულ სამყაროსთან ეკონომიკური კონტაქტების ფაქტს წარმოადგენს „ვეფხისტყაოსანში“ „ეგვიპტის“, „მისრეთის“, „მოზაღდადე ვაჭრის“ არაერთგვაროვნების მოხსენიება. ეკონომიკური ურთიერთობის მაჩვენებლად შეიძლება ჩაითვალოს აგრეთვე ქართულ წყაროებში აღმოსავლური წარმოშობის ხელოსნური ნაწარმის (არაბული, სპარსული) ჩამოთვლა²³⁴.

დაუდი, მედიცინა ძველ საქართველოში XVI ს., ლ. კოტეტიშვილის გამოც. თბ., 1938, გვ. 119, 293, 463; ზაზა ფანასკერტელი-ციციშვილი, სამეურნალო წიგნი კარაბაღი, გვ. 95, 208, 284 და ა. შ.).

229 ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 86. წყაროს ამ ცნობაზე ჩვენი ყურადღება გაამახვილა ილ. ანთელავამ, რისთვისაც მადლობას მოვასხენებ.

230 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 80. საქართველო-ეგვიპტის სავაჭრო ურთიერთობის შესახებ იხ. ვ. გაბაშვილი, საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიიდან. (XI—XII სს.), კრ., XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1968, გვ. 55—82.

231 ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, გვ. 33.

232 მ. გაბაშვილი, საქართველოს ქალაქები XI—XII საუკუნეებში, გვ. 109.

233 ვ. გაბაშვილი, საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობანი XII საუკუნეში, გვ. 207; მ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 109—110.

234 ვ. გაბაშვილი, საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობანი XII საუკუნეში, გვ. 207; მ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 110.

საეპრო-ეკონომიკური ურთიერთობის თვალსაზრისით გარკვეულ ინტერესს იწვევს „ვეფხისტყაოსანში“ „ხატაურის“ ორგზის მოხსენიება, კერძოდ:

„ხარაჯა დასდევს, შეჰკვეთეს ღრაჰკანი ასჯერ ასია,
კვლა ხატაური ათასი, სხვა სტავრა, სხვა ატლასია“²³⁵. ანდა კიდევ:
„ფერხთა ქვეშე ხატაურსა უფენენ და მიწად უქმან“²³⁶.

როგორც ამას ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებდა, „ხატაური“ ორივე შემთხვევაში აქ ძვირფას ქსოვილს უნდა გულისხმობდეს²³⁷.

XII—XIII სს. მთელს შუა და მახლობელ აღმოსავლეთში ფართოდ იყო გავრცელებული „ხატაური ქსოვილები“²³⁸. აღნიშნულ ხანაში იგი ასევე გავრცელებული და პოპულარული იყო ამიერკავკასიაშიც²³⁹.

საქართველო-ხორეზმის კულტურულ-ეკონომიკური ურთიერთობის თვალსაზრისით ასევე საყურადღებოა „ვეფხისტყაოსანში“ „ხვარაზმული აბჯრის“ მოხსენიება²⁴⁰.

როგორც ეს სპეციალურ ლიტერატურაშია მითითებული, „ხვარაზმული აბჯრის“ ხსენება „ვეფხისტყაოსანში“ იმდროინდელი რეალური ვითარების ამსახველი უნდა იყოს²⁴¹.

სპეციალურ ლიტერატურაში ისიცაა მითითებული, რომ ხორეზმული იარაღი ფართოდ იყო ცნობილი და გავრცელებული მთელს აღმოსავლეთში X—XIII საუკუნეებში. ამასთან, წყაროთა მოწმობით, დგინდება ისიც, რომ ხორეზმიდან მეზობელ თუ შორეულ ქვეყნებში დიდი რაოდენობით გაჰქონდათ გასაყიდად სხვადასხვა საქურველი და აკაზმულობა, კერძოდ: ხმლები, მშვილდისრები, ფარი, მუზარადი, ჯავშანი და სხვა²⁴².

ფართო საგარეო ვაჭრობის მოწმობად შეიძლება ჩაითვალოს XI—

235. შოთა რუსთაველი, „ვეფხისტყაოსანი“, სტრ. 464.

236. იქვე, 721.

237. ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა, წიგნ. III, I, ნაკ. მესამე: ქართული საფასისაზომთმცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, ტფ., 1925, გვ. 51.

238. გ. ბერაძე, მასალები XII ს. საქართველოს ისტორიიანათვის იბნ ისფენდიარის თხზულებაში, გვ. 60.

239. XIII ს. 20-იან წლებში ნახჭევანისა და თავრიზის საექსპორტო საქონელში დასახელებულია „ხატაური ქსოვილი“ (იაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 38; გ. ბერაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 79—80, შენ. 13).

240. პოემაში ნათქვამია: „ტაიქთა მათთა სიმაღლე, აბჯართა ხვარაზმულობა“ (სტრ. 396), „კაცსა და ცხენსა ემოსა აბჯარი ხვარაზმულია“ (სტრ. 1553).

241. Ш. Нуцундзе. Творчество Руставели, Тб., 1958, с. 11—12.

242. გ. ბერაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 88. შენ. 49.

XIII სს. საქართველოში ძვირფასი თვლებისა და ქვების ინტენსიური იმპორტი.

ძვირფასი თვლები მრავალგზის გვხვდება XII ს. ქართულ ნარატიულ თუ დოკუმენტურ ძეგლებში. მართო „ვეფხისტყაოსანში“ დამოწმებულია ძვირფასი ქვის 17 სახელწოდება²⁴³.

როგორც ეს ზემოთ ითქვა, ძვირფასი ქვები ნაწილობრივ ადგილზე მზადდებოდა, მაგრამ მისი ძირითადი ნაწილი იმპორტის სახით შემოდის საზღვარგარეთის ქვეყნებიდან²⁴⁴. ძვირფასი ქვების სამშობლო კი აღმოსავლეთი იყო, კერძოდ: ეგვიპტე, ინდოეთი, ჩინეთი, ბირმა, ცეილონი, იაპონია, არაბეთი, ირანი²⁴⁵.

ბროლი, ქარვა და, ნაწილობრივ, მარჯანი შემოდის თანამედროვე გერმანიიდან, ალბებიდან და ხმელთაშუა ზღვის სანაპიროებიდან²⁴⁶. ქარვა განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით მზადდებოდა ბალტიისპირეთში და მნიშვნელოვან საექსპორტო საგანს წარმოადგენდა. ქართულ წყაროებში დამოწმებული „ქარვა“ ბალტიისპირეთისა და აღმოსავლეთ ევროპის ქვეყნებთან საქართველოს სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის მაჩვენებლად მიჩნეული²⁴⁷.

სხვადასხვა სახის, პირდაპირი თუ არაპირდაპირი წყაროთა მონაცემებიდან ირკვევა, რომ საქართველოში, პირველ რიგში მის ძირითად ქალაქებში, საქონელი შემოჰქონდათ არაბეთიდან, ირანიდან, ბიზანტიიდან, სომხეთიდან, ეგვიპტიდან და სხვა ქვეყნებიდან. მაგალითად, XI—XII სს. მასალების მიხედვით ბაღდადიდან და სხვა მუსლიმანურ ქალაქებიდან შემოჰქონდათ სხვადასხვა სახის ბაღდალური ქსოვილები, ოქროს ქსოვილები, რომელთაც „ზაქაშს“ ეძახდნენ, ნელსაცხებლები და სურნელოვანი ნივთიერებანი — ბალასინი (ბალზამი), მუშკი, ქაფური; ცხენის აკაზმულობა თათრული, შაქარი და სხვა²⁴⁸. ბიზანტიიდან სხვადასხვა სახის ქსოვილები, ოქროსქსოვილები, სამღვდელმსახურო, საეკლესიო ნივთები — ხატები, სურათები და სხვა²⁴⁹. ძვირფასი წითელი ფარჩეული შემოდის სომხეთიდანაც და მას ზოგადად „ტაბასად სომხური“ ერქვა²⁵⁰.

სამეცნიერო ლიტერატურაში მითითებულია ისიც, რომ აღნიშნულ

243 ნ. ქოიავა, ძვირფასი ქვები შოთა რუსთაველის ეპოქაში, გვ. 86.

244 ივ. ჭავჭავაძე, საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, გვ. 30—31.

245 ნ. ქოიავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82.

246 ნ. ქოიავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82.

247 იქვე: მ. გაბაშვილი, საქართველოს ქალაქები XI—XII საუკუნეებში,

გვ. 110.

248 ივ. ჭავჭავაძე, საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, გვ. 30—31.

249 იქვე.

250 იქვე.

ხანაში საზღვარგარეთის ქვეყნებიდან ზოდებით ოქრო და ფოლადიც შემოუტანიათ საქართველოში²⁵¹.

საქართველოში ლითონების იმპორტის შესახებ ინტერესს იწვევს „ვეფხისტყაოსნის“ ის ადგილი, სადაც ნათქვამია: „დაუდგეს ტახტი ოქროსა, წითლისა მალრიბულისა“ (1176)²⁵².

შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნიდან“ ვგებულობთ, რომ XII ს. საქართველოში მრავლად იყო ბასრული, მისრული, მალრიბული, ხვარაზმული და ხატაური საქონელი, რაც აშკარად მიუთითებს საქართველოს აღმოსავლეთის სხვადასხვა და ერთმანეთისაგან დიდად დაშორებულ ქვეყნებთან სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობაზე²⁵³. ნ. ბერძენიშვილის სამართლიანი თქმით „ბალდადი; მარანდი, ბუხარა, ქაშანი, იეზდი, ალაბი, ბადაშხანი, გილანი, ყაშმირი, ხვარაზმი, ბასორა, სალმასი, მისრი, მერდინი, თავრეფი და სხვა მრავალი ქალაქ-ქვეყნების სახელები ამ ადგილებიდან შემოსულ ნაწარმოებთა სინონიმებად იქცნენ ან კიდევ ნაწარმოებთა დამზადების წესის შემცველი ცნებები წარმოშვეს“²⁵⁴.

განსვენებულ მეცნიერს დასაშვებად მიაჩნდა ისიც, რომ უცხოეთიდან „ამ დროს არა მარტო ფეოდალთა მოხმარების საქონელი შემოჰქონდათ (გვაქვს ცნობა, რომ თევზი აწინდელ სალიანიდან უზიდნით ტფილისში, ხოლო მატყლი კი ეგვიპტიდან). უსაფუძვლო არ იქნება ვიფიქროთ, რომ დარიალის ან კიდევ სხვა რომელიმე „ქარით“ საქართველოში ბეწვეულის გვერდით პურიც შემოჰქონდათ. შემოტანის საგნები იყო ფართე მოხმარების საქონელი მარილი, რკინა“²⁵⁵.

251 იქვე; ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, გვ. 10.

252 როგორც ფიქრობენ „მალრიბული წითელი“ დასავლეთიდან შემოტანილ ოქროს უნდა ნიშნავდეს. XI ს. ოქროს საბადოებს ამუშავებდნენ ევროპის ქვეყნებში (გერმანია, საფრანგეთი და სხვ.), საიდანაც ხდებოდა მისი ექსპორტირება (ნ. ქოიავა, ფულის ტრიალი რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, გვ. 94). გ. ჭაფარიძის დაკვირვებით „ვეფხისტყაოსანში“ დამოწმებული „მალრიბი“ ნიშნავდა არა ოქროს ფულს, არამედ მალრიბულ ოქროს, ლითონს, რომ მალრიბი დასავლეთთან ერთად გულისხმობდა ადრიატის კონტინენტის ვრცელ ტერიტორიას ეგვიპტის დასავლეთით (გ. ჭაფარიძე, მალრიბული ოქრო XII—XIII სს. ქართულ წყაროებში, მაცნე, ფილოსოფიის, ეკონომიკისა და სამართლის სერია, № 4, 1975, გვ. 147; მ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 111, შენ. 73).

253 ვ. გაბაშვილი, საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობანი XII ს. გვ. 217.

254 ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, გვ. 10—11.

255 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, 1965, გვ. 54. ს. ჭანაშიაძე შენიშნავდა, რომ „ფართო მოხმარების საიმპორტო საქონლიდან მთავარი ადგილი ეკუთრება მარილს, ხმელ თევზს, რკინას“ (შრომები, II, 1952, გვ. 431).

ამრიგად, მოტანილი მასალის საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქებს სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა ჰქონდათ როგორც მეზობელ (სომხეთი, აზერბაიჯანი, ჩრდილო კავკასია), ისე შორეულ (სპარსეთი, ეგვიპტე, ბიზანტია, შავი ზღვის ჩრდილო სანაპირო ზოლი, შუა აზია და სხვ.) ქვეყნებთან. აღნიშნული ქვეყნების სახელოსნო ცენტრებიდან საქართველოში შემოქონდათ უმთავრესად ძვირფასი ქსოვილები, საომარი იარაღები, ძვირფასი ქვები, მოჭიქული და მოუჭიქავი კერამიკული ნაწარმი, ჰხვადასხვა სახის მინის ჭურჭელი, კეთილშობილი ლითონები, ნელსაცხებლები, ბეწვეული და მრავალი სხვა, რომელთა მომხმარებელი, ალბათ, ძირითადად მაინც ფეოდალური არისტოკრატია იქნებოდა. გარდა ამისა, შემოდის ფართო მოხმარების საქონელიც, რომელთა შორის უმთავრესი ადგილი ეჭირა მარილს, ხმელ თევზს, რკინას და სხვა.

სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა საქართველოს ქალაქებს არა მარტო გარესამყაროს ეკონომიკურ ცენტრებთან ჰქონდათ, არამედ თვით შიგნით, ერმანეთთანაც.

სავაჭრო ურთიერთობა ცალკეულ ქართულ ქალაქებს შორის გარკვეული წარმატებით ხორციელდებოდა ჯერ კიდევ საქართველოს პოლიტიკური დაქუცმაცებულობისა და სამეფო-სამთავროების არსებობის პირობებში. ამისი საუცხოო მოწმობაა ბაგრატ III მიერ მოჭრილი მონეტა, აღმოჩენილი თბილისში²⁵⁶, რომელიც იმჯერად დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა.

საქართველოს ქალაქებს შორის სავაჭრო ურთიერთობა განსაკუთრებით ინტენსიური ხდება საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების შემდეგ. ამისი უტყუარი მოწმობაა საქართველოს სხვადასხვა პუნქტებში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა.

ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს თბილისში აღმოჩენილი დერგის ერთი ფრაგმენტი. ნოხატული ფრინველისა და ცხოველის ფიგურებით, რომელიც დამზადებული უნდა იყოს რუსთავის კერამიკულ სახელოსნოში²⁵⁷. თელავის განათხარ არქეოლოგიურ მასალაში აღმოჩენილი კერამიკული ნაწარმის ერთ ნაწილს პარალელები ეძებნება თბილისის, რუსთავის, უჯარმისა და დმანისის არქეოლოგიურ მასალაში²⁵⁸. ჯავახეთის ახალქალაქში აღმოჩენილი კერამიკული მასალა აშკარას ხდის მის ეკონომიკურ ურთიერთობას საქართველოს ისეთ სახელოსნო ცენტრებთან, როგორიც იყო თბილისი, რუსთავი და უჯარმა²⁵⁹.

²⁵⁶ Е. А. Пахомов, Монеты Грузии, I, 1970, с. 56.

²⁵⁷ ლ. კილაშვილი, ქალაქები... II, გვ. 155—156.

²⁵⁸ ც. ჩიკოტიძე, არქეოლოგიური მასალები თელავის ისტორიისათვის, გვ. 146; მისივე, ქალაქი თელავი, გვ. 67.

²⁵⁹ ე. ჯანდიერი, ჯავახეთის ახალქალაქის ისტორიისათვის, გვ. 51, 64.

მოჭიქული კერამიკული მასალის მიხედვით მჭიდრო ეკონომიკური ურთიერთობა შეინიშნება რუსთავს, დმანისსა და თბილისს შორის²⁶⁰. არქეოლოგიური გათხრების დროს გამოვლინებული მინის ჭურჭლის მიხედვითაც იგივე სურათი ჩანს თბილისს, დმანისს, რუსთავსა და ჟინვალს შორისაც²⁶¹.

XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქებს შორის ეკონომიკური ურთიერთობის მაჩვენებლად შეიძლება ჩაითვალოს საქართველოს რიგ ქალაქებში (თბილისი, დმანისი, ქუთაისი, ახალციხე, ჟინვალი) მოქმედი ზარაფხანების მიერ მოჭრილი მონეტების გავრცელება და ტოპოგრაფია აღნიშნული ხანის საქართველოს ქალაქებში²⁶².

XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქებში მოქმედი სახელოსნო ცენტრები, როგორც ჩანს, თავიანთი პროდუქციით ამარაგებდნენ მეზობლად მდებარე სოფლებსაც. თავის მხრივ, ქალაქის განვითარებაში დიდ როლს ასრულებდა ქალაქის სასოფლო-სამეურნეო რაიონი, რომელიც ნედლეულს აწვდიდა და ამარაგებდა მას სოფლის მეურნეობის პროდუქტებით. აღნიშნული პროცესი, ეს ორმხრივი ურთიერთობა აისახა არქეოლოგიურ მასალაშიც. ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს ნაქალაქარ ჟინვალის მახლობელ სოფლებში (დევებიანი, მღვიმე) ნაპოვნი კერამიკული მასალა, რომელიც ჟინვალის „ნაქალაქარზე“ მოქმედი სამეთუნეო სახელოსნოს მიერ გამოშვებული პროდუქციის იდენტურია²⁶³.

თელავის სამეთუნეო სახელოსნოებში დამზადებული კერამიკული მასალის აღმოჩენა ახლომდებარე ნასოფლარებში²⁶⁴ აშკარად მიუთითებს ქალაქსა და სოფელს შორის ეკონომიკურ ურთიერთობაზე.

არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოჭიქული კერამიკული ჭურ-

²⁶⁰ მ. მიწიშვილი, მოჭიქული ჭურჭელი ძველ საქართველოში, გვ. 14—19.

²⁶¹ მ. ჩხატარაშვილი, მინის ჭურჭელი შუა საუკუნეთა საქართველოში, გვ. 36—45; ბ. ჯორბენაძე, ჯ. წიკლაური, „ნაქალაქარის“ სამაროვნის თხრის პირველი შედეგები, ჟინვალის ექსპედიცია (პირველი სამეცნიერო სესიის მოკლე ანგარიშები), თბ., 1975, გვ. 31.

²⁶² დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1969; თ. ლომოური, ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში, გვ. 283 — 299; Е. А. Пахомов, Монеты Грузии, Тб., 1970; И. Джалагания, Из истории монетного дела в Грузии XIII в. Тб., 1958; მისივე, რუსთავის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ მოპოვებული ნუმიზმატიკური მასალა, გვ. 47—67; ც. ჩიკოიძე, ქალაქი თელავი, გვ. 67.

²⁶³ მ. შარგველაშვილი, ჟინვალის ნაქალაქარი, გვ. 38; ც. ლომიძე, ნასოფლარი „მღვიმე“, გვ. 52—56; გ. რჩეულიშვილი, „დევებიანისა“ და „დიდრუის“ ნასოფლარები, გვ. 57—66. სამივე ანგარიში დაბეჭდილია კრ., ჟინვალის ექსპედიცია (მეორე სამეცნიერო სესიის მასალები), თბ., 1981.

²⁶⁴ ც. ჩიკოიძე, ქალაქ თელავის ისტორიისათვის, გვ. 43; მისივე, ქალაქი თელავი, გვ. 67.

რქელი აღმოჩნდა ნასოფლარ ნაჭივქავებში. მოქიქული კერამიკული ნაწარმი ქვემო ქართლში ძირითადად მზადდებოდა სამშვილდეში. როგორც ფიქრობენ, ნაჭივქავებში აღმოჩენილი მოქიქული თიხის ჭურჭელი სამშვილდედან უნდა იყოს შემოტანილი²⁶⁵.

როგორც ირკვევა, XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქებში მოქმედი სახელოსნო ცენტრების მიერ დამზადებული პროდუქცია ფართოდ გადიოდა მის სასოფლო-სამეურნეო ზონაში მდებარე სოფლებში. თავის მხრივ, ეს სასოფლო-სამეურნეო რაიონი ამარაგებდა ქალაქს როგორც სოფლის მეურნეობის პროდუქტებით, ისე ხელოსნობისათვის საჭირო ნედლეულით. შეიძლება გარკვევით ითქვას, რომ ქალაქი თავისი მიმდებარე სოფლებითურთ ქმნის ერთიან სამეურნეო ეკონომიკურ ერთეულს.

არქეოლოგიური მასალის მიხედვით ისიც ირკვევა, რომ აღნიშნული ხანის საქართველოს ქალაქებში დამზადებული პროდუქცია გადის ქალაქის სასოფლო-სამეურნეო რაიონის ფარგლებს გარეთაც. ამისი მოწმობაა რუსთავეში დამზადებული მინის ჭურჭლის აღმოჩენა იყალთოსა და სიონში²⁶⁶. ამასვე ადასტურებს იგივე რუსთაველ ხელოსანთა ნახელავი მინის ჭურჭლის აღმოჩენა გავაზის (ახალსოფელი) ეკლესიის სამარხში, რომელიც თარიღდება XII—XIII სს.²⁶⁷.

XI—XIII სს. საქართველოში იშვიათად შეიძლება მოიძებნოს ისეთი საგანი, რომელიც გაყიდვის ობიექტი არ ყოფილიყო, როგორც ამას ივ. ჭავჭავიძე მიუთითებს „ჰყიდნენ ცხენს, უნაგირს, ლაგამს, სხვადასხვა სახის სამოსელს. ქვაბს, ტყავს, ქალამანს, სამშენებლო მასალას — ქვიშას, კირს; სამეურნეო იარაღებს — სახნისსა და სხვა“²⁶⁸. „ეს არ იყო ის ვაჭრობა აზიის ქვეყნებს რომ ახასიათებდა გვიან ხანაში (ე. ი. ვაჭრობა, რომელიც შემუშავდა ჩვენში უპირატესად მონღოლ-

265 ი. გ ძ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ნასოფლარი ნაჭივქავების თხრის შედეგები, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, XVII, № 7, 1956; მისივე, ნასოფლარი ნაჭივქავები, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, XXIV, № 3, 1964; მისივე, რუსთაველის ეპოქის ქართული სოფელი, გვ. 194.

266 მ. ჩ ხ ა ტ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, მინის ჭურჭელი შუა საუკუნეთა საქართველოში, გვ. 40—41; რ. რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, სიონი, გვ. 56—58, 100. რუსთავსა და ლოქინის ხევისპირა მდებარე სოფლებს შორის ეკონომიკური ურთიერთობის შესახებ იხ. ლ. კ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ქალაქი რუსთავი, გვ. 162—163, 175.

267 მ. ჩ ხ ა ტ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 44; ლ. კ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ქველი გავაზი, თბ., 1975, გვ. 48, 72.

268 ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, გვ. 31—32. იხ. აგრეთვე კ. გ რ ი გ ო ლ ი ა, ქართული ჩენესანსი რუსთაველის ეპოქისა, გვ. 33—36; ჯ. ჭ ლ ა მ ა ი ა, სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში, თბ., 1980.

თა გაბატონების ხანიდან —კომპარდორული ვაჭრობა), შენიშნავს ნ. ბერძენიშვილი, არამედ ეს ვაჭრობა იყო ქვეყნის ეკონომიკური წინსვლის შედეგი და ამ წინსვლის ხელის შემწყობი²⁶⁹.

ზემომოტანილი მასალის საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ XI—XIII სს. ქვეყნის ეკონომიკური აღმავლობა, ხელოსნობისა და ვაჭრობის ზრდა-განვითარება თანდათანობით სძლევს ძველ სამეურნეო კარჩაკეტილობას, იწვევს ცალკეულ სამეურნეო კუთხეებს შორის ეკონომიკურ დაკავშირებას და შეიძლება ითქვას: იწყება ერთიანი ქართული ბაზრის ჩამოყალიბება²⁷⁰. თუმცა ეს პროცესიც მომდევნო საუკუნეებში, გასაგები მიზეზების გამო, დიდი ხნით შეფერხდა. ასე რომ, XI—XIII სს. საერთო ქართული ბაზრის კონტურები უკვე არსებობდა.

დასასრულს დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას შემდეგი: XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქები აქტიურად არიან ჩაბმული საერთაშორისო ვაჭრობაში. მათ დიდი რაოდენობით გააქვთ მსოფლიო ბაზარზე ალგელობრივი სახელოსნოების მიერ დამზადებული ლაქსპორტოლ განკუთვნილი სხვადასხვა სახის საქონელი. ასევე დიდი რაოდენობით შემოდის იმპორტული საქონელიც.

აღნიშნულ ხანაში ფართოდ გაიშალა საშინაო ვაჭრობაც. ამ შიდა ვაჭრობაშიც აქტიურად იყვნენ ჩაბმული ქალაქები, რითაც გარკვეული წილი შეჰქონდათ ქვეყნის საერთო ეკონომიკურ განვითარებაში.

XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქების აქტიური საგარეო და საშინაო ვაჭრობა განპირობებული იყო ქვეყნის ეკონომიკური აღმავლობით.

XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქები ძირითადად საზრდოობდნენ არა საგარეო ვაჭრობით, არამედ ქვეყნის შიდა ეკონომიკური განვითარებით.

XI—XIII სს. საქართველოს სამეურნეო ცხოვრებაში საკმაოდ დიდია ქალაქების, როგორც მნიშვნელოვანი ეკონომიკური ცენტრების ხვედრითი წონა.

269 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, თბ., 1974, გვ. 205.

270 ამ მხრივ საყურადღებო ცნობას გვაწვდის ეამთაღმწერელი როცა იგი წერს: „... განარისხდა ღმერთი, და ვიქმენით მიცემულ პირველად მწარესა ტყუეობასა, და მეორედ ბარბაროზთა მიერ სერასა და კოცასა, და მესამედ იქმნა პურის მოკლება, რამეთუ ყოვლად არა იპოვებოდა სასყიდლად, არცა დიდითა ფასითა... და უმრავლესი ერთი ქართლისა წარვიდა სამცხეს, ქუეყანად ბექასსა, სადა-იგი იპოვებოდა პური სასყიდლად“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 310).

IV. საქართველოს ქალაქების სოციალურ-ეკონომიკური ბანდითარება XI—XIII საუკუნეებში

XI—XIII საუკუნეების საქართველოს ქალაქების სოციალური ურთიერთობის შესასწავლად ძალზე მცირე მასალა მოგვეპოვება. მაგრამ, ამ მწირ მასალასთან ერთად, ზოგჯერ უფრო გვიანდელი მონაცემების გათვალისწინება შესაძლებლობას იძლევა სირითად ხაზებში მაინც წარმოვაჩინოთ სოციალური ურთიერთობის ზოგადი სურათი.

ძველ ქართულ მწერლობაში ქალაქის მოსახლეობის აღმნიშვნელად ზოგადად იხმარებოდა „ქალაქის მკვიდრი“¹ ან „ქალაქის ერი“², რაც ქალაქის „მსახლობლებთან“, მუდმივ, ადგილობრივ მოსახლეობასთანაა გაიგივებული³. ამასთან, „ქალაქის მკვიდრის“, „ქალაქის ერის“ ძირითადი ნაწილის — ხელოსნებისა და ვაჭრების აღმნიშვნელად აღრიდანვე იხმარება „მოქალაქე“⁴.

ასე მაგალითად, ლეონტი მროველი ასახელებს „მცხეთელ მოქალაქეებს“⁵, ხოლო იოვანე საბანის ძე წერს: ამ ამბავს „ჰხედვიდეს ყოველნი მოქალაქენი, მსაჯულიცა-იგი და ყოველი ერი და მკვდარი იგი ქრისტეანეთანი და ყოველნი სარკინოზნი და მწირნი, სხვთ მოსრულნი“⁶.

ციტირებულ ადგილიდან ნათლად ჩანს, რომ წყარო ამ ორ ცნებაში („ყოველი ერი“, „ყოველი მოქალაქენი“) გარკვეულ შინაარსს დებს.

ჩვენი ვარაუდით „ყოველ მოქალაქეში“ ქალაქის ვაჭარ-ხელოსნე-

¹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 94; ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 39.

² იქვე, გვ. 100; ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 88.

³ Г. Меликишвили. К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 402.

⁴ მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ „მოქალაქე“ ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში იხმარებოდა მხოლოდ დედაქალაქის მოსახლეობის აღმნიშვნელად. სხვა ქალაქების მცხოვრებთა მიმართ წყაროები „ქალაქის ერს“ ან „საეპქო ერს“ ხმარობენ (თ. ე. ო. რ. ა. ნ. ი. ა., ქრონიკები, II, გვ. 65).

⁵ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 78.

⁶ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 74.

ბი უნდა იგულისხმებოდეს, ხოლო „ყოველ ერში“ კი — ქალაქის ფართო მოსახლეობა.

ქალაქის „ყოველი ერი“ ადრე თუ მხოლოდ ზოგადი მნიშვნელობით იხმარებოდა⁷, XI ს.-დან იგი უკვე კონკრეტულ შინაარსსაც იძენს. ამ თვალთახედვით მეტად საყურადღებოა „ქართლის მატიანის“ ავტორის ცნობა, კერძოდ, „ქალაქის ბერების“ მიერ ბაგრატ IV-ის თბილისის პატრონად მოწვევა და იმათი დასახელება, ვინც მეფეს მიეგება. მართალია, წყარო აქ ჩამოთვლის არა ქალაქის საზოგადოებრივ ფენებს, არამედ ქალაქის მოხელეებს, რომელთა სათავეში „ტფილელნი ბერნი“ იდგნენ, მაგრამ სამაგიეროდ მათგან გამოყოფს „ყოველ ერს“, რითაც, უეჭველია, როგორც ამას ვ. გაბაშვილი მიუთითებს, „XI ს. ისტორიკოსი ქალაქის ზედაფენებისაგან ანსხვავებს ქალაქის დანარჩენ მოსახლეობას, დაბალი საზოგადოებრივი ფენების წარმომადგენლებს“⁸.

„ქართლის მატიანის“ სათანადო კონტექსტში დამოწმებული „ყოველი ერის“ ქვეშ მკვლევართა ერთი ჯგუფი მხოლოდ წვრილ ვაჭარ-ხელოსნებს გულისხმობს⁹.

საბჭოურ ორიენტალისტურ ლიტერატურაში მითითებულია, რომ მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში „ქალაქის ხალხის“, „ქალაქის მცხოვრებლების“ თუ „ქალაქის მოსახლეობის“ ქვეშ მხოლოდ ხელოსნები, წვრილი ვაჭრები და ქალაქის ღარიბები იგულისხმებოდა¹⁰. ასევეა ძველ რუსეთში «древнерусские писатели чаще обозначали городское население общими выражениями: людье, чадь... ремесленники входили в число «людей», «чади»¹¹. ყოველივე ამის შემდეგ, „ქართლის მატიანის“ „ყოველ ერში“ შეიძლება ვიგულისხმოთ მხოლოდ წვრილი ვაჭარ-ხელოსნები და ქალაქის ღარიბები, ე. ი. ქალაქის დაბალი საზოგადოებრივი ფენების ყველა წარმომადგენლები.

აღნიშნულის კონკრეტიზაციის მიზნით სჯობს წყაროს სათანადო ადგილს მივმართოთ, სადაც ნათქვამია: ბაგრატ IV „წარემართა ტფი-

⁷ იხ. იქვე, გვ. 100, 154; ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 88, 374.

⁸ ვ. გაბაშვილი, ქალაქ თბილისის სოციალური ისტორიიდან (ეპიგრაფიკული წყაროების ცნობის განმარტება), ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქის ისტორიიდან, I, თბ., 1966, გვ. 122.

⁹ П. В. Гугушвили, Развитие промышленности в Грузии в XIX—XX вв., Тб., 1957, с. 28—29; შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962, გვ. 45, შენ. 1.

¹⁰ ვ. გაბაშვილი, ქალაქ თბილისის სოციალური ისტორიიდან, გვ. 126; პ. თოდუა, ამიერკავკასიის ქალაქების ისტორიიდან (დარუბანდი X—XI.), მაცნე, № 4, 1970, გვ. 111; შ. გაბაშვილი, თბილისი 1082—1122 წლებში, ქართული წყაროთმცოდნეობა, IV, თბ., 1973, გვ. 12.

¹¹ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, М., 1956, с. 142.

ლისად და მოეგებნეს ქალაქის ბერნი, დარბაზის ყმანი, ცხენოსანნი დიღმისა ველსა, და ყოველი ერი ქუეითი დაკაზმული უმედელუსა, და დედათა და მამათა სიმრავლე იყო მოედანს¹².

აშკარაა, რომ აქ ჩამოთვლილი „დარბაზის ყმანი“ და „ცხენოსანნი“, რომელთა სათავეში „ტფილელნი ბერნი“ იდგნენ ქალაქის მოხელეები¹³. წყარო მათგან გამოყოფს „ყოველ ერს“ და მოედანზე და მხედურთ, სადაც „დედათა და მამათა სიმრავლე იყო“.

„ქართლის მატიანის“ ავტორის თანახმად, ქალაქის მოხელეები „ტფილელ ბერთა“ მეთაურობით მეფეს დიღმის ველთან მოეგებნენ, ხოლო „ყოველი ერი ქუეითი დაკაზმული“ ქალაქის ახლოს სადაც უმედელულთან (უმედელული გეოგრაფიული პუნქტის სახელი უნდა იყოს).

არ შეეცდებით თუ ვიტყვით, რომ წყარო „ყოველ ერში“ გულისხმობს ქალაქის მთელ მოსახლეობას საქალაქო არისტოკრატიის¹⁴ გამოკლებით. ეს ჩანს თუნდაც იქიდან, რომ იგი ხაზს უსვამს „ყოველი ერი ქუეთის“ „დაკაზმულობას“ (გამოწყობას), რომლებიც, როგორც მთელი ქალაქის დაბალი საზოგადოებრივი ფენების წარმომადგენლები, მეფეს უმედელულთან მიეგებნენ. ქალაქის მოსახლეობის უმრავლესობა, როგორც ეს ციტირებული ადგილიდან ჩანს, მეფეს და მის ამაღლას ქალაქის მოედანზე დახვდა.

სავსებით დამაჯერებელი ჩანს „ქართლის მატიანის“ „ყოველი ერის“ „ვეფხისტყაოსნის“ ქალაქის ერთან“ გაიგივება¹⁵. მართლაც, ამ შემთხვევაში „ყოველი ერი“ და „ქალაქის ერი“ აშკარად იდენტური ცნებები ჩანს. ერთიც და მეორეც „ქალაქის ხალხის“ მნიშვნელობითაა ნახმარი. „ყოველი ერი“, „ქალაქის ერი“ მოიცავს საშუალო და წვრილ ვაჭრებს, ხელოსნებსა და ქალაქის ღარიბებს¹⁶.

¹² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 299.

¹³ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, გვ. 24; შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, გვ. 44; ვ. გაბაშვილი, თბილისის მმართველობა X—XI საუკუნეებში, თსუ შრომები, ტ. 108, 1964, გვ. 347; მისივე, ქალაქ თბილისის სოციალური ისტორიიდან, გვ. 122—123.

¹⁴ საერთოდ საქალაქო არისტოკრატიაში გულისხმობენ დიდვაჭრებს, ვაჭართა გილდიების მეთაურებს, ბანკირებს, ქარვასლებისა და ბაზრების მფლობელებს. ქარვასლებსა და ბაზრებს ქალაქებში ფეოდალებიც ფლობდნენ, მაგრამ ისინი საქალაქო არისტოკრატიაში არ შედიოდნენ (გ. ბერაძე, მახლობელ აღმოსავლეთში ფეოდალური ქალაქის წარმოშობის ისტორიიდან, მაცნე, № 4, 1969, გვ. 61).

¹⁵ შ. გაბაშვილი, საქართველოს ქალაქები X—XII საუკუნეებში, გვ. 116—117.

¹⁶ შ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 117. როგორც ეს უკვე ითქვა, „ქართლის მატიანის“ „ყოველ ერში“ ზოგი მკვლევარი მხოლოდ წვრილ ვაჭარ-ხელოსნებს გულისხმობდა (პ. გუგუშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 28—29; შ. მესხია,

მაგრამ აქვე ისმის კითხვა, შეიძლება თუ არა „მოქალაქე“ მივიჩნიოთ „ქალაქის ერის“ სინონიმ ტერმინად?

ჩვენი აზრით, „ქალაქის ერში“ და „მოქალაქეში“ წყაროები სხვადასხვა შინაარსს ღებენ. „ქალაქის ერი“, როგორც უკვე ითქვა, ვაჭარ-ხელოსნებთან ერთად ქალაქის სხვა დაბალ საზოგადოებრივ ფენებსაც მოიცავდა, ხოლო „მოქალაქენი“ კი მხოლოდ ვაჭრებსა და ხელოსნებს უნდა გულისხმობდეს. სწორედ ამ გაგებით უნდა იყოს „ქალაქის ერი“ და „მოქალაქენი“ „ვეფხისტყაოსანში“ ნახმარი.

„ვეფხისტყაოსნის“ ავტორი, როგორც იმ ეპოქის ღვიძლი შვილი შესანიშნავად იცნობს თავისი ეპოქის ქალაქის საზოგადოებრივ ფენებს. მისი ურბანისტიკული ტერმინოლოგიაც XII ს. საქართველოს ქალაქების სოციალური ურთიერთობის ზუსტი ანარეკლია.

ავთანდილის გულანშაროს მისვლასთან დაკავშირებით ვეფხისტყაოსანში ნათქვამია: „ზარი გახდა, შემოაქრბეს ქალაქისა ერნი სრულად“ (1063). უდავოა, რომ „ქალაქის ერნი“ აქ ზოგადი მნიშვნელობითაა ნახმარი („ქალაქისა ერნი სრულად“). სულ სხვა მნიშვნელობით ხმარობს პოემის ავტორი „მოქალაქეს“, როცა იგი წერს:

„... მივლეს, სადა ქალაქი დიდი მულაზნაზარია:
სცემდეს ბუქსა და ტაბაკსა, გახდა ზათქი და ზარია,
დაბდაბისა და ქოსისა ხმა ტურფად შენათზარია,
მოატყდეს მოქალაქენი, დააგდეს მუნ ბაზარია“ (1446).

ან კიდევ „მოატყდეს მოქალაქენი, ლარსა ვინ ჰყიდდა თუ ხილსა“ (1009). ორივე შემთხვევაში, პოემის ამ კონტექსტში დამოწმებული „მოქალაქენის“¹⁷ ქვეშ ჩვენი ვარაუდით, მხოლოდ ვაჭარ-ხელოსნები უნდა იგულისხმებოდეს. ბაზართან, რა თქმა უნდა, ძირითადად სწორედ ისინი იყვნენ დაკავშირებული.

საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, გვ. 45, შენ. 1). ვ. გაბაშვილმა გააფართოვა წყაროს „ყოველი ერის“ ცნება და მის ქვეშ წერილ ვაჭარ-ხელოსნებთან ერთად ქალაქის ღარიბებიც იგულისხმა (ქალაქ თბილისის სოციალური ისტორიიდან, გვ. 123).

¹⁷ მ. გაბაშვილის აზრით „ვეფხისტყაოსანში“ „მოქალაქენი“ ნახმარია. „ქალაქის ერის“ ანუ „ქალაქის ხალხის“ სინონიმური მნიშვნელობით (საქართველოს ქალაქები XI—XII საუკუნეებში, გვ. 119). ვ. გაბაშვილის მიხედვით კი XI—XII სს. „მოქალაქე ნიშნავდა და გულისხმობდა ქალაქის დაბალი საზოგადოებრივი ფენისა „ყოველი ერის“ წარმომადგენელს (თბილისის „მოქალაქეთა“ კლასობრივი და პოლიტიკური მისწრაფებანი XVI—XVIII საუკუნეებში, ნარკვევები მახლობელ აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, II, თბ., 1970, გვ. 153). შ. მესხია თვლის, რომ „მოქალაქის“ ცნების ქვეშ მხოლოდ ვაჭრები და ხელოსნები უნდა იგულისხმებოდეს. მისი აზრით, XI—XIII საუკუნეებში მოქალაქე ეწოდებოდა თბილისში მოსახლე, ქალაქში მოსაქმე ვაჭარსა და

„მოქალაქის“ გაგების თვალსაზრისით საყურადღებოა დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ერთი ცნობა, სადაც ნათქვამია: „ვერცა მსოფლიო ვინმე და ვერცა მოქალაქე, ვერ მკედარი და ვერ რომელი პატივი და ასაკი იკადრებოდა განდრეკილად სლვად“¹⁸. ამ მხრივ უფრო მნიშვნელოვანი ჩანს ჟამთააღმწერლის თხზულების ის ადგილი, სადაც საუბარია მონღოლების მიერ მეფე დემეტრეს ქონების აღწერის შესახებ. ჟამთააღმწერელი გადმოგვცემს, რომ მეფე დემეტრეს „არა-რა დაშთა, რამეთუ მოქალაქეთაცა უწყოდეს საგანძურნი მეფისანი და შინგამცემელ იქმნეს“¹⁹. ფეოქრობთ, კომენტარი ზედმეტია.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ შეიძლება ითქვას, თუ ადრე ქალაქის „ყოველი ერი“ მოიცავდა ქალაქის მთელ მოსახლეობას, XI—XIII სს. მასში იგულისხმება წერილი და საშუალო ვაჭრები, ხელოსნები და ქალაქის სხვა დაბალი საზოგადოებრივი ფენები. „მოქალაქენი“ კი, თუ უფრო ადრე არა, VIII ს-დან მაინც ძირითადად მხოლოდ ვაჭარ-ხელოსნებს უნდა გულისხმობდეს.

„ქართლის მატიანის“ მიხედვით აშკარად ჩანს, რომ XI ს. „ყოველი ერისაგან“ საქალაქო არისტოკრატია მკვეთრადაა გამოჩენილი.

როგორც ამას ორიენტალისტი მკვლევრები უთითებენ, X საუკუნეიდან მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში გამოკვეთილად არიან წარმოდგენილი შემდეგი ძირითადი საზოგადოებრივი ფენები: საქალაქო არისტოკრატია, საშუალო და წერილი ვაჭრები, ხელოსნები და ქალაქის ღარიბები²⁰. მათ მიერ ისიცაა ნაჩვენები, რომ X—XI საუკუნეების მიჯნაზე, ფეოდალური ქალაქის საბოლოო ჩამოყალიბებასთან ერთად, გამოკვეთილ სახეს იღებს საკუთრივ ქალაქის ადმინისტრაციული წყობილება თავისი ინსტიტუტებით. სწორედ ამ პერიოდში ყალიბდება სრულიად ახალი სამოხელეო ინსტიტუტი — „ქალაქის რაი-სების“ სახით.

ქალაქის რაისი წარმოდგენდა შუამავალ მოხელეს ამირას ხე-

ხელოსანს“ (შ. მესხია და სხვები, თბილისი ისტორია, გვ. 52; მიხეივ, Города и городской строй феодальной Грузии, с. 66, 70) ივ. ჯაახიშვილიც „მოქალაქენი“ მხოლოდ ვაჭარ-ხელოსნებს გულისხმობდა (საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, გვ. 26—27).

¹⁸ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 356.

¹⁹ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 289.

²⁰ Л. В. Строева, К вопросу о социальной природе исмаилитского движения в Иране XI—XII вв., Вестник ЛГУ, № 2, вып. III, 1953, с. 45; В. Ф. Миньорский, История Ширвана и Дербента X—XI вв., М., 1953, с. 101—102, 104—105, 163—167; ე. გაბაშვილი, შუა საუკუნეების ახლო აღმოსავლური ქალაქი (პერიოდისაციის ცდა), ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, II, 1970, გვ. 41—42.

ლისუფლებასა და ქალაქის მოსახლეობას შორის. მას საქალაქო მმართველობის თითქმის ყველა სფეროზე მიუწვდებოდა ხელი²¹.

ნიშაბურის, ლაზნის, განჯის, დერბენდის რაიხები, როგორც ეს გ. ბერაძემ გაარკვია, განეკუთვნებიან მდიდარ მოქალაქეებს, დიდვაჟრებს, რომლებიც აშკარად უპირისპირდებიან ამირას ხელისუფლებას. ამირას ხელისუფლების დასუსტების პირობებში ფაქტიურად ეს რაიხები პირველობენ ქალაქში და განაგებენ მის ბედილბალს²².

როგორც ეს ვ. გაბაშვილმა გაარკვია, ქართლის მათიანის „ქალაქის ბერების“ აღმოსავლურ შესატყვისს „ქალაქის რაიხები“ წარმოადგენდნენ²³. ქალაქის რაიხებს კი უკლებლივ ყველა მკვლევარი საქალაქო არისტოკრატიის შემადგენლობაში ათავსებს²⁴.

ისტორიული განვითარების საერთო ფონზე სრულიად ლოგიკური ჩანს ქალაქის ბერების მიჩნევა ქალაქის წარჩინებულთა, დიდვაჟართა წარმომადგენლებად და მათი მიკუთვნება საქალაქო არისტოკრატიისადმი²⁵.

მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში „დიდვაჟართა“ ფენის გამოყოფა-გაძლიერება განსაკუთრებით შეინიშნება X ს. შუაწლებიდან²⁶.

თუ გავითვალისწინებთ მეზობელი და მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში მიმდინარე სოციალურ პროცესებსა და თვით თბილისში XI ს. 30-იან წლებიდან საქალაქო ასპარეზზე „თბილელ ბერთა“ გამოსვლას, მაშინ შეიძლება ითქვას, რომ საქართველოს ქალაქებში დიდვაჟართა ფენის წარმოქმნა, თუ უფრო ადრე არა, X ს-დან მაინც საეარაუდოა.

²¹ გ. ბერაძე, მახლობელი აღმოსავლეთის ფეოდალური ქალაქის წარმოშობის ისტორიიდან, გვ. 63—64.

²² გ. ბერაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 65. ნიშანდობლივია, რომ «Иногда ранцы выходили из числа ремесленников и других низших слоев общества» (С. Б. Ашурбейли, Социальная структура городского населения Ширвана в XI—первой четверти XIII в., с. 8.). მაგრამ აქვე უნდა იქვეას ისიც, რომ „რაიხების ინსტიტუტი“ ახლო აღმოსავლეთის ქალაქებში ყოვლისმომცველი არ ყოფილა და მათი უფლება-მოვალეობა ჯერ კიდევ საბოლოოდ გარკვეული არაა (Средневековый город Средней Азии, с. 323—329.).

²³ ვ. გაბაშვილი, თბილისის მმართველობა X—XI სს. გვ. 350—357.

²⁴ ვ. გაბაშვილი, საქართველოს ქალაქები XI—XII საუკუნეებში, გვ. 118; С. Б. Ашурбейли, დასახ. ნაშრომი, გვ. 8.

²⁵ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, გვ. 25; შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, გვ. 38; ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 118.

²⁶ ვ. გაბაშვილი, შუა საუკუნეების აღმოსავლური ქალაქი, გვ. 43—44; გ. ბერაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 62—66 და სხვ.

XI ს. საქართველოს ქალაქებში დიდვაჭართა ფენის არსებობას ადასტურებს მათივე ფიქსირება იმავე საუკუნის საკანონმდებლო ძეგლში.

ქართული სამართლის უძველეს ძეგლში, რომელიც ბაგრატიის კანონების²⁷ სახით არის ცნობილი, ნათქვამია: „ვინცა მოძღვარი იყოს, ანუ მეფეთა წინაშე ზრდილი და ნამყოფი კაცი იყოს, ანუ კარგი დიდვაჭარი, ანუ კარგი სოფლისა მამასახლისი იყოს, ეგეთი კაცი იყოს, ის დასვი ბჰედ, ჰკუიანი იქნების, და კარგად ეცოდინების ბჰობაჲ და უსამართლოს არას იტყვის“²⁸.

საკანონმდებლო ძეგლში „დიდვაჭრის“ ფიქსირება, სოფლის მამასახლისის დონეზე მისი დაყენება და სასამართლო უფლებით აღჭურვილობა თვალნათლივ მიუთითებს და მიგვანიშნებს, ერთი მხრივ, დიდვაჭართა ფენის არსებობაზე, ხოლო მეორე მხრივ, კი — მათ დიდ როლსა და მნიშვნელობაზე XI—XII სს. საქართველოს ქალაქებში.

დიდვაჭრის როლი და საქმიანობა კარგად ჩანს XII ს. სხვა წერილობითი წყაროებიდანაც. ზანქან ზორაბაბელის მავალითით ნათელი ხდება, რომ დიდვაჭრები არა მარტო სავაჭრო ოპერაციებს ასრულებდნენ, არამედ ხშირად დიპლომატიური მისიის შესრულებაც უხდებოდათ²⁹.

დიდვაჭრის ბუნება, მისი სოციალური სახე³⁰ შესანიშნავად და-

²⁷ „ბაგრატი კურაპალატის“ სამართალს შევსევართა ერთი ნაწილი XI ს. ძეგლად მიიჩნევენ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნ. I, 1928, გვ. 88—89; ი. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოს და სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 87; ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953, გვ. 55), ხოლო მეორე ნაწილი კი — IX ს. ძეგლად (ა. კიკელიძე, ვის ეკუთვნის ბაგრატი კურაპალატის სახელით ცნობილი სამართალი?, კრ. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის XVI—XVII, თბ., 1972, გვ. 228—242; გ. ჯამბუჯია, ბატონყმობის საკითხისათვის, მაცნე, ისტორიის სერია, № 4, 1979, გვ. 182). ამ საკითხს ამ ბოლო დროს კვლავ დაუბრუნდა ილ. ანთელავა. მისი აზრით, „ბაგრატი კურაპალატის“ სამართალი XVI ს. ძეგლი უნდა იყოს (ილ. ანთელავა, XI—XV საუკუნეების საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 66). ზ. რატიანი კი თვლის, რომ სამართლის ეს მონაკვეთი, რომელშიც ჩვენთვის საინტერესო მე-100 მუხლი შედის, XIV ს. მეორე ნახევარში იქნა საბოლოოდ რედაქტირებული და ამდენად, მისი აზრით, იგი ასახავს მხოლოდ XIV ს. მეორე ნახევრის ვითარებას (ზ. რატიანი, საქართველოს სოციალური წყობა XIII—XIV საუკუნეებში, თბ., 1970, გვ. 31—45, 151).

²⁸ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, გვ. 335.

²⁹ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 37; ზ. რატიანი, საქართველოს სოციალური წყობა XIII—XIV საუკუნეებში, გვ. 148—149.

³⁰ პოემაში ყურადღება გამახვილებულია ჩაცმულობაზეც, ვაჭრული და საკაბუჯო სამოსელი (1046, 1068, 1244 და სხვ.), რომლითაც მკაფიოდ ვლინდება სოციალური კონტრასტები (მ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 122—123).

გვიხატა „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორმა³¹. ამასთან, შოთა რუსთაველი ვერ მალავს ფეოდალთა კლასის ქედმაღლურ, ირონიულ დამოკიდებულებას ვაჟრებისადმი³².

თუ გავითვალისწინებთ დიდვაჟართა სოციალურ სტატუსს, მაშინ ფეოდალთა მხრივ მათდამი ასეთი განწყობა გასაგები უნდა იყოს. მაგრამ, ეფიქრობთ, სოციალურ სტატუსთან ერთად ეს განპირობებული უნდა იყოს ვაჟართა ფენის აქტივიზაციით ქვეყნის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში და სამეფო კართან მათი დაახლოებით.

პოემიდან აშკარად ჩანს³³, რომ ვაჟართუხუცესი სამეფო კარზე შინაურ კაცად ითვლება. იგი მეფეს ნებისმიერ დროს ძვირფასი საჩუქრებით რომ ეახლება და მეფე მას სამეფო კარზე გამართულ ნადიმზე რომ ისწრებს, ბუნებრივია, ყველაფერი ეს არც ისე მისაღები უნდა ყოფილიყო გაბატონებული კლასის იდეოლოგიისათვის.

ვაჟართა ფენის გავლენის ზრდას მოწმობს ბექა-აბულას სამართლის ის მუხლი (96), სადაც „საპატიო ვაჟრის“ (დიდვაჟრის) სისხლი შეფასებულია 12000 თეთრად და უტოლდება დამცრობილი, ანუ მეორე ხარისხის აზნაურისა და საჩინო ხელის მქონე „აზნაურად მსახურის“ სისხლს. იმავე მუხლში განსაზღვრულია აგრეთვე მეორე რანგის ვაჟრის სისხლიც (6000 თეთრი), რომელიც გათანაბრებულია იმ „აზნაურად მსახურის“ სისხლთან, რომელსაც საჩინო ხელი არა აქვს, ეს მაშინ, როცა გლეხის სისხლის ფასი, იმავე კანონმდებლის მიხედვით, მხოლოდ ოთხასი თეთრი იყო³⁴.

დიდვაჟრები თავიანთი სოციალური, პოლიტიკური და ეკონომიკური მდგომარეობით მკვეთრად განსხვავდებოდნენ „ქალაქის ერისაგან“. ამავე დროს, ასევე მკვეთრად იყვნენ გამოიჯნული ფეოდალური არისტოკრატიისაგანაც. ეს მკვეთრი გამოიჯნა, უპირველეს ყოვლისა, სოციალურ სფეროში გამოიხატებოდა. როგორც ამას ზ. რატიანი მიუთითებს,

31: დიდვაჟართა სათავეში მდგომი პირი — ვაჟართუხუცესის უფლება-მოვალეობის შესახებ იხ. მ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 120—122. მსგავსი სურათი თბილისში შეინიშნება ჯერ კიდევ ადრე, X ს. შუა წლებში (ე. სიხარულიძე, იბნ ჰაუკალი თბილისის შესახებ, გვ. 37).

32 ეს კარგად ჩანს ავთანდილის შემდეგი სიტყვებიდან: „თქვენ, ვაჟარნი, ჯაბანნი ხართ, ომისაჲ უმეცარნი“ (1028). ვაჟართუხუცესის მიმართ კი ნათქვამია: „აწ ნახო მთავრალი ვაჟარი, ცქაფი, უწრფელი, მსწრომელი“ (1153).

33 „უსენ მივიდა, ხელმწიფე დახვდა ნადიმად მჭდომელი, უსენ არიფი მეფისა, მეფეცა მისი მდომელი“ (1153).

34 ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, გვ. 289, 290, 333; ნ. ხიზანიშვილი, რჩეული იურიდიული ნაწერები, დასაბუქდად მოამზადა, ბიოგრაფიული მასალები და შენიშვნები დაურთო ი. დოლიძემ, თბ., 1982, გვ. 393—394; ზ. რატიანი, საქართველოს სოციალური წყობა XIII—XIV საუკუნეებში, გვ. 146—149.

ვაჭარს „ფეოდალურ საზოგადოებაში ეკონომიკური სიძლიერე არავითარ შემთხვევაში არ აძლევდა უფლებას სოციალურ კიბეზე რანგით მაღლა აეწია“³⁵.

მიუხედავად აღნიშნულისა, დიდვაჭრებისა და ფეოდალთა ინტერესები ხშირ შემთხვევაში მაინც ერთმანეთს ემთხვეოდა.

როგორც უკვე ითქვა, დიდვაჭრები საერთაშორისო არენაზე სავაჭრო ოპერაციებთან ერთად დიპლომატიურ დავალებებსაც ასრულებდნენ. ამასთან, დიდვაჭრების მეშვეობით ფეოდალთა კლასის წარმომადგენლებიც მონაწილეობდნენ მეტად მომგებიან საგარეო ვაჭრობაში. და ბოლოს, დიდვაჭრებსაც ჰყავდათ ხელქვეითი ვაჭრები, რითაც თვითონვე, როგორც ქალაქის არისტოკრატიის წარმომადგენლები, გამოდიოდნენ ექსპლოატატორის როლში. ყველაფერი ეს, ერთი მხრივ, იწვევდა დიდვაჭრებსა და ფეოდალური არისტოკრატიის ინტერესების თანხედომას, ხოლო, მეორე მხრივ კი, ხელს უშლიდა ვაჭარ-ხელოსანთა ერთიან სოციალურ ძალად ჩამოყალიბებას და ფეოდალური არისტოკრატიის ძალმომრეობის წინააღმდეგ მათ დაპირისპირებას.

ბუნებრივია, ასეთ ვითარებაში ლოგიკური იქნება თუ ვიტყვი: XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქების სოციალურ ზრდა-განვითარებას, მათ მოწიფულობას ამუხრუჭებდა და ხელს უშლიდა დიდვაჭართა სოციალურ-პოლიტიკური მისწრაფებანი, და ხშირ შემთხვევაში, მათი და ფეოდალური არისტოკრატიის ინტერესთა თანახედომაც³⁶.

დიდვაჭართა არსებობა თავისთავად მიუთითებს საშუალო და წვრილი ვაჭრების არსებობასაც. ეს უკანასკნელი თავიანთი სოციალური და ქონებრივი მდგომარეობით განსხვავდებოდნენ დიდვაჭრებისაგან.

35 ზ. რატიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 148.

³⁶ ფეოდალური არისტოკრატიის წარმომადგენლები მჭიდრო კავშირში რომ იყვნენ დიდვაჭრებთან და რომ აქტიურად მონაწილეობდნენ სავაჭრო კომპანიებში — „ორტალთა“ საქმიანობაში, ეს კარგად ჩანს რკონის 1259 წ. სიგელიდან, კახა თორელის მაგალითზე (ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 57—64). დიდვაჭრის როლი და მნიშვნელობა, მისი ბუნება თუ კავშირი ფეოდალურ არისტოკრატიათა კარგად ჩანს უფრო გვიანდელი მასალების მიხედვითაც (III. Месхиа, Города..., გვ. 67—68). მსგავსი სურათი შეინიშნება მაზლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიაშიც (ვ. გაბაშვილი, ქალაქ თბილისის სოციალური ისტორიიდან, გვ. 120—131; მისივე, სოციალური მოძრაობანი მაზლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში IX—XIII სს. გვ. 15—16). სულ სხვა სურათს ხედავთ დასავლეთ ევროპის ქალაქებში, სადაც სენიორების წინააღმდეგ ბრძოლაში ქალაქის მშრომელი მასების მოკავშირედ მდიდარი ვაჭრები გამოდიან (В. В. Стокличкая-Терешкович, Основные проблемы истории средневекового города X—XV веков, М., 1960, с. 81).

როგორც ეს ზემოთ აღვნიშნეთ, ბექა-აღბუღას სამართლის 96-ე მუხლი ერთმანეთისაგან მკვეთრად მიჯნავს ორი რანგის ვაჭრებს — „საპატიოსა“ და „მას ქუეშეთისა“. თუ „საპატიო ვაჭრის“ სისხლი შეფასებულია 12000 თეთრად, „მას ქუეშეთისა“ მხოლოდ 6000 თეთრს უტოლდება. გამოდის რომ მეორე რანგის ვაჭრის სისხლი ორჯერ უფრო ნაკლებად ფასობს.

სამართლის ხსენებული მუხლი, როგორც ეს ზ. რატიანს აქვს შენიშნული, გამოყოფს კიდევ უფრო დაბალი რანგის ვაჭრებსაც, ყმა-ვაჭრებს³⁷.

მაშასადამე, ბექა-აღბუღას სამართლის მიხედვით, XIV ს. ვაჭართა შორის შეიძლება გამოიყოს სამი ძირითადი ფენა: დიდვაჭრები, საშუალო და წვრილი.

ვაჭართა ფენის შიგნით სოციალური და ქონებრივი დიფერენცია-ცია კარგად ჩანს „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით ჯერ კიდევ XII საუკუნეში. პოემის თანახმად ვაჭართა შორის შეინიშნება შემდეგი ძირითადი ფენები: დიდვაჭრები („საქონელ-სრულნი, მდიდარნი“), საშუალო („ლარის გამყიდველნი“) და წვრილი ვაჭრები („ხილის გამყიდველნი“)³⁸.

დიდვაჭრებისაგან განსხვავებით, საშუალო და წვრილ ვაჭართა უმრავლესობა ყმურ მდგომარეობაში იმყოფებოდა.

დავით აღმაშენებლის მიერ შიომღვიმისადმი ბოძებულ ანდერძში ნათქვამია: „ქალაქს ტფილის, რომელი სპარსთა ქონებასა ჰქონებია, და რომელი აწ უყიდა. და რომელი მე მომიცნებია იგი, და ანუ წაღმართ მოიგონ იგიცა, ყუელაჲ უბაჲოდ და უსუხზაროდ ყოვლისა სასეფომასა გამოსავლისაგან ჰქონდეს“³⁹. ანდერძის ამ ნაწილში განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ მონასტერს თბილისში ჯერ კიდევ ქალაქის შემოერთებამდე ჰყოლია ყმა-ვაჭრები. ჩვენთვის ასევე საინტერესოა გიორგი III-ის მიერ 1170 წელს შიომღვიმისადმი გაცემული სიგელის ის ადგილი, სადაც ვკითხულობთ: „ეგრეთვე ქალაქს რომელ ქულებანი აქუნან, ხუთნი სპარსობითგანვე და ოთხნი რომელ უკანის როყყიდიან და შემოუწირვან, თავისუფალნი და უხარაჯონი საამიროისა, საამიდოისა, სარაისოისა, საგუსტასიბოისა და ყოვლისა სასუკერისაგან“⁴⁰. სიგელიდან ჩანს, რომ შიომღვიმის მონასტერს მაჰმა-

37 ზ. რატიანი, საქართველოს სოციალური წყობა XIII—XIV საუკუნეებში, გვ. 149—150.

38 შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, სტრ. 1009, 1019; მ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 119.

39 ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 14.

40 ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 21.

დიანთა ბატონობის დროს ქალაქში ხუთი ქულბაქი ჰქონია და ოთხი შემდეგ შეუძენია. აღნიშნულ ქულბაქებში მოსაქმე ვაჭრები, ცხადია, მონასტრის ყმებად ითვლებოდნენ.

XII ს. საბუთიდან ირკვევა, რომ შიომღვიმის მონასტერს ჟინვალ-შიც ჰყოლია თავისი ყმავაჭრები⁴¹. ჩვენთვის უკვე ცნობილი 1170 წლის სიგელიდან ჩანს, რომ იგივე მონასტერს, თავისი ყმავაჭრები ჰყავდა საქართველოს სხვა ქალაქებშიც. ამას გვაფიქრებინებს სიგელის ის ადგილი, სადაც ნათქვამია: „ეგრეთვე წმიდაი იგი უდაბნოი მღუიმე პირველად და მერმე საქონებელნი მათნი უბაჟონია ჩუენსა სამეფოსა შიგან ყოველგან, და ჩუენცა გაგუითავისუფლებიან ბაჟისაგან ვაჭარნი და გლეხნი მათნი“⁴².

იმამყულიხანის 1722 წ. სიგელით ირკვევა, რომ რუსთავის ეპისკოპოსს მარტო რუსთავში XII საუკუნეში 67 კომლი ყმავაჭარი ჰყოლია⁴³.

მსგავსად ეკლესია-მონასტრებისა, რა თქმა უნდა, ქალაქებში სამეფო კარს თუ დიდებულ აზნაურებსაც საკუთარი ყმავაჭრები ეყოლებოდათ.

როგორც ჩანს, ქალაქებში დიდვაჭრებსაც კი ჰყავდათ საკუთარი ხელქვეითი ვაჭრები. დიდვაჭრები მხოლოდ მსხვილ ოპერაციებს აწარმოებდნენ, მოტანილ საქონელს კი მათი ხელქვეითი ვაჭრები ჰყიდდნენ. ეს კარგად ჩანს „ვეფხისტყაოსნის“ იმ ადგილის მიხედვით, სადაც ავთანდილმა, რომელიც დიდვაჭრის როლში გამოდის, წესისამებრ

„დილსა ლარი ყველაი უჩვენა, გაახსენენა, :

ტურჟანი სეფედ გარდასხნა, ფასიცა დაათვლენა.

ვაჭართა უთხრა: „წაიღეთ, — აჰიდა, გააწეინა“ (1067).

თავის მხრივ დიდვაჭრები ვალდებული იყვნენ, დღესასწაულზე მეფის კარზე მდიდრული მოსაკითხით მისულიყვნენ (სტრ. 1110—1112) და

⁴¹ თ. ჟორდანიძე, ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, გვ. 22; ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 29.

⁴² ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 22. „ქართლის მართანის“ მიხედვით კათოლიკოს-პატრიარქმა მელქისედეკმან „მოიგო... კაქს ვაჭარი ათორმეტი“ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 295). იხ. აგრეთვე ქართული სამართლის ძეგლები, III, თბ., 1970, გვ. 23. ნიკორწმინდის „დაწერილის“ თანახმად ჩიხარელი ვაჭარი წონელა ვალდებულია ყოველწლიურად 30 ლიტრა მარილი გაიღოს მონასტრის სასარგებლოდ (6. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966, გვ. 123—125).

⁴³ ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, I, 1913, გვ. 34; შ. მესხია, საქართველოს ქალაქების სოციალური ურთერთობის ისტორიიდან, მიმომხილველი, II, თბ., 1951, გვ. 104—105.

რომ მათ მართლაც გარკვეული მოსაკითხი უნდა მიეტანათ თავიანთი პატრონისათვის, ამას ადასტურებს ბექა-აღბუღას სამართლის ერთ-ერთი მუხლიც, სადაც ვკითხულობთ: „და მას ქუეშეთსა, რომე გზით მოვიდეს, ბატონთა ნახვა და ძღვნის მიღება შეეძლოს...“⁴⁴ ამასთან, როგორც ჩანს, სამეფო კარს განსაზღვრული გადასახადი ჰქონდა შეწერილი ქალაქებზე, კერძოდ კი ვაჭრებზე. ამის თაობაზე XIV ს. ერთ-ერთი სამართლის ძეგლში ნათქვამია: „მუშრიბი, რაც ქალაქთა საჭურჭლე შევა და ნავაჭრი რაც შევა, და სანელებელი, მასტაკი და სამარხო წამალი, საკმარი თუთუბო, — ესეცა მუშრიბმან იცის და უხუცესთა მიათვლის“⁴⁵.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ შეიძლება ითქვას, რომ ქალაქის მოსახლეობის ერთ-ერთ ძირითად ფენას ვაჭრები წარმოადგენდნენ, რომელთა შორის იმთავითვე შეინიშნება სოციალური და ქონებრივი უთანასწორობა. დიდვაჭრები, ქალაქის მოსახლეობის ეს პრივილეგირებული ზედაფენა, თავიანთი სოციალური და ქონებრივი მდგომარეობით, ცხადია, განსხვავდებოდნენ საშუალო და წვრილი ვაჭრებისაგან.

დიდვაჭართა სოციალური და პოლიტიკური მისწრაფებანი, მათი არაკლასობრივი პოზიცია, ხელს უშლიდა ვაჭართა ერთიან სოციალურ ფენად შემჭიდროება-ჩამოყალიბებას, რომელიც დაიცავდა თავის ინტერესებს ფეოდალურ ურთიერთობათა სისტემაში.

ქალაქის მოსახლეობის მეორე ფენას ხელოსნები შეადგენდნენ. შეიძლება ითქვას, რომ ხელოსნები ქალაქის მწარმოებელი მოსახლეობის ყველაზე ფართო ფენა იყო.

XI—XIII საუკუნეებში საქართველოს ქალაქებში არსებული მრავალდარგობრივი ხელოსნური წარმოება თავისთავად გულისხმობს შესაბამის კვალიფიციურ ხელოსანთა ფართო ფენის არსებობასაც.

XI—XIII სს. ხელოსანთა შორისაც შეინიშნება სოციალური და ქონებრივი უთანასწორობა. როგორც ჩანს, ვაჭრების მსგავსად, მათშიც გამოირჩეოდნენ საპატიო და „ღირსეული“ ხელოსნები. მაგალითად, XII ს. ცნობილი ოქრომჭედელი ბექა ოპიზარი წყაროსთავის სახარების მინაწერში „ღირს ოქროს მქანდაკებლად“ არის მოხსენიებული⁴⁶.

⁴⁴ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, გვ. 333.

⁴⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 86.

⁴⁶ თ. ეორდანია, ქრონიკები, I, გვ. 243; Е. Такашвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. III, 1907, с. 37; შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, I, გვ. 177. აზერბაიჯანის ქალაქების მაგალითზე ს. აშურბეილი შენიშნავს, რომ თვით ხელოსნებს შორისაც შეინიშნება სოციალური და ქონებრივი უთანასწორობა, განსაკუთრებით ეს შესამჩნევია ზღვა ხელოსნური წარმოების

საბატო და „ღირსეული“ ხელოსნებისაგან განსხვავებით ხელოსანთა უმრავლესობა, ცხადია, ყნურ მდგომარეობაში იქნებოდა.

გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან ვგებულობთ, რომ „გაბრიელ, დიდებულმან აზნაურმან, ფრიადითა კეთილითა წარმოგზავნა მამამ გრიგოლ და მოსცნა კირით-ხურონი და ნივთი ყოველი ქეთიკორისა ეკლესიისა საშენებლად“⁷.

ფოკას ეკლესიის სამშენებლო წარწერის თანახმად, ეკლესიის აღმშენებელი ყოფილა ქართლის კათალიკოზ ოქროპირის ხელოსანი. წარწერაში ნათქვამია: „მე ბევრელი... კლოსანი ვიყავ ოქროპირისა ქართლისა კათალიკოზისა“⁸. ეკლესია, ნ. ბერძენიშვილის აზრით, აშენებული უნდა იყოს 1031—1053 წლებში⁹.

ზემოჩამოთვლილი ხელოსნები, ცხადია, არათავისუფალი იქნებოდნენ. მართალია, ჩვენს მიერ მოყვანილი ადგილები უშუალოდ ქალაქებს არ ეხება, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ ალებულ ხანაში არათავისუფალი ხელოსნები ძირითადად მაინც ქალაქებში იქნებოდნენ თავმოყრილი. ამას გვაფიქრებინებს არა მარტო ის, რომ ქალაქები იყვნენ ხელოსნური წარმოების ძირითადი ცენტრები, არამედ ისიც, რომ სამეფო კარს, დიდებულ აზნაურებს თუ ეკლესია-მონასტრებს, უკლებლივ ყველას საკუთარი ყმაფეურები ჰყავდა ქალაქში. რა თქმა უნდა, მსგავსად ყმაფეურებისა, მათ ასევე ეყოლებოდათ ყმახელოსნები.

XI—XIII სს. ქალაქში თავმოყრილ ხელოსანთა ნაწილი ჯერ კიდევ, ალბათ, პირადად თავისუფალი იქნებოდა.

ევსტათი მცხეთელი რომ თავისუფალი ხელოსანი იყო და ჰყავდა მონამხვეალიც, ეს კარგად ჩანს წყაროდან, კერძოდ: „პრქუა ევსტათი ღიდდრსა თვსსა... და მონა-მკეველთა თვსთა“¹⁰.

ამ მხრივ საყურადღებო ცნობაა დაცული „სუმონ მესუეტის ცხოვრებაში“, სადაც ნათქვამია: „იყო კაცი ვინმე ქუთ-ხურო ქალაქისა ხუროთაგან და ავაზაკნი დაესხნეს მას და მიუღეს ათორმეტი დრაჰმანი

ისეთ დარგში, როგორც იყო ოქრომჭედლობა. ამასთან, იმასაც უთითებს, რომ ზოგ შემთხვევაში რაისი თავისი წარმოშობით შეიძლება ხელოსანიც ყოფილიყო (С. Б. Ашурбейли, Социальная структура городского населения Ширвана в XI — первой четверти XIII в., с. 8.).

47 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 260.

48 ვ. ციციკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, გ. 33.

49 ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, თბ., 1967, გვ. 248.

50 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 34.

შრომით მოგებული“⁵¹. საფიქრებელია, რომ ეს „კაცი ვინმე“ იქნებოდა თავისუფალი ხელოსანი. ეს ჩანს თუნდაც იქიდან, რომ მას როცა „ავაზაკნი დაესხნეს... მიუღეს ათორმეტი დრაჰკანი შრომით მოგებული“. ასევე თავისუფალი ხელოსანი ჩანს „მიქელ გალატოზი ოპიზარი“, რომელიც მარტილის ტაძრის შუა ეკვდერის წარწერაში მოიხსენიება⁵². ამ თვალთახედვით საინტერესოდ გამოიყურება აბუსერიძე ტბელის (XII ს.) ცნობა იმის შესახებ, რომ „ბოლოკ-ბასილი იყო ქვით ხურომ. რომელსა ეწოდების გალატოზი და წარვიდა ქუეყანასა სომხითისასა, მახლობლად თბილისსა“ და იქ ეკლესიის მშენებლობაზე მუშაობდა⁵³.

ასეთი ხელოსნები, როგორც ამას შ. მესხია შენიშნავს, „არსებითად თავისუფალნი იყვნენ და მათი მოქმედებაც საკუთარ სურვილზე იყო დამოკიდებული“⁵⁴.

ქალაქის მოსახლეობის სოციალურად ყველაზე დაბალ ფენას „ქალაქის გლახაკნი“ შეადგენდნენ. „გლახაკობა“ თავისთავად სოციალური და ქონებრივი უთანასწორობის შედეგი იყო და ამიტომ, ბუნებრივია, ისინი ქალაქებში მრავლად უნდა ყოფილიყვნენ. შემთხვევითი არ უნდა იყოს წყაროებში „გლახაკთა თავშესაფრისა“ და „საგლახაკო ქალაქისა“-ს ხსენება⁵⁵.

„გლახაკობა“, როგორც სოციალური მოვლენა, ისეთი ფართო ხასიათისა ყოფილა საქართველოში XII ს., რომ სახელმწიფო ხელისუფლება იძულებული გამხდარა მათ შესანახად დაეხარჯა მთელი თავისი შემოსავლის ერთი მეათედი ნაწილი („გლახაკთა/ნათალი“)⁵⁶.

შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქების ცხოვრებაში აქტიუ-

51 ცხოვრებამ სჰმონ მესუეცისაი, ქართული პაგიოგრაფიული ძეგლები, ნაწ. I, კიმენი, ტ. I, ტფ., 1918, კ. კეკელიძის რედ., გვ. 304.

52 ექ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობა სამეგრელოში, ძველი საქართველო, III, 1913—1914, გვ. 41.

53 აბუსერიძე ტბელი, ლ. მუსხელიშვილის გამოც., თბ., 1941, გვ. 56—57.

54 შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, I, გვ. 176.

55 ივ. ჭავჭავაძის შვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, გვ. 63; რ. მეტრეველი, შინაქალაქობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1973, გვ. 295; მისივე, დეკლასირებული ელემენტები შუა საუკუნეების საქართველოში (V—XII სს.), თბ., 1976, გვ. 20—71; მ. გაბაშვილი, „ვეფხისტყაოსნის“ ურბანისტული ტერმინოლოგიიდან (ხანაგა), საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები, წიგნ. I, თბ., 1976, გვ. 95—105.

56 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 147; რ. მეტრეველი, შინაქალაქობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 281—282; მისივე, დეკლასირებული ელემენტები შუა საუკუნეების საქართველოში, გვ. 53. შდრ. ვ. ჩანტლაძე, „ისტორიანი და აზმანი შარაენდელთანის“ ერთი ადგილის გაგებისათვის, ცისკარი, № 3, 1968, გვ. 126.

რად ნონაწილეობდნენ სასულიერო. ეკლესია-მონასტრების წარმომადგენლებიც. ეკლესია-მონასტრებს თავიანთი მსახურები, წარმომადგენლები ჰყავდათ ქალაქებში: ჰყავდათ ვაჭარ-ხელოსნები, ჰქონდათ ქულბაქები და სხვა სავაჭრო-სახელოსნო ნაგებობანი. ზოგი შემოწირული, ზოგიც შეძენილი. ასე რომ, სასულიერო პირებიც აქტიურად საქმიანობდნენ შუა საუკუნეების ქალაქებში და ამით ერთგვარ გავლენასაც კი ახდენდნენ საქალაქო ცხოვრების განვითარებაზე.

XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქების მოსახლეობის ერთ ნაწილს ფეოდალური არისტოკრატია წარმოადგენდა. ფეოდალურ არისტოკრაციას, თავისი ბიუროკრატიული აპარატით, გაბატონებული მდგომარეობა ეკავა უკლებლივ ყველა ქალაქში როგორც პოლიტიკურად. ასევე ეკონომიკურადაც.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში არსებობს მოსაზრება, რომლის თანახმადაც ფეოდალური ქალაქი, თავისი ეკონომიკური და პოლიტიკური მნიშვნელობის გამო, იმთავითვე ბრძოლის აპარატი ხდება სამეფო ხელისუფლებასა და დიდგვარიან ფეოდალებს შორის. რაც საბოლოო ჯამში დამთავრდა იმით, რომ „XI—XIII სს. ფეოდალური ქალაქების უმეტესობა დიდებულთა ხელში აღმოჩნდა“⁵⁷.

უნდა შევნიშნოთ, რომ არსებული მასალა სულ სხვა დასკვნის გამოტანის საშუალებას იძლევა. კერძოდ: XII—XIII საუკუნეთა მიჯნაზე, როგორც ეს ზემოთ ვნახეთ. ყველა ძირითადი ქალაქი კვლავინდებურად სამეფო საკუთრებად რჩებოდა⁵⁸. ამ სურათს ვერ ცვლის თუნდაც XIII ს. დასაწყისში თმოგვის სამამულო მფლობელობაში გადაცემა, ან კიდევ უფრო მოგვიანებით (XIII ს. II ნახ.) არტანუჯის გაყვლების, ხოლო თელავისა და დმანისის სადღუნ მანკაბერდელის ხელში გადასვლა. მით უმეტეს. რომ ეს უკანასკნელი გამოწვეული იყო მძიმე პოლიტიკურ-ეკონომიკური ვითარებით.

ასე რომ, სამეფო ხელისუფლების დამოკიდებულება თუ გავლენა ძირითად ფეოდალური ქალაქების მიმართ უწინდებურად კვლავ სტაბილური და უცვლელი რჩება XII—XIII საუკუნეთა მიჯნაზე⁵⁹. მა-

57 შ. მესხია, საქართველოს ქალაქების სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 83.

58 გვიანი შუასაუკუნეების ნიშანდობლივ ფაქტად ნ. ბერძენიშვილს მიაჩნდა ის, რომ ყველა ძირითადი ქალაქი სამეფო იყო (ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, გვ. 13, იხ. შენიშვნა).

59 ამ მხრივ სამეფო ხელისუფლების პოლიტიკაში რაიმე ცვლილება არ შეინიშნება აღნიშნულ ხანაში. აღებულ პერიოდში საქართველოს სამეფო ხელისუფლების სავარეო პოლიტიკის ხასიათის უცვლელობის შესახებ აქვს საუბარი ჟ. სტეფანაძესაც (იხ. ჟ. სტეფანაძე, საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობა კავკასიის ზალხებთან XII საუკუნეში, თბ., 1974).

გრამ ფაქტია, რომ XII—XIII სს., უკლებლივ ყველა — სამეფო, საგამგეოდ თუ სამამულოდ გაცემულ ქალაქის სამმართველო აპარატში მეფის (სახელმწიფოს) ან ქალაქის მფლობელი დიდებულის მოხელეები იყვნენ მოკალათებული⁶⁰. ყველაფერი ეს ლაპარაკობს იმაზე, რომ XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქებში ლაპარაკი, კი ზედმეტია რაიმე საქალაქო თვითმმართველობის არსებობის შესახებ.

უნდა ითქვას, რომ საქართველოს ფეოდალური ქალაქები იმთავითვე ფეოდალური არისტოკრატიის ბატონობის ქვეშ მოექცნენ, რამაც შემდეგში თავისი დალი დაასვა საქართველოს ქალაქების ცხოვრებას. აღნიშნულის გამო შ. მესხია შენიშნავდა, რომ „ფეოდალური ურთიერთობის დიდი გავლენა საქართველოს საქალაქო ცხოვრებაზე — ფეოდალური არისტოკრატიისა და მოქალაქეთა მაღალი ფენის ეკონომიკური და პოლიტიკური ბატონობა ქალაქზე იყო ძირითადი მიზეზი იმისა, რომ საქართველოში არ განვითარდა დამოუკიდებელი საქალაქო თვითმმართველობა, არ წარმოიშვა ე. წ. ქალაქ-რესპუბლიკა“⁶¹.

შუა აზიის და საერთოდ მუსლიმანური აღმოსავლეთის ქალაქებში არ არსებობდა საქალაქო თვითმმართველობის არავითარი ელემენტი. იქ ქალაქის ადმინისტრაცია მთლიანად სახელმწიფო მოხელეებისაგან შედგებოდა⁶². როგორც ამას ო. ბოლშაკოვი შენიშნავს «в Средней Азии (как и на всем мусульманском Востоке) отсутствовала главная причина, порождавшая в Европе автономизм городов, — сословные привилегии»⁶³.

აღმოსავლეთის ქალაქებში საქალაქო თვითმმართველობისა და ექსპრტა პრივილეგიებულ წოდებად ჩამოუყალიბებლობის მთავარ

⁶⁰ ფეოდალური ქალაქის საზოგადო წყობისა და მართვა-გამგეობის შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, გვ. 24—27; მ. ლორთქიფანიძე, ქალაქის მოხელეთა საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში, მსკი, ნაკვ. 30, გვ. 143—157; III. Месхиа Города... გვ. 77—85; ვ. გაბაშვილი, თბილისის ამირამირობის ინატიტუტისათვის, კრ., საქართველო რუსთაველის ხანში, თბ., 1966, გვ. 199—221; მ. გაბაშვილი, XII საუკუნის თბილისის ქისტორიისათვის, კრ., ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, თბ., 1976, გვ. 178—186.

⁶¹ შ. მესხია, საქართველოს ქალაქების სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 106; მისივე, Города..., с. 77.

⁶² Средневековый город Средней Азии, с. 333.

⁶³ იქვე, გვ. 347. იხ. აგრეთვე. Очерки истории Арабской культуры V—XV вв. М., 1982, с. 213—214.

მიზეზად მარქსიზმის ფუძემდებლები თვლიან იმას, რომ იქ არ არსებობდა «обеспеченности личности купца и его собственности»⁶⁴.

ბუნებრივია, ისმის კითხვა, რა მდგომარეობა გვაქვს საქართველოს ქალაქებში ჩვენთვის საინტერესო ხანაში?

XIV ს. საკანონმდებლო ძეგლში, ე. წ. ბექა-აღბუღას სამართლის 97-ე მუხლში ნათქვამია: „თუ ვაჭარი კაცი, გზას მიმავალი ანუ მომავალი, უსაქმომან კაცმან საქონლის ნდომისათვის გაძარცოს... მან კაცმან ორად შეეცოს, შეზღოს ერთი ორად“. მაგრამ „თუ გაძარცოს და შიგან კიდევა მოეკლას ვაჭარივე, ორკეცი სისხლი შეზღოს და ორკეცი საქონელი“⁶⁵. იქვე კანონმდებელი იძლევა განმარტებას: „როგორაცა ზემო-ქუემოობით სწერია, მით წესითა ირიგოს“ (იხ. მუხ. 96).

როგორც ეს ზემოთ ვნახეთ, პირველი რანგის ვაჭრის სისხლი შეფასებული იყო 12000 თეთრად, ხოლო მეორესი კი — 6000. სწორედ ამას გულისხმობს კანონმდებელი, როცა წერს: „როგორაცა ზემო-ქუემოობით სწერია, მით წესითა ირიგოს“.

კანონმდებლის თანახმად, სავაჭროდ მიმავალი ვაჭრის გაძარცვის მიზნით მასზე თავდასხმისა და შესაძლო მისი მოკვლის შემთხვევაში დამნაშავემ ორმაგად უნდა აანაზღაუროს სისხლი (პირველი რანგის — 24000, მეორესი — 12000) და ამასთან თან საქონელიც. მაშასადამე, კანონმდებელი იძულებულია ანგარიში გაუწიოს ვაჭრებს, დაიცვას როგორც ვაჭრის პიროვნება, ისე მისი ქონება მეკობრეების მოსალოდნელი თავდასხმისაგან. მაგრამ, რამდენად იყო საერთოდ იურიდიულად უზრუნველყოფილი ვაჭრის ქონების დაცვა, ეს, სამწუხაროდ, ძეგლიდან არ ჩანს. ამასთან, რამდენად შეიძლება XIV ს. მონაცემებით წინარე, კერძოდ XI—XIII სს. მსჯელობა, ჭერჭერობით ჭირს რაიმე გადაჭრით ითქვას. მაგრამ თუ ამოვალთ XI—XIII სს. ისტორიულ რეალობიდან, გავითვალისწინებთ დიდვაჭართა აქტიუიზაციას ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში, მაშინ შეიძლება ითქვას, რომ წინარე საუკუნეებისაგან განსხვავებით XIV ს. რაი-

⁶⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, сочинения, т. 22, М., 1962, с. 33. სულ სხვა მდგომარეობაა დასავლეთ ევროპის ქალაქებში, სადაც არსებობდა განსაკუთრებული საქალაქო სამართალი (А. Пиренн, Средневековые города Бельгии, М., 1937, с. 335 — 336; В. В. Стоклицкая - Терешкович, основные проблемы истории Средневекового города, с. 75, 108; А. А. Сванидзе, Средневековый город и рынок в Швеции XIII—XV вв. М., 1980, с. 65—68).

⁶⁵ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, გვ. 333—334.

მე დიდ სოციალურ გარდატეხასთან არ უნდა გვექონდეს საქმე. ყურად-საღებია ისიც, რომ 1179 წელს მიღებული კანონი მეკობრეობის წინა-აღმდეგ, უპირველეს ყოვლისა, ეაჭართა ინტერესებს იცავდა. სწორედ ამიტომ შემთხვევითი არ უნდა იყოს მემატიანის შემდეგი სიტყვები: „ქარავენსა ვერვინ ძარცვდა ამერი და იმერი“⁶⁶.

საკანონმდებლო ძეგლების თანახმად ირკვევა, რომ დიდვაჭარი ხშირად მოსამართლედაც ინიშნებოდა. მაგრამ იგივე ძეგლებიდან ისიც ჩანს, რომ მას მოქალაქეები კი არ ირჩევდნენ, არამედ ოფიციალური ხელისუფლება ნიშნავდა⁶⁷.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ შეიძლება ითქვას: XI—XIII სს. ეაჭართა ფენა თავისი სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობით არ იყო ერთგვაროვანი. ეაჭართა არაერთფეროვნება კარგად ჩანს ზემოხსენებული სამართლის 96-ე მუხლიდანაც. ოფიციალური ხელისუფლებაც, თავის ინტერესებიდან გამომდინარე, იცავს არა საერთოდ ეაჭრების, არამედ მხოლოდ დიდვაჭრების, შეძლებული ეაჭრების სიცოცხლესა და ქონებას. დიდვაჭრების ბუნებისა და როლის შესახებ ჩვენ ზემოთ გვექონდა საუბარი. აქ კი შევნიშნავდით, რომ დიდვაჭართა არაკლასობრივი პოზიცია, მათი კავშირი ფეოდალურ არისტოკრატიათან, ფეოდალური არისტოკრატის ეკონომიკური და პოლიტიკური ბატონობა ქალაქზე ხელს უშლიდა და აფერხებდა, ერთი მხრივ, ეაჭართა ერთ დამოუკიდებელ წოდებად ჩამოყალიბებას, ხოლო მეორე მხრივ კი — საქალაქო ავტონომიზაციის განვითარებას.

დასასრულს დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას შემდეგი: XII ს, და XIII ს. პირველი მეოთხედი — ეს არის საქართველოს ქალაქების ეკონომიკური აღმავლობის ხანა; ხელოსნური წარმოების მაღალი დონე. მისი მრავალსახეობა და მასშტაბურობა, სავაჭროურობის ყოველმხრივი განვითარება კმნიდა ეკონომიკურ წანამძღვარებს საქონლურ-სავაჭრო კაპიტალისა და სასაქონლო წარმოების სახით ახალი ელემენტების ჩასახვისათვის. ამ უკანასკნელთა ჩასახვა-განვითარებას არ შეიძლება გავლენა არ მოეხდინა ქალაქად მიმდინარე სოციალურ პროცესებზე, რასაც საბოლოო ჯამში უნდა მოჰყოლოდა წინმავალი ფორმების წარმოქმნა. საქართველოს ქალაქებში მიმდინარე პრო-

⁶⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 369.

⁶⁷ იე. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, გვ. 26. ფლანდრიის ქალაქებს საკუთარი სასამართლო ჰქონდათ, ირჩევდნენ მოქალაქეთა წრიდან (В. В. Стоклицкая-Терешкович. დასახ. ნაშრომი, გვ. 108).

ცესებიც სწორედ აქეთეენ იყო მიმართული. მაგრამ, სამწუხაროდ, საქალაქო ცხოვრების განვითარების ნორმალური გზა ხანმოკლე აღმოჩნდა. ქართულმა ფეოდალურმა ქალაქმა ვერ მოასწრო თავისი მოწიფულობის სტადიაში შესვლა. ჯერ იყო და აღმავლობის გზაზე შემდგარი საქართველოს ქალაქების საქალაქო ცხოვრება მნიშვნელოვნად შეაფერხა თურქ-სელჩუკთა შემოსევებმა, ხოლო XIII ს. შუა ხანებიდან კი დიდი ხნით ჩაიკეტა განვითარების პერსპექტიული გზა, რამაც გამოიწვია საქალაქო ცხოვრების სოციალურ-ეკონომიკურ სფეროში მიმდინარე პროცესებისა და ქალაქის სოციალური სტრუქტურის დაკონსერვება.

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГОРОДА ГРУЗИИ XI—XIII вв.

Резюме

В XI — начале XIII века феодальная Грузия достигла своего высокого социально-экономического, политического и культурного развития.

Развитие ремесленного производства и торговли способствовало оживлению и расцвету городской жизни. Возникали новые и расширялись существующие города, увеличивалось число городских поселений.

Длительный исторический процесс возникновения и становления грузинского феодального города заканчивается в IX—X вв., т. е. период «новгородов». Целый ряд новых городов возникает и в XI—XII вв., однако главным признаком эпохи является не количественный рост городов, а увеличение их удельного веса в экономической и политической жизни страны.

В XI—XIII вв. в Грузии было более 35 городов. Существовало также множество городских поселений и торгово-ремесленных местечек, игравших важную роль в экономике страны.

В XI—XIII вв. процесс урбанизации интенсивно протекал в Восточной и Южной Грузии.

Сравнительно слабое развитие городской жизни в Западной Грузии было обусловлено, по нашему мнению, природными условиями, в частности: большим количеством осадков, влажностью воздуха, заболоченностью большой территории, малочисленностью удобных земель и т. д. Тяжелые природные условия затрудняли проведение необходимых коммуникационных дорог.

В средневековой Западной Грузии городская жизнь развивалась, как и в античную эпоху, главным образом на узкой территории побережья Черного моря.

Иное положение сложилось в Восточной и Южной Грузии. В этой части страны сравнительно высокого уровня достигла городская жизнь. Причину этого следует искать в более широком общественном разделении труда и углублении процесса феодализации. В расширении указанных процессов определенную роль сыграли и благоприятные природные условия этих регионов, как-то: сравнительно сухой воздух, плодородные земли, широкая сеть ирригационной сети и т. д.

Развитие городской жизни и численности городского населения Грузии в XI—XIII вв. привело к росту территории городов. Средняя площадь основных городов Грузии составляла около 18—25 га. Тбилиси занимал площадь примерно около 80 га. Численность населения городов Грузии в среднем составляла 18—25 тыс. В Тбилиси проживало около 80—90 тыс. жителей.

Феодальный город состоял из двух основных частей — крепости (цитадели) и собственно города, которые были обнесены стенами. Город делился на отдельные кварталы, которые создавались по признаку ремесленной профессии.

В городах Грузии XI—XIII вв. существовали следующие основные отрасли ремесленного производства: керамическое, текстильное, стеклянное, металлообрабатывающее (железа, меди, бронзы), ювелирное, деревообрабатывающее, каменнообрабатывающее и др.

В керамическом квартале г. Тбилиси, где находился весь производственный комплекс, видимо, имело место разделение труда и частичное применение наемной рабочей силы.

В XI—XIII вв. города Грузии активно участвуют в международной торговле. Они в большом количестве поставляли разные товары, изготовленные местными ремесленниками (шелковые изделия, различные ткани, изделия из стекла, керамики, хрусталя, одежду, пушнину, сбруи, обработанную кожу, краски и т. д.). Грузия импортировала ряд товаров (главным образом различные ткани, воинские доспехи, драгоценные камни, керамические изделия, разнообразные стеклянные изделия, пушнину, пряности и др.).

В XI—XIII вв. высокого уровня достигла внутренняя торговля. Ведущее место в торговле занимали города. Активная внешняя и внутренняя торговля Грузии отражала возросший экономический потенциал страны.

В древнегрузинских памятниках для обозначения городского населения вообще употреблялись термины *калакис* и *мквидри* или *калакисэри*. Кроме того, основную часть горожан-ремесленников и торговцев называли *мокалаке*.

Привилегированный слой городского населения составляли *дидвачреби* (крупные купцы), которые своим социально-политическим положением заметно уступали феодальной аристократии.

Интересы феодальной аристократии и крупных купцов во многом совпадали. Крупные купцы, помимо торговых операций, выполняли и дипломатические поручения. В то же время и феодалы зачастую участвовали в торговле. И наконец, крупные купцы имели подчиненных себе торговцев. Все это вызывало, с одной стороны, совпадение интересов феодалов и крупных купцов, препятствуя, с другой стороны, формированию единой

социальной прослойки ремесленников-торговцев, которая выступала бы единым фронтом в защиту своих интересов.

Наряду с крупными купцами существовали средние и мелкие торговцы, большинство которых находилось в крепостной зависимости.

Наиболее многочисленным производящим населением города были ремесленники.

По социальному и экономическому положению неоднородным был состав ремесленников: среди них были сапатии («почетные») и гирсии («достойные»). Большинство ремесленников были крепостными.

Самый низкий слой городского населения составляли калакисглахакни («городская беднота»).

В городской жизни средневековой Грузии активно участвовали представители духовенства. Одну часть городского населения составляли феодалы. Они занимали ключевые позиции как в экономической, так и в политической жизни городов.

В XII—XIII вв. города Грузии управлялись царскими чиновниками, или представителями крупных феодалов-дидебулов, в руках которых сосредотачивалась вся полнота власти. Этот порядок исключал возможность самоуправления городов.

На рубеже XII—XIII вв. в городах Грузии имелись экономические предпосылки для возникновения элементов новых производственных отношений. Однако для нормального развития городов и городской жизни Грузии времени оказалось крайне недостаточно. В результате нашествия турок-сельджуков на Грузию дальнейшее развитие средневекового города заметно замедлилось. С середины XIII в. перспективный путь развития городов Грузии на долгое время был перекрыт в результате постоянных и непрерывных нашествий извне.

შინაარსი

შესავალი	3
I. საქართველოს ქალაქები XI—XIII საუკუნეებში	12
II. ქალაქის ტერიტორიული ზრდა-განვითარება, მისი გარეგანი სახე და ქალაქის მოსახლეობის რაოდენობა XI—XIII საუკუნეებში	46
§ 1. ქალაქის ტერიტორია და გარეგანი სახე	46
§ 2. ქალაქის მოსახლეობის რაოდენობა	64
III. საქართველოს ქალაქების ეკონომიკური ვითარება და სავაჭრო ურთიერთობანი XI—XIII საუკუნეებში	71
§ 1. ხელოსნობა და ხელოსნური წარმოების ძირითადი დარგები	71
§ 2. ვაჭრობა და სავაჭრო ურთიერთობანი	98
IV. საქართველოს ქალაქების სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება XI—XIII საუკუნეებში	125
Средневековые города Грузии XI—XIII вв. (резюме)	144

Георгий Пирибович Апраксидзе

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГОРОДА ГРУЗИИ XI—XIII вв.

(на грузинском языке)

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

სბ 2496

რეცენზენტები: ისტორიის მეცნ. დოქტორი გ. აკოფაშვილი
ისტორიის მეცნ. კანდიდატი ა. ბოგვერაძე

რედაქტორი თ. პაპუაშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი დ. ბაქრაძე
მხატვარი ჯ. ზენაიშვილი
მხატვრული რედაქტორი გ. ლომიძე
ტექნორედაქტორი ც. ქაშუშაძე
კორექტორი გ. გრძელიშვილი

გადაეცა წარმოებას 14.12.1983; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 30.5.1984;
ქაღალდის ზომა 60×90¹/₁₆; ქაღალდი № 1; ნაბეჭდი თაბახი 9,3;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 8.2

უც 01138;

ტირაჟი 2300;

შეკვეთა № 3813.

ფასი 1 მან. 20 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниერება», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19